

9 781234 567890

294527389

101 Københavns kommune

HISTORISKE
MEDDELELSER OM
KØBENHAVN

Årbog 1978

MAG

UDGIVET AF KØBENS HAVNS HISTORISKE SÆLSKAB
I SAMMENARBEJDE MED DR. E. C. GAHN FRIEDLIG
KØBENHAVN 1978

**HB
His**

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

Årbog 1978

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1978

K
KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER

FAGSAL E

Kultorget 2

1175 København K

01 93 60 60 lok. 216

1978

α. 7

SIGURD JENSEN

Redaktionssekretær:

EGIL SKALL

Redaktion:

Københavns Stadsarkiv
Københavns rådhus,
1599 Kbh. V

På omslaget stadens ældste segl efter H. U. Ramsing:
Københavns Historie og Topografi i Middelalderen

Historiske Meddelelser om København er medlemsskrift
for Selskabet for Københavns Historie

© Københavns Kommune 1978

ISBN 87 12 32966 5

Trykt hos:

J. H. Schultz, København

INDHOLD

<i>Ditlev Tamm: Københavns forfatning fra middelalderen til 1978</i>	7
<i>Thelma Jexlev: Københavns borgere 1377 og 1510. Forsøg på en navnehistorisk og erhvervsmæssig analyse af Roskildebispens jordebog for København 1377 og et udbudsmandtal for alle københavnske roder o. 1510</i>	39
<i>Harald Jørgensen: De ældste københavnske realregistre</i>	60
<i>Hans Henrik Engqvist: Københavnske borgerhuse 1600-1650</i>	71
<i>Lars N. Henningsen: Turist i København i 1737. Kapellan i Havnbjerg Johannes Brandts dagbog</i>	140
<i>Jón Kristvín Margeirsson: Et bidrag til Det Islandske Kompagnis historie 1743-58</i>	158
<i>Julius Lehmann (†): Min skoletid</i>	171
<i>Sigurd Jensen: Mogens Lebech 1902-77</i>	194
<i>Københavns Stadsarkiv i 1977</i>	196
<i>Selskabet for Københavns Historie i 1977</i>	199
<i>Københavns kommunes biblioteker: Et udvalg af bøger fra året 1976 vedrørende København</i>	201
Anmeldelser:	
Træk af byens ansigt 1938-1978, red. Helge Hørby (<i>Hakon Stephensen</i>). Jørgen Ahlefeldt-Laurvig og Anne-Mari Steimle: Fajencer og stengods fra Kastrup (<i>Sigvard Skov</i>). Steffen Linvald: By og trafik gennem 700 år (<i>Sigvard Skov</i>). Bent Zinglersen: Københavns havne. (<i>Sigurd Jensen</i>). KB gennem 100 år, ved Poul Prip (<i>Sigurd Jensen</i>)	208

KØBENHAVNS FORFATNING FRA MIDDELALDEREN TIL 1978

AF DITLEV TAMM

Den 1. april 1978 trådte lov nr. 274 af 8. juni 1977 om Københavns kommunes styrelse i kraft.¹

Loven afløser den gældende lovgivning, der for enkelte bestemmelser vedkommende går tilbage til 1840, men væsentligst hviler på loven fra 1857 og tillægget til denne fra 1938. København har i århundreder indtaget en særstilling i forfatningsmæssig henseende og også ved gennemførelsen af den første samlede kommunallovgivning i forrige århundrede blev Hovedstadens styre genstand for særlig lovgivning. Om den kommunalreform, der trådte i kraft den 1. april 1970 gælder det, som det blev sagt i Folketinget (FT 1977 sp. 1888), at »da man i forbindelse med kommunalreformen nåede Valby Bakke, gik man i en stor bue uden om København«, og byens fremtidige styrelse blev henvist til selvstændige overvejelser. En ny forfatning for Københavns kommune har gennem længere tid være overvejet i et af borgerrepræsentationen og Københavns magistrat nedsat fællesudvalg, det såkaldte forfatningsfællesudvalg, der afgav betænkning den 25. november 1975 med tillægsbetænkning af 3. februar 1976 med forslag til ny lov om Københavns styrelse. Spørgsmålet om en ny styrelseslov for København blev drøftet i Folketinget i samlingen 1973-74,² hvor der var almindelig tilslutning til tanken om en tilvejebringelse af et nyt lovgrundlag for Københavns kommunes styrelse. Den 25. november 1976 fremsatte indenrigsministeren et forslag til lov om Københavns kommunes styrelse, der i det væsentlige bygger på forfatningsfællesudvalgets forslag. Forslaget nåede dog kun en 1. behandling, inden tinget opløstes. Forslaget genfremsattes den 8. marts 1977 og blev med visse ændringer vedtaget den 26. maj 1977.³

I det følgende skal den nye lovs hovedprincipper gennemgås med henblik på at indpasse forslaget i dets historiske sammenhæng.

De trykte forarbejder til loven er ikke meget omfattende, men af-

spejler dog en grundlæggende politisk uenighed med hensyn til en del af det nuværende grundlag for Københavns kommunes styrelse. Et flertal i det kommunale udvalg står imidlertid bag visse hovedprincipper, der også ligger til grund for det af Folketinget vedtagne lovforslag:⁴

Det første af disse er, at *København opretholdes som én kommune*. Det har oftere været drøftet, og også i forbindelse med udkastet til en ny lov om Københavns styrelse har det været diskuteret, om ikke Københavns kommune burde opdeles i flere mindre kommuner. Både venstre, den radikale gruppe i borgerrepræsentationen og venstresocialisterne stillede forslag om en opdeling af København i mindre kommuner. Mest vidtgående var det venstresocialistiske forslag om en opdeling i 10–15 mindre kommuner, mens de radikale foreslog en 5–6 kommuner. Venstre har foreslået en ordning, hvorefter Københavns og Frederiksbergs kommuner tilsammen danner et hovedstadsamt, og at den nuværende Københavns kommune opdeles i otte selvstændige kommuner. Denne erkendelse af at Københavns kommune er meget stor og måske for stor, er imidlertid ikke ny. Synspunktet har også været gjort gældende tidligere i Københavns forfatningsudvikling (se nf.).

Det andet hovedprincip er, at *den hidtidige magistratsordning bevares*. Det vil sige at København fortsat styres af to organer, hvis indbyrdes kompetence er fastlagt således, at borgerrepræsentationen er besluttende myndighed og magistraten forvaltning. Sådan har det ikke altid været. Forholdet mellem borgerrepræsentationen – indtil 1840 de såkaldte 32 mænd – på den ene side og magistraten på den anden side har ofte givet anledning til uoverensstemmelser og udgør et grundtema i Københavns forfatnings ældre historie. En afklaring opnåedes for så vidt ved loven af 1938, der bestemte, at borgerrepræsentationen har den besluttende myndighed i kommunens anliggender og magistraten den administrative myndighed. I 1938-lovens § 1, stk. 1, hedder det imidlertid, at *kommunalbestyrelsen* består af borgerrepræsentation og magistrat. På dette punkt er der i den nye lov sket en præcisering, idet det fastslås, at Københavns kommunes anliggender styres af kommunalbestyrelsen, der benævnes borgerrepræsentationen. Hermed er enhver fortolkningsvivl udelukket i henseende til spørgsmålet om magistraten stadig måtte have selvstæn-

dige beføjelser som følge af, at også den var omfattet af udtrykket kommunalbestyrelsen. For så vidt kan man sige, at den nye lov betegner slutstenen på den langvarige kompetencestrid mellem de to organer. Dette er nu yderligere understreget gennem bestemmelsen i den nye lovs § 2, stk. 3, hvorefter borgerrepræsentationen kan sætte enhver sag, der vedrører kommunen, under forhandling og træffe beslutning i denne.

Det tredje hovedprincip i den nye lov – og her er der tale om en vigtig nydannelse – er, at *magistratens medlemmer for fremtiden alene kan vælges blandt borgerrepræsentationens medlemmer og for 4 år ad gangen*. Hidtil gjaldt i København i modsætning til landets øvrige kommuner den ordning, at magistraten, d. v. s. borgmestre og rådmænd, ikke var folkevalgt, men udpegedes af borgerrepræsentationen, uden at de pågældende behøvede at være på valg. Det forlangtes ikke, at de pågældende havde bopæl i Københavns kommune, men overborgmesteren kunne som det blev udtrykt »vælges i Esbjerg«. ⁵ Denne særstilling blev yderligere understreget derved, at magistratsvalgene havde gyldighed for perioder af 8 år og således ikke fulgte den normale valgperiode for borgerrepræsentationen, der er 4 år. Den nye lov betyder realiseringen af et ofte fremført ønske om ændringer i denne retstilstand. Det indirekte valgssystem bevares, således at det er borgerrepræsentationen der udpeger borgmestrene, men nu således at udpegningen alene kan finde sted blandt personer valgt til borgerrepræsentationen og kun med gyldighed for borgerrepræsentationens funktionsperiode (§ 2, stk. 3, jfr. § 5). På den anden side er det ikke muligt at have sæde både i borgerrepræsentation og magistrat, idet den, der udpeges til borgmester, skal vige sit sæde i borgerrepræsentationen (§ 5, stk. 4). Til gengæld skal borgmestrene være til stede ved borgerrepræsentationens møder (§ 35). En nydannelse i forbindelse med sammensætningen af magistraten er, at *rådmandsinstitutionen falder bort*. Indtil 31. marts 1978 bestod magistraten af en overborgmester, fem borgmestre og fem rådmænd. Den nye lov udvider antallet af borgmestre til seks – hvorved der kan foretages en aflastning af visse magistratsafdelinger⁶ – men ophæver rådmandsinstitutionen, der er Københavns ældste forfatningsorgan.

Endelig anbefalede et andet flertal i fællesforfatningsudvalget, end det der stod bag de tre nævnte hovedprincipper, etableringen af sær-

lige *bydelsråd*, valgt ved *direkte valg* samtidig med valgene til borgerrepræsentationen. En bestemmelse herom indeholdtes i det af indenrigsministeren fremsatte lovforslag (§ 52), hvorefter der i et regulativ, der vedtages af borgerrepræsentationen og stadfæstes af indenrigsministeren, kan optages bestemmelser om oprettelse af bydelsråd, deres valg måde og funktioner.⁷ Mens de øvrige bestemmelser i det fremsatte forslag blev vedtaget uden debat gav netop denne bestemmelse anledning til betydelig diskussion i Folketinget og ved den endelige afstemning stemte et flertal imod denne bestemmelses optagelse i loven. Nogen vejledning om meningen med disse bydelsråd, deres funktion og virkemåde kan ikke hentes i lovforslaget, derimod giver det i forfatningsfællesudvalgets betænkning optrykte forslag til beslutning om oprettelse af bydelsråd samt regulativ herfor en idé om på hvilken måde man havde til hensigt med oprettelsen af bydelsråd at tage hensyn til tidens »nærdemokratiske« strömninger. Københavns kommune er også i forhold til storkommunerne en meget stor kommune, og det kan ikke undgås, at afstanden fra bystyre til den enkelte borger undertiden forekommer lang. Forfatningsfællesudvalget diskuterede flere former, hvorunder borgerne kunne sikres en mere direkte indflydelse. De mere radikale forslag går som nævnt ud på en opdeling i flere kommuner. For tiden søger 12 såkaldte *lokalråd* at opfylde en vis funktion i retning af at gøre bystyret mere nærværende for borgerne, men *bydelsrådene* forudsattes at have et andet valggrundlag og en mere udstrakt kompetence end den, der tilkommer lokalrådene i dag. Bydelsrådene skulle således efter regulativet have tilsynsfunktioner inden for det pågældende distrikt, forslagsret over for kommunalbestyrelsen samt ret til at blive hørt i sager med direkte tilknytning til bydelen. Nogen selvstændig besluttende myndighed var ikke tiltænkt bydelsrådene.

Modstanden mod bydelsrådene kom dels fra partier, der ønskede de særlige københavnske nærdemokratiproblemer løst gennem en opdeling i kommunen i mindre enheder, dels fra partier der foretrak en styrkelse af de eksisterende lokalråd, der ikke på samme måde som det måtte forudses om bydelsrådene består af repræsentanter for de politiske partier. Det er – symptomatisk for den usikkerhed, der hersker om indholdet af begrebet nærdemokrati⁸ – to principielt forskellige opfattelser, der her er forenet. En opfattelse, der ønsker en

styrkelse af det repræsentative demokrati gennem oprettelse af mindre kommunale enheder og en anden, der – i større eller mindre omfang – ønsker at give borgerne en mere direkte indflydelse på beslutningerne udenom de eksisterende politiske partier. Modstanderne af bydelsrådene i den påtænkte skikkelse har fundet støtte for deres synspunkter i en betænkning om *kommunalt nærdemokrati* (Betænkning nr. 798/1977) afgivet af en af indenrigsministeren nedsat arbejdsgruppe. I arbejdsgruppens betænkning er forslaget om oprettelse af bydelsråd i København omtalt (s. 130) i forbindelse med gruppens overvejelser vedrørende spørgsmålet om tilvejebringelse af lovhjælp til oprettelse af lokalråd i primærkommunerne. Arbejdsgruppens flertal fandt, at det var forbundet med principielle betænkeligheder at tillægge *folkevalgte* lokalråd rådgivende funktion og kompetence ved delegation fra kommunalbestyrelsen. Mindretallet delte ikke disse betænkeligheder og fremhævede bl. a. som sin opfattelse, »at spørgsmålet om borgernes kontakt med de valgte kommunalbestyrelsesmedlemmer i ganske særlig grad er et problem i København. Det er mindretallets opfattelse, at gennemførelsen af en ordning med folkevalgte lokalråd (bydelsråd) synes at være den for København mest naturlige løsning på dette problem«. (S. 139). Ejheller folketingets flertal kunne imidlertid vindes for denne løsning, der forkastedes med 94 stemmer mod 70.

Den nye lov medfører enkelte andre ændringer i den nuværende retsstilling. En række bestemmelser kan henføres til et ønske om at etablere en ligestilling med landets øvrige kommuner. Det gælder en række mere tekniske bestemmelser om udvalg og møder, samt ophævelsen af endnu en institution i det københavnske styre, *overpræsidentens* tilsyn med Københavns kommune. Overpræsidenttitlen (der stammer fra 1747) var oprindeligt knyttet til formanden for magistraten. I 1938 erstattedes overpræsidenten, der er en kongeligt udnævnt embedsmand, af overborgmesteren som leder af magistraten. Overpræsidentens funktioner blev herefter indskrænket til de såkaldte overøvrighedsforretninger samt udøvelsen af tilsynet med Københavns kommune på indenrigsministeriets vegne. Dette ændres nu således, at tilsynet – lige som det gælder amtskommunerne – udøves direkte af indenrigsministeriet. I henseende til *borgerrepræsentationens medlemstal* stiller den nye lov kommunen frit, idet det overlades til kom-

munens styrelsesvedtægt at fastsætte antallet af borgerrepræsentanter. I vedtægten for bestyrelsen af staden Københavns kommunale anliggender bevares det nuværende antal på 55 medlemmer.

Det er ikke revolutionerende ændringer, der gennemføres med denne nye lov, og også under folketingsbehandlingen blev indenrigsministeren bebrejdet, at lovforslaget savnede »visioner«. ⁹ Det må da også erkendes, at selv om styrelsen af Københavns kommune på en række punkter nu bringes på linie med styrelsen af de øvrige kommuner særlig de såkaldte magistratskommuner (Odense, Ålborg, Århus), har København bevaret den særstilling, som byen har indtaget gennem hele sin historie. ¹⁰

Oprindelig var Københavns særstilling betinget af, at byen i modsætning til hovedparten af landets øvrige købstæder i middelalderen tilhørte kirken, nemlig biskoppen af Roskilde, og ikke var stiftet på en grund, der tilhørte kongen. ¹¹ Det var en gave fra Valdemar den Store til Absalon, der dannede grundlag for denne byens status som bispens by, hvilket i midten af det 13. årh. under kampen mellem kirke og kongemagt fik politisk betydning. *Københavns ældste stadsret af 13. marts 1254* ¹² skal forstås under synsvinklen kampen mellem kongemagt og kirken.

Stadsretten var den daværende roskildebisp *Jacob Erlandsens* sidste embedshandling umiddelbart før han tiltrådte embedet som ærkebiskop i Lund. Jacob Erlandsen var som bekendt en ivrig forkæmper for kirkens rettigheder, og det er den rimeligste fortolkning af denne stadsret, at den er tænkt som et middel til sikring af borgerne i Københavns velvilje i den tilstundende strid. Det hedder i lovens slutning, at biskoppen har tilstået (»concessimus«) denne til borgerne. Ser man nøjere på lovens indhold, er der dog kun i begrænset omfang tale om egentlige indrømmelser. Biskoppen giver afkald på nogle økonomiske rettigheder og giver byen handelsmæssige fordele, men får til gengæld gennemtrumfet, at byen fuldtud skal anerkende gejstlig jurisdiktion, samt – hvad der var vigtigt i den tilspidsede situation – at borgerne alene er forpligtet til at deltage i ledingstog på hans bud, men ikke på kongens.

I henseende til styret, har byens gejstlige herre ikke ønsket at give borgerne indrømmelser. I lovens indledning hedder det, at den er

givet med borgernes énstemmige råd og samtykke, men om et forfatningsorgan, der kan handle på borgernes vegne, er der ikke tale. Loven taler rundt omkring om borgernes »*communitas*« – det kan man oversætte med fællesskab, eller som det senere ofte skete med menigheden – men hvorledes dette *communitas* har været repræsenteret, omtales ikke. Det nærmeste man kommer en forfatningsbestemmelse er stadsrettens § 12, om at stadens segl skal opbevares af to kanniker og andre af borgerne, der har svoret at holde det i trofast varetægt. Måske har disse borgere virket som talsmænd for byens borgere i almindelighed.

Det varede imidlertid ikke mange år førend et forfatningsorgan dukkede op i København. Under stridighederne mellem kongemagten og kirken havde Jacob Erlandsens efterfølger som biskop i Roskilde *Peder Bang*, der havde støttet Jacob Erlandsens aggressive politik, måttet begive sig i landflygtighed til udlandet. Da han vendte tilbage udstedtes den 29. januar 1275 et privilegiebrev til byen, der senere efterfulgtes af en stadfæstelse af Jacob Erlandsens stadsret.¹³ Byen må i de mellemliggende år have været i kongens besiddelse, og det er sandsynligvis denne omstændighed, der har været afgørende for, at et nyt organ er opstået nemlig *rådet*, eller som det hedder i den latinske tekst af Peder Bangs privilegiebrev, hvor dette organ omtales for første gang »*consules*«, der er den almindeligt anvendte betegnelse for rådmænd. Hermed bliver København en af de byer, hvor eksistensen af et råd tidligst er bevidnet. Vi ved ikke med sikkerhed hvorledes rådet som institution er opstået,¹⁴ men det er tydeligt, at der må være tale om et lån fra de tyske, særlig nordtyske købstadsforfatninger. Betegnelsen »*consules*« – rådmænd – optræder første gang i Ribe i 1252, i Roskilde 1273, i København 1275, kort efter i Slesvig i 1283 og i Flensborg fra 1284.

Den sammenhæng, hvori rådmændene omtales i den ældste københavnske dokumentation for eksistensen af et råd, giver intet fast begreb om deres myndighedsområde. Peder Bangs brev har karakter af et privilegium og for rådmændenes vedkommende omtales som privilegier, at de nu fritages for at sidde ret over og fælde dødsdom over tyve og røvere, at de ikke kan tvinges til at virke som medlemsmænd, samt at vidnesbyrd aflagt af to rådmænd ikke kan tilside-sættes ved modstående edsbevis. Om indflydelse på bystyret taler pri-

vilegiet ikke. Her har biskoppen åbenbart stadig våget over borger-nes selvstændighedstrang. Tværtimod synes de privilegier, der her indrømmes, at være i overensstemmelse med en opfattelse, som særlig biskoppen måtte gøre sig til talsmand for, nemlig kanonisk rets hege-moni. Når der således er tale om en indskrænkning i rådets pligt til at afsige dødsdom over tyve og røvere er det i overensstemmelse med kanonisk ret. Det var en almindelig grundsætning i de danske land-skabslove, som man finder også i byretterne, at tyveri, når der var tale om tyveri over en vis værdi, medførte dødsstraf. Derimod holdt kirken og den kanoniske ret på, at der for tyveri bortset fra visse særligt kvalificerede tilfælde alene kunne blive tale om at betale er-statning.¹⁵ Når det fastslås, at rådmændene ikke må deltage i afsigelse af dødsdomme, kan det være en konsekvens af kanonisk rets stand-punkt, at blodsudgydelse skal undgås. Også edsbeviset i form af det formelle bevismiddel partsed med mededsmænd stred mod kanonisk rets opfattelse af, hvorledes retspleje burde føres på grundlag af ma-terielle bevismidler, først og fremmest vidne- og dokumentbeviset.

En ting stod imidlertid fast, at biskoppen måtte anerkende at et råd var opstået i København. Rådet fik efterhånden både admini-strative beføjelser og havde som rådstueretten også dømmende myn-dighed. Ved siden af rådet eksisterede allerede i 1254 et *byting*. Det omtales i stadsretten fra 1254 som »placitum«, hvor biskoppens foged (exactor episcopi) holdt ret. Om dette byting havde nogen reel ind-flydelse på bystyret må derimod stille sig som meget tvivlsomt.

Fra året 1281 er bevaret et brev fra *biskop Ingvar af Roskilde*, der tillægger foged og rådmænd i København yderligere myndighed.¹⁶ I dette brev er rådmandsinstitutionen fuldt anerkendt. Det hedder således i indledningen:

»For at ikke nogen skal fælde dom i egen sag eller, hvis han forser sig, undgå sin velfortjente straf, har vise mænd i fjerne tider fundet på, at *der skal vælges gode mænd til at forestå købstæder og andre større samfund, herske over undersætter og lade enhver vederfares ret, skræmme de slette ved frygt for straf og ved opmuntrende beløn-ninger tilskynde de gode til at handle rigtigt, eftersom lovlydighed og ydmyghed ikke ville synes at gavne de gode, dersom foragt og ulydig-hed mod lovene ikke var til skade for de overmodige og genstridige*«.

Brevet munder ud i en tilkendegivelse til vor foged (*advocatus*) og rådmændene (*consules*) i København, både de nuværende og de fremtidige, at de skal have »fuld og fri magt og myndighed *til at fastsætte, udføre og bestemme alt, som synes dem at tjene til gavn og ære for nævnte sted og dets indvånere*«. Dette gælder særlig fastsættelse af varers vægt og vurdering af dem, især målet for trave øl eller tysk øl, som hidtil på grund af visse menneskers alt for store forsømmelighed og ligegyldighed var solgt uden sikkert mål og med ikke ringe formindskelse til tab for køberne og »*til skade for sælgernes sjæle*«. Denne sidste bemærkning, om at den, der bedrog i handelslivet, kunne tage skade på sin sjæl, afspejler den vægt kanonisk ret lagde på ærligt handelsliv, herunder at der bestod et retfærdigt forhold mellem købers og sælgers ydelse.¹⁷ Afgørende i dette brev er imidlertid at rådet sammen med biskoppens foged får magt til at træffe almindelige bestemmelser om bystyret.

Den 25. marts 1292¹⁸ klager biskoppen over at sager, som tidligere var blevet afgjort på bytinget (»*in placito hafniensi generali*«) gentoges, når biskoppen kom til byen for at pleje ret. Det bestemtes derfor, at der skulle føres en *stadsbog*, hvori alle retssager, kontrakter o. lign. i byen København, der var indgået for bytinget eller for rådet, skulle indføres. Om denne beslutning hedder det, at den var truffet efter velovervejet rådslagning med, hvad der karakteriseres som »*discretioribus civibus hafniensibus, qui tum temporis consulatus officio fungebantur*«, hvorefter opregnes med navn de tolv medlemmer af rådet.

Den 29. januar 1294 giver biskop *Jens Krag* byen en ny stadsret.¹⁹ Hvorledes rådet udnævnes fremgår indirekte af stadsrettens § 55 om straffen for den, der giver sig ud for at være rådmænd, uden at være *indsat* af roskildebispens. Betegnelsen for *indsat* er det latinske »*institutus*«, samme udtryk der benyttes om arvingsindsættelser i testamente, hvormed handlingens karakter af ensidig viljesakt fra biskoppens side er tilkendegivet. Borgerne havde ingen indflydelse på valget af rådmænd og rådet havde ikke mulighed for selvstændigt at træffe beslutninger. Når rådet samledes skulle biskoppens foged tilkaldes, ligesom rådets vedtagelser krævede biskoppens sanktion. Stadsretten indeholder forskellige almindelige forskrifter om rådmændenes pligter. Der bliver således pålagt tavshedspligt med hensyn til rådets

forhandlinger, og den rådmand der tager mod bestikkelse trues med straf. Forfatningsbestemmelserne var kun en lille del af stadsretten, der i sin almindelige regulering af byens liv imidlertid også nævner en række rådsopgaver. Som rådets opgaver nævnes tilsyn med værger for umyndige. Rådet kunne på biskoppens vegne forlange udleveret materialer, der var nødvendige til stadens nytte, f. eks. ved udbedring af byens befæstning. Sådanne materialer kunne forlanges udleveret mod erstatning. Vi står altså med disse bestemmelser, der gentager tilsvarende bestemmelser i stadsretten fra 1254, over for *vore ældste ekspropriationsbestemmelser*. Vi finder også her i bestemmelser om henlæggelse af affald, om afløb o. lign., hvad vi kan kalde vor første *miljølovgivning*. Rådet dømmer sammen med fogden i sager om trussel om ildspåsættelse, altså om forbrydelser rettet direkte mod byen, og kan sammen med fogden give tilladelse til afholdelse af møder. I forbindelse med brand var tillagt rådet den funktion at foretage vurderingen af, hvilken erstatning der skulle betales den, hvis hus måtte rives ned for at undgå udbredelse af ilden. Rådet var sammen med fogden eksekutionsmyndighed og foretog også herved en vurdering af det udlagte gods.

Stadsretten af 1294 tilfredsstillede ikke borgernes ønske om selvstyre. I en åben konflikt mellem borgerne og biskoppen, søgte borgerne uden held støtte hos kongen, og måtte i 1296 indgå forlig med biskoppen.

I de følgende år vekslede herredømmet over København. I løbet af 1340'erne erhvervede Valdemar Atterdag København, og det er fra denne periode, at vi for første gang hører om ledere af rådet med titlen *borgmestre*. I et skøde fra året 1350²⁰ optræder en person, der betegnes som »proconsulis Hafniensis« i København, datidens betegnelse for borgmester.

Et endeligt skifte i byens tilhørsforhold etableredes under *Erik af Pommern*, der efter en noget tvivlsom proces mod roskildebispens erhvervede byen i 1417.²¹ Den proces, der lå til grund for erhvervelsen, kom for så vidt ikke til at tage stilling til ejendomsspørgsmålet til København. Efter datidens regler toges først stilling til hvem der skulle have *besiddelsen* af byen, og først i anden omgang kom selve *ejendomsspørgsmålet* til afgørelse. Men biskoppen opgav yderligere proces, efter at kongen havde vundet besiddelsesretten. Det nævn,

der tog stilling til sagen havde anset Roskildebispens generhvervelse af byen efter Valdemar Atterdags død 1375 som sket med vold, hvorfor den foreløbige besiddelse af byen blev tilkendt kongen. Det var denne foreløbige besiddelse, der kom til at danne grundlaget for kongens erhvervelse af byen.

Under Erik af Pommern fremkom en dansk oversættelse af stadsretten fra 1294,²² men nok så vigtigt er, at Erik af Pommern gennem sin *forordning af 15. februar 1422*²³ skabte gunstigere vilkår for handelen, ikke blot i København, men for de sjællandske købstæder i almindelighed. Disse privilegier fik tillige betydning for sammensætningen af rådet også i København, idet det blev bestemt, at borgmestre og rådmænd kun kunne udpeges blandt byens handlende. Hermed lagdes grunden til en retlig klassedeling i byen imellem *håndværkere og handlende*. Kun handlende kunne sidde i rådet, idet det opfattedes som en rådsopgave at føre tilsyn med de laug, hvori håndværkerne var organiserede. Håndværkere betegnedes som embedsmænd²⁴ eller embedsfolk, hvorved man sigtede til, at det var kongens foged, borgmestre og råd, der beskikkede håndværkerne i byen til udførelse af deres særlige pligter.

Under *Christoffer af Bayern* fik København en ny stadsret af 14. oktober 1443.²⁵ En række bestemmelser fra de ældre stadsretter gentages, men nyt er et selvstændigt kapitel (V) om »*bysens eghne ærende*«, der indeholder bestemmelser om bystyret. Det fremgår heraf, at rådet var selvsupplerende. I henseende til borgmestervalget forbeholdt kongen sig på dette tidspunkt retten til at udnævne købstædernes borgmestre, dog som regel blandt rådets medlemmer, og således at der gaves rådet eller borgerne direkte en vis indflydelse på valget.²⁶ Der findes dog en række nye bestemmelser om rådets kompetence, og der er også andre nydannelser i stadsretten. Der tales i dag om, at Københavns størrelse kan skabe en vis afstand mellem borgere og bystyre. En sådan afstand er måske også baggrunden for en bestemmelse (V, 38), hvorefter den som overfalder fogeden, borgmester eller rådet »med vred Hu og ubekvemme Ord« skal bøde til den, som han »overløber«, 40 mark og 40 mark til kongen og staden. Bestemmelsen kan ses i sammenhæng med en senere bestemmelse (58), hvorefter borgmestrene og rådmændene bl. a. lønnes med skattefrihed, men overhovedet overtyder et blik på proveniensen

af byrådets indtægter på dette tidspunkt, om at der var stof nok til ærgrelse for borgerne.²⁷ Rådet havde således privilegier i forbindelse med vin- og ølsalget, f. eks. måtte kun rådet sælge tysk øl i kander ud af huset. Ved indførsel af vinfade havde rådet ret til cise, der bestod i et pengebeløb samt ret til at aftappe to store krus vin af hvert fad. Der skulle også erlægges vægtafgifter, vagerpenge, og netop til København er den særlige regel knyttet, at kræmmere, der op-slog deres boder på gaderne, skulle erlægge et pund peber til borgmester og råd.²⁸

Efter Frederik I's tronbestigelse fik København i 1526 i et forsøg på at vinde denne by, der havde været en trofast støtte for Christian II, ret til selv at vælge byens borgmestre, hvis antal udvidedes fra to til fire. Følgerne af, at kongen mistede sin indflydelse på bystyret, udeblev som bekendt ikke, og Christian III ændrede straks bestemmelsen 1536, idet han forbeholdt sig at sætte borgmestre og råd, der kunne være ham »tro og nyttige«.²⁹ Den kongelige myndighed i byen udøvedes som regel af statholderen på Københavns slot, en vigtig post i datidens politiske spil. Kongen kunne frit udnævne borgmestrene og rådmændene, men almindeligvis indskrænkede han sig til – ofte gennem statholderen – at vælge borgmestrene som regel blandt rådets medlemmer, og overlod rådet selv at vælge nye rådmænd.

Byens *foged*, en underordnet embedsmand, der ikke må forveksles med biskoppens foged eller statholderen,³⁰ udnævntes af rådet og statholderen i forening, senere umiddelbart af kongen.³¹ Fogdens opgaver var opretholdelsen af ro og orden i byen, opkrævning af kongens bøder og at pleje ret på *bytinget*. Embedet ophævedes i 1771 i forbindelse med oprettelsen af en Hof- og Stadsret i København og blev ikke genindført.

De almindelige borgeres indflydelse på bystyret var ringe. 1580 synes en formelig opstand at være brudt ud, hvorunder byens borgere hos statholderen *Christoffer Valkendorff* fik medhold i en række klager over rådet og herefter indrømmedes en forbedret indsigt med opkrævningen af byskatten og andre afgifter.³² Der skulle herefter udnævnes to *kæmnere* blandt borgerne til at forestå regnskabsførelsen.

Herudover udpegedes i hvert kvarter (rode) to *rodemestre*, der på forskellig måde varetog forbindelsen mellem bystyret og borgerne.

Deres pligter, som fremgår af den bevarede skrå fra 1606,³³ var bl. a. opkrævning af skat, ligning, organisering af brandslukning, tilsyn med brønde, fremmede m. v.

I løbet af det 16. årh. begyndte i en række danske købstæder at opstå en form for borgerrepræsentation, idet repræsentanter for borgerne – ofte 24 i tallet og derfor omtalt som »de 24 mænd« – fik en vis indflydelse på bystyret.³⁴ Hertil havde man ingen parallel i København, og for så vidt havde København en ringere stilling i forfatningsmæssig henseende end mange andre byer i landet. Grundlaget for en ændring af dette forhold skabtes af de begivenheder, der gik forud for enevældens indførelse 1660. Den 10. august 1659 imødekom kongen under indtryk af den svenske konge Carl Gustavs uventede landing i Korsør den 8. august 1658 borgernes ønske om en række privilegier for at animere dem til at deltage i byens forsvar. Særlig vigtig var privilegiernes art. 2, der stillede borgerne i udsigt, at præsidet, borgmester og råd sammen med borgerne måtte udvælge 32 af de »bedste og fornemste borgere« til at have medindflydelse på bystyret. Efter afværgelsen af stormen på København bekræftedes privilegierne, og det første valg fandt sted *den 14. april 1659*. Efter tidens skik var det klart, at »de bedste og fornemste borgere« måtte forstås som alene omfattende handlende. Da også håndværkerne havde deltaget i byens forsvar, fandt man det imidlertid rimeligt, at de var repræsenterede. Det besluttedes derfor at udpege fire repræsentanter for håndværkerne foruden de 32 mænd, der valgtes blandt de handlende. Som bekendt tog begivenhederne derefter hurtig fart med en fuldstændig statsomvæltning til følge, hvorved det hidtidige rigsrådsstyre erstattedes af en evnældig kongemagt. Dette fik også konsekvenser for privilegierne, der ganske vist fornyedes, men som nu blev givet ikke i taknemmelighed over borgernes bistand under krigen – endsiges borgernes bistand i forbindelse med det nye styres etablering – men som en ren nådesbevisning, ligesom betydningen af flere af bestemmelserne under den ny styreform blev en anden. Den told- og accisefrihed (art. 5), som privilegierne lovede, blev hurtig glemt, og byens status som fri rigsstad og en fri rigens stand (art. 1), blev under det nye styre tomme ord, den eneste reminiscens af det, der bestod (og som i øvrigt vedblivende består), var, at København holdes uden for amtsinddelingen. Andre privilegier var løftet

om at være en stapelstad (art. 3), d. v. s. udenrigshavn, samt et løfte til Københavns borgere, om at de skulle sidestilles med adelen i henseende til godskøb (art. 4) og adgang til »officia och honores« (art. 6), en bestemmelse, der gav anledning til fortolkningstvivil.³⁵

Rådet bestod af fire borgmestre, hvoraf den ene kaldtes for byens præresident eller fra 1747 overpræsidenten, der udnævntes af kongen samt en 6–8 rådmænd, der siden 1691 fortrinsvis valgtes blandt de 32 mænd. Om »de 32 mænd« indeholdt nu *privilegierne af 24. juni 1661*,³⁶ der dannede grundlaget for Københavns forfatning indtil 1840, følgende bestemmelse i art. 2:

»Præsident, Borgemestre og Raad med Borgerschabet maa udvelge 32 aff de Beste og fornemste Borgere her udi Staden, huilcke tillige med Præsidenten, Borgemestre og Raad, Stadens och Menighedens Beste, saavel som detz Indtegt oc Udgifft effter Tidens Beschaffenhed kand offuerveye oc derom handle og slutte. Aff bemelte 32 Borgere maa Udvelgis Thou som tillige med Præsidenten och En af Borgemestrene, maa altid haffue frie tilgang til Os, Stadens och det Gemeene Anliggende at andrage«.

Det var forudsat at de 32 mænd skulle vælges af borgmester og råd *samt borgerskabet*. Det blev imidlertid hurtigt anderledes, idet den almindelige ordning blev, at *ledige pladser blev besat af magistraten efter en indstilling omfattende to personer fra de 32 mænd*. Kravet om at det skulle være de bedste og fornemste borgere blev opretholdt; det var således en snæver kreds, der fik indflydelse på bystyret, og de titulerede ofte sig selv som »Vennerne«. De fire håndværksrepræsentanter, der oprindeligt valgtes i tilknytning til de 32 mænd, blev ikke erstattet efterhånden som de ophørte at fungere. Først ved laugsforordningen af 21. marts 1800 (§ 17) bestemtes det, at der skulle vælges håndværkere blandt de 32 mænd.

Undertiden indskrænkedes valggrundlaget yderligere. I 1767 fandt de 32 mænd, at én repræsentant for vinhandlerne var utilstrækkeligt: og »da der nu ikke var mere end én vintapper i kollegiet, som vedligeholdt handelen, så blev det vedtaget, at ingen andre end vintapper var at vælge på«.³⁷

De 32 mænds kompetence var begrænset. Før det første derved, at bystyret blev forestået af magistraten, der som kongelige embedsmænd

var led i det almindelige embedshierarki, som er så kendetegnende for den danske enevælde. Det nærmere forhold mellem magistraten og de 32 mænd var ikke klart fastlagt,³⁸ men i tilfælde af uenighed mellem magistraten og de 32 mænd holdt Danske Kancelli, der for en lang række sagers vedkommende havde den besluttende myndighed, som regel med magistraten. En anden begrænsning af de 32 mænds kompetence var en følge af, at byens øvrighed kun havde begrænset indflydelse på forholdene i byen overhovedet. Rent bortset fra, at centraladministrationen havde væsentlig indflydelse, gjaldt at vigtige områder, f. eks. fattigvæsenet og skolevæsenet var undergivet selvstændige direktioner, mens andre områder som bygningsvæsenet og senere tilsynet med de handlende og byens økonomi var underlagt kommissioner under magistratens forsæde, hvor »de 32 mænd« var repræsenteret. Atter andre områder var underlagt kommissioner under ledelse af embedsmænd med repræsentation for bystyret f. eks. kommissionen for gader og brolægning, direktionen for vandvæsenet,³⁹ kanalerne, samt brand-, lygte- og vægtervæsenet. Det område, hvor de havde størst indflydelse, var næringsvæsenet, der i henseende til deres sammensætning, også må betragtes som det felt, hvor de havde egentlig sagkundskab. De 32 mænd betragtede sig, trods deres snævre valggrundlag, som byens repræsentanter over for den kongevalgte magistrat, når der var tale om at beskytte byens næringsliv eller byens økonomi. Denne indstilling, der har givet anledning til at karakterisere de 32 mænd som »borgernes demokratiske talsmænd«,⁴⁰ gav i 1760-erne anledning til en række stridigheder mellem magistrat og de 32 mænd, der havde karakter af en *forfatningskamp*.⁴¹

Det kom særlig frem i 1760-erne,⁴² da de 32 mænd for at sikre byens forsyninger med levnedsmidler foreslog en ophævelse af de gældende indførselsforbud. Den strid, der opstod med magistraten om betimeligheden af dette forslag, blev indbragt for kancelliet.⁴³ I denne sag havde »de 32 mænd« forløbet sig; magistraten havde handlet loyalt. Det havde den derimod ikke i et andet tilfælde, hvor »de 32 mænds« afgørelse af, hvorledes en ekstra skat skulle fordeles var blevet tilsidesat. Da magistraten i samme sag havde undladt som skik var at tiltale de 32 mænd som »ædle og velfornemme« løb bægeret over, og resultatet blev en pinlig polemik mellem magistrat og de 32 mænd, der endte i kancelliet. Sagen behandlede af *Stampe*, hvis

erklæring lå til grund for kancelliets svar. De 32 mænd havde her ved lagt op til en afgørelse af, om de københavnske privilegier stadig væk bestod, hvorefter de 32 mænd kunne deltage i overvejelser og beslutninger om byens anliggender. De 32 mænd ønskede at få fastslået, at de havde en kompetence sideordnet magistraten. Det fik man hverken magistraten eller kancelliet til. Kancelliet fastslog udtrykkeligt, at der bestod et *over- og underordningsforhold* mellem magistraten og de 32 mænd. De 32 mænd havde ret til at foreslå, »hvad de til Byens og Menighedens Beste have at forebringe«, men den overordnede myndighed var hos magistraten. Magistraten hævdede, at privilegiernes bestemmelse om de 32 mænds deltagelse i bystyret, der benyttede udtrykket »efter tidens beskaffenhed«, måtte forstås i overensstemmelse med den skete udvikling i de mellemliggende år, der havde betydet en tilsidesættelse af de 32 mænd, men det fik man heller ikke kancelliet til at sanktionere. Et resultat af stridighederne blev derfor reetableringen af de oprindelig forudsete blandede kommissioner vedr. handelen og økonomien, der længe havde været ude af funktion. Andre episoder fulgte i kølvandet af disse – bl. a. de 32 mænds påvisning af uefterretteligheder i magistratens regnskabsførelse – hvilket altsammen havde en uheldig indflydelse på bystyret.

Dette er sandsynligvis baggrunden for, at disse begivenheder efterfulgtes af – som det hed i tidens sprog – et »fundamentale Bouleversement« (Braem) i byens styre. Det var *Struensee* der greb brutalt ind uden forudgående varsel. Den 3. april 1771 blev magistraten og de 32 mænd afskediget, og der udnævntes nye borgmestre og rådmænd samt to repræsentanter for borgerne, tildels blandt de tidligere medlemmer af bystyret, som byens øvrighed.^{43a} De ledende poster i byen blev besat med nye folk, som overpræsident udnævntes *U. A. Holstein*, der ikke undså sig for at demonstrere deres uvidenhed om stadens forhold, ved straks samme dag at tilsende de afgående en slags spørgeskema indeholdende 17 spørgsmål om det nærmere indhold af bystyret og stadens administration. Denne fremgangsmåde over for et vel ikke ganske effektivt, men dog ved privilegier hjemlet bystyre, blev et naturligt led i anklagen mod *Struensee* for despotisk styreform.⁴⁴ Efter hans fald rejste det afgående bystyre spørgsmål om en genetablering af den hidtidige retstilstand. Som ny overpræsident beskikkedes *G. A. Braem*, deputeret i generalitets- og kommissariats-

kollegiet, der i en lang forestilling til kongen af 10. juli 1772 fremsatte en række forslag. En vanskelighed, der herved måtte overvindes var, at magistraten og de 32 mænd end ikke havde beklaget sig over afsættelsen, hvilket måtte forklares som udslag for en frygt for det despotiske styre. Af særlig interesse i dag er en enkelt ting i denne forestilling,⁴⁵ hvor Braem peger fremad udover en genetablering af den hidtidige retstilstand, ved at foreslå, at *medlemmer af magistraten udpegedes* efter en nærmere skitseret indstillingsprocedure, men *blandt de 32 mænd*. Det er jo den tanke der nu realiseres fra 1978, at magistratens medlemmer skal have været valgt ind i borgerrepræsentationen.

Bystyrets trængselstid var i øvrigt ikke til ende med Struensees fald.⁴⁶ Også den lovlige øvrighed kunne tilsidesætte de 32 mænd. I 1790-erne anså kancelliet det nu end ikke for nødvendigt, at de 32 mænd havde deres egen mødesal. Det blev dem pålagt at aflevere nøglen til politimesteren, således at der i mødesalen kunne afholdes politiret. Kancelliet forestillede sig, at de 32 mænd kunne holde deres møder i rådstuen. De 32 mænd protesterede forgæves, rettede henvendelse til kronprinsen, men opnåede alene en alvorlig reprimande for ikke straks at have rettet sig efter kancelliets ordre. Det blev dog kun en kort periode, at man måtte vige for politiretten. Kort efter brændte rådhuset i den store brand 1794 og i det nye rådhus – nu Københavns Byret – på Nytorv, indrettedes en sal til de 32 mænd.⁴⁷

I 1806 indskrænkedes antallet af borgmestre til to, og den gennem det 18. århundrede bestående ordning med viceborgmestre og vice-rådmænd, der havde en slags expectanceret på embederne som rådmænd og borgmestre, og som »rykkede op« når disse blev ledige, ophævedes. Antallet af borgmestre udvidedes atter 1817 til tre, mens antallet af rådmænd fikseredes til fem. Alle skulle være jurister og udnævnes af kongen.

Grundlaget for etableringen af et moderne bystyre i København skabtes med *anordningen af 1. januar 1840 om kommunalbestyrelsen i København*,⁴⁸ der var en frugt af de netop indførte rådgivende stænderforsamlinger.⁴⁹ Valget til de rådgivende stænderforsamlinger i Roskilde 1834 var de første frie valg, der blev afholdt i København, siden 1659.⁵⁰ Byen København udpegede 12 deputerede til stænderne i Roskilde. Som første deputerede valgtes *P. G. Bang* og som an-

den deputeret *Tage Algreen-Ussing*. Begge var jurister. P. G. Bang var, og Algreen-Ussing blev senere professor ved Københavns Universitet. Det var derfor naturligt, at det blev netop de to, der tog spørgsmålet om en ny forfatning for København op. P. G. Bang rejste spørgsmålet på den første stænderforsamling i Roskilde 1835, og da generalprokurøren *Anders Sandøe Ørsted*, som kongelig kommissarius i 1838 fremlagde kancelliets forslag, som han selv bar hovedansvaret for, var *Tage Algreen-Ussing* den, der i særlig grad forsvarede Københavns interesser. Hovedæren for den nye forfatning tilkommer således disse tre mænd i forening.

De vigtigste nydannelser, der gennemførtes ved anordningen af 1840, er særlig fremhævet i anordningens fortale: *Borgerrepræsentanterne*, en betegnelse der i København⁵¹ indførtes herved, skulle vælges ved *direkte valg* (§ 7). Valgbare og valgberettigede var borgere med borgerskab eller en vis nærmere bestemt større grundejendom. Rådsmændene, men ikke borgmestrene, *udpegedes nu af borgerrepræsentanterne* (§ 3), og endelig ophævedes det hidtidige over- og underordningsforhold mellem magistraten og borgernes repræsentanter, idet borgerrepræsentation og magistrat formelt *ligestilledes* i forhold til centraladministrationen således at sager i tilfælde af uenighed skulle forelægges kancelliet. Herved indførtes et *tokammer-system* med kancelliet som opmand (§ 29). Bestemmelsen var dog formuleret således, at der tillagdes magistraten den besluttende myndighed, mens borgerrepræsentationen skulle samtykke. Her havde stænderne forestillet sig noget andet. Under udvalgsbehandlingen⁵² i stænderne kom det frem, at man ønskede at få fastslået, at i alle anliggender, stadens ejendomme og indretninger, indtægter og udgifter vedkommende, var det borgerrepræsentanterne der traf beslutning, hvorefter det var magistraten, der bragte disse beslutninger til udførelse. Det var etkammer-tankens, som først i 1938 blev realiseret, der her foresvævede stænderne. Antallet af borgerrepræsentanter fastsattes til 36 (§ 7) skønt mange af pietetshensyn havde foretrukket tallet 32.

Det forslag som Ørsted fremlagde, var som andre af hans lovforslag og overhovedet hans videnskabelige virksomhed, inspireret af udenlandsk lovgivning. Det var preussisk kommunallovgivning, der dannede grundlaget for flere af udkastets bestemmelser.⁵³ Ørstedes udkast havde på en række punkter givet anledning til debat, og Ørsted,

der var en udpræget dialektiker, fandt i Tage Algreen-Ussing, der som bekendt er blevet karakteriseret som »Danmarks første Politiker«,⁵⁴ en dreven modspiller. Dette gav sig flere udslag. Da man diskuterede valget af rådmænd benyttede Ørsted som argument for kongens udnævnelsesret, at borgerrepræsentationens valg af magistrat, som man kendte i den preussiske ordning, modsvarede af kongens opløsningsret for forsamlingen og det offentliges tilsyn med kommunalforvaltningen, herunder suspensionsret af beslutningerne.⁵⁵ Mulighederne herved greb Algreen-Ussing straks og erklærede sig villig til at indrømme kongen både opløsningsret over for borgerrepræsentationen og overpræsidenten, altså magistratens leder, ret til at suspendere dets beslutninger (anordningens §§ 27 og 29) mod at få anerkendt borgerrepræsentationens ret til at udpege rådmændene. I henseende til valgretten til borgerrepræsentationen var Ørsted tilhænger af indirekte valgret, men både stænderne, kancelliets flertal og også Christian VIII personligt gik ind for, at man indrømmede en direkte valgret. Det var dog kun personer der svarede en høj næringsskat (§ 12) og visse grundejere der fik valgret og valgbarhed til borgerrepræsentationen (§ 8). I alt havde i København mindre end 2.000 personer valgret, og kun lidt over 1.000 benyttede sig heraf da det første valg afholdtes den 9. april 1840.

Anordningen ændrede ikke forholdet mellem bystyret og centraladministrationen. Ifølge anordningens § 1 skulle byen bestyres af magistraten i forbindelse med borgerrepræsentationen *under kongens og kancelliets tilsyn*, men – med bevarelse af privilegierne af 1661 – undtaget fra amtsinddelingen. Kancelliet bevarede således en afgørende indflydelse på kommunens budget.

På flere andre punkter gav 1840-anordningen bystyret øgede beføjelser, således ret til at udnævne en lang række af byens embedsmænd, som kongen hidtil havde udnævnt (§ 38). Ved reskripter af 1804 og 1806 var endda givet underofficerer fortrin til disse stillinger.

I de kommende år var København som bekendt centrum for de politiske begivenheder, der i 1848 førte til dannelsen af et nyt ministerium og til gennemførelsen af en ny forfatning, Grundloven af 5. juni 1849. Det kunne ikke undgå, at debatten om Københavns bystyre kom til at stå i skyggen af disse begivenheder. En almindelig kliché i den samtidige presse om bystyrets arbejde var »den sovende kommu-

nalbestyrelse«. Selvom de ydre resultater var små, fortsatte dog i disse år forfatningsdebatten og på et enkelt felt virkede en debat om Københavns bystyre som en forløber for ændringer i rigsstyret. Det gælder debatten om magistratens forretningsgang.

Magistratens forretningsgang er et stadigt tilbagevendende tema i Københavns historie. Allerede 1590 klager kongen i et brev til magistraten (K.D. IV, s. 700) over at »mange sager af eder skal opsettsi«. I 1840-erne klagedes over at magistratens kontortider ikke blev bekendtgjort, at flere af magistratens kontorer ingen fast åbningstid havde, ligesom der ikke tilstræbtes ensartethed i åbningstiderne mellem de enkelte kontorer. En anden særegenhed var, at magistraten ikke afgav skriftlige svar på skriftlige henvendelser, men brugte den fremgangsmåde at tilsige andrageren til et møde på et bestemt tidspunkt på rådhuset, for at modtage mundtlige svar. Da denne fremgangsmåde blev kritiseret i pressen lod overpræsident Lange foranstalte en høring af de enkelte sekretariater, der bl. a. svarede: »den langt overvejende del af de personer, der tilsiges, henhører til den simple almueklasse, reserver, tjenestefolk, arbejdsmænd o.s.v. eller enker eller andre fruentimmer af lignende stilling, så at vistnok kun yderst få af de mødende kunne finde sig ubehageligen berørt ved en sådan anmodning«, eller at »det i enhver, endog ubetydelig sag at give vedkommende skriftlig besked eller skriftlig at affordre manglende oplysninger ville gøre forretningerne såre vidtløftige og byrdefulde«. ⁵⁶

Spørgsmålet blev bragt frem allerede i 1843, men efter at *Tage Algreen-Ussing* i 1844 var blevet borgmester, blev han den drivende kraft. Han foreslog kollegialsystemet, hvor samtlige magistratens medlemmer deltog i alle sagers behandling, afløst af en opdeling i departementer eller sektioner med særskilte sagsområder, hvor mindre betydelige sager kunne ekspederes, således at kun vigtige sager behandlede af magistraten som helhed. Herved havde han forberedt sin senere indstilling om selve statsstyrets ændring. Det var Algreen-Ussing, der som generalprokurør i 1848 fremkom med udkastet til planer for en ændring af den centrale administration, således at indførelsen af ministerialsystemet i stedet for kollegialstyret i centralstyrelsen byggede på en betænkning fra Algreen-Ussing. ⁵⁷

Som eksempel på de vanskeligheder, som det etablerede tokammer-system medførte, skal her omtales det ikke gennemførte projekt til en

fuldstændig *kloakering*⁵⁸ af København med indretning af vandklosetter i alle Københavns ejendomme. Man havde samtidig udarbejdet udkast til kloakledninger med udløb på Amagers østkyst. Sagen herom viser klart betydningen af to-kammersystemet og forholdet mellem bystyre og centralmagt. Borgerrepræsentationen traf 1852 beslutning om, at der på én gang skulle udføres både gas-, vand- og kloakanlæg i København, og på Rigsdagen vedtoges den fornødne ekspropriationslovgivning. Disse planer, der i hygiejnisk henseende ville have ført København frem i første række blandt Europas storbyer havde imidlertid også i kommunalbestyrelsen modstandere. Det var særlig Overpræsident *Michael Lange*, der var skeptisk over for planerne om kloakanlæg. Ved den endelige afstemning 1853 i magistraten stod stemmerne lige: 4-4, således at overpræsidentens stemme blev udslagsgivende. Kort efter behandledes sagen i borgerrepræsentationen og det vedtoges endeligt at gennemføre de tre anlæg med 16 stemmer mod 10. Sagen blev derefter tilsendt indenrigsministeriet. Her blev det skæbnesvangert at de to organer i det københavnske styre havde vist sig uenige. Indenrigsminister var på dette tidspunkt den nu 75-årige *Anders Sandøe Ørsted*. Hans stillingtagen til spørgsmålet kan læses ud af den erklæring, som han afgav, og som nu findes i indenrigsministeriets sag i Rigsarkivet.⁵⁹ Ørsteds erklæring er meget lang, og synes at vise, at han som gammelt medlem af kancelliet næppe havde vænnet sig til stillingen som minister i en bureaukratisk opbygget forvaltning. Mens det var karakteristisk for den kollegiale form i kancelliet – for hvis opretholdelse Ørsted da også flere gange varmt havde udtalt sig⁶⁰ – at de enkelte deputerede i kortere eller længere indlæg måtte søge at overbevise hinanden, kunne ministeren jo blot meddele sin afgørelse. Det gør Ørsted imidlertid ikke, men redegør for sit standpunkt i en lang erklæring, hvis konklusion er, at der ikke er tilstrækkelige fordele knyttet til kloaksystemet til, at man ikke måtte være meget betænkelig ved dets gennemførelse.

Ved sin stillingtagen tager Ørsted sit udgangspunkt i uenigheden mellem de to grene af kommunalbestyrelsen. Der er, siger han, »ikke nogen Pluralitet i Communalbestyrelsen for hiin Plans Approbation, idet Pluraliteten i den ene integrerende Deel af samme er derimod, mens den anden har erklæret sig derfor. Der foreligger saaledes ikke en Beslutning af Communalbestyrelsen, thi Magistraten og Borger-

repræsentationen udgjøre ikke en Eenhed, men to forskjellige Corporationer, der kun naar de overveie hver i sin Majoritet kunne tage en Beslutning (ligesom to Kamre i en Lovgivende Forsamling), men her er Dissents i mellem de i Henseende til Beslutning og Myndighed lige-stillede Corporationer«. I Ørsteds erklæring, der er dateret den 12. januar (1854) nævnes koleraepidemien (juni-oktober 1853) ikke med et ord. Tværtimod fremhæver han, at han »just ei vilde tillægge vor Befolkning nogen særdeles Mangel af Sands for Reenlighed eller for Orden, men tværtimod antager, at denne i dannede og nogenlunde velstaaende Klasser, er om end ringere end i nogle andre Lande, dog igjen større end i adskillige andre, og hvad den laveste Classe angaar, vil man andre Steder, hvori der til deels er større Misère end her, vist ikke heller finde mere af hiin Sands, skjøndt vel tildeels mere Frygt for Lov og Politi, hvilket ikke overalt er saa eftergivende som her«. Hermed kan man sammenligne Ørsteds udtalelse på Landstinget den 8. april 1853, to måneder før koleraepidemiens udbrud, se Rigsdagstidende, Forh. paa Landstinget 1853 (4. Sess.) sp. 1129 ff under rigsdagsbehandlingen af kloakplanerne, hvor Ørsted allerede ytrede betænkelighed: »Forsaavidt der er talt om, at det ved statistiske Data skulde være beviist (der tænkes her på C. F. Fengers epokegørende dødelighedsstatistikker, der klart viste en langt lavere levealder i visse dele af København end andre steder i landet), at Dødeligheden i Kjøbenhavn skulde være uforholdsmæssig stor, troer jeg dog ikke, at det forholder sig ganske rigtigt . . . Det er også bekjendt at der i Kjøbenhavn i en Række Aar næsten ikke har været nogen Epidemie . . . Derimod er det vist, at der ere nogle Gader og Strøg, hvor Dødeligheden er temmelig stor, men dette ligger for Størstedelen i Indvaanernes Armod og Sands for Reenlighed og Mangel på Evne til at skaffe sig god Pleie; og Bygningernes snevre Indretning er vistnok Noget, der medfører skadeligere Følger for Sundheden end andre Forhold«.

Ørsteds hovedbetænkeligheder både som landstingsmand og senere som minister knyttede sig til finansieringen af projektet, hvor han af en række grunde, som han redegør for både i landstinget og i sin erklæring i kloaksagen⁶¹ skarpt måtte tage afstand fra planerne om indførelse af en kommunal indkomstskat, der ville give kommunalforvaltningen en bredere økonomisk basis. Da Ørsted samtidig måtte stille

sig tvivlende over for anlæggenes tekniske gennemførlighed måtte betænkelighederne få overtaget, og Indenrigsministeriet afviste at godkende kloakplanerne, idet man meddelte kommunalbestyrelsen, at ministeriet alene kunne tiltræde planerne om udførelse af vand- og gasværker.⁶² Dele af planerne blev ganske vist gennemført i 1860-erne med Bang som indenrigsminister, men først i løbet af dette århundrede realiseredes en kloakering i det omfang, der var forudset i 1850-erne. Når det gælder bedømmelsen af Ørsteds indflydelse på, at planerne ikke bragtes til udførelse må det erindres, at han hverken i ministeriet eller i forhold til kommunalbestyrelsen stod alene med sit standpunkt, men det må, når man betænker den hastighed, hvormed der idag reageres på miljøkatastrofer, vække til eftertanke at se, hvor uanfægtet ledende personligheders overvejelser om hygiejniske indretninger kunne foregå af datidens største epidemiske ulykke.

I Danmarks Riges Grundlov 1849, § 96 om kommunalforfatningen bestemtes, at »Communernes Ret til under Statens Tilsyn selvstændig at styre deres Anliggender, vil blive ordnet ved Lov«.⁶³ Det var *P. G. Bang* der tog spørgsmålet om en ny kommunallovgivning op i Rigsdagen, mens Københavns bystyre indtog en afventende holdning. Særlig Bondevennerne var ivrige efter en løsning af kommunalspørgsmålet, hvilket gav sig udslag i et af *Balthazar Christensen* og *Tschering* fremsat privat lovforslag til en ny kommunallov af oktober 1850, der skal omtales her, fordi det foregriber tanker, der idag er fremme. Forslaget er et udslag af Bondevennernes decentraliseringstendens og bygger på en opdeling af Danmark i seks såkaldte landskredse, hvoraf København udgjorde en. Hver af disse landskredse var underinddelt i kommuner. *København foresloges således inddelt i fem kommuner: »København, Christianshavn og hver af de 3 Forstæder, Vestre-, Nørre- og Østerbro«.*⁶⁴ Dette forslag, hvis grundtanke går igen i den standende debat, stødte på almindelig modstand.

Da *P. G. Bang* kort efter blev indenrigsminister kom der atter gang i forfatningssagen. Bang skitserede en nyordning af byens styrelse, der byggede på en sondring mellem borgerrepræsentationen som besluttende og magistraten som udøvende myndighed, en departemental fordeling af magistratens sager, og en valgordning, der indebar, at hovedparten af magistratens medlemmer udnævntes af borgerrepræsentationen. Kommunalbestyrelsen nedsatte derefter en komité til

overvejelse af forfatningssagen. Komiteen delte sig i to grupper, hvoraf en – der samledes om borgmester Casse – koncentrerede sig om et forslag, der byggede på en fortsættelse af *tokammer-systemet*, der gav både borgerrepræsentationen og magistraten del i den besluttende myndighed, mens en anden gruppe samlet omkring *brygger I. C. Jacobsen* derimod ønskede *kommunalbestyrelsen organiseret som en enhed*. Denne anden gruppe ønskede endda at overpræsidenten alene skulle betragtes som statens repræsentant og kontrollere bystyret, men ikke have stemmeret. Brygger Jacobsen gik personligt så vidt, at han i en særudtalelse fremsatte den opfattelse, at *magistratens medlemmer burde have både sæde og stemme i borgerrepræsentationen*.⁶⁵ Borgerrepræsentationens flertal støttede brygger Jacobsens forslag, mens det andet forslag – naturligt nok – vandt mest gehør i magistraten.

I mellemtiden var *A. F. Krieger* blevet indenrigsminister, og det blev ham, der kom til at stå for udformningen af det endelige forslag. Han, der jo i disse år på så mange måder kom til at spille en uheldig rolle i Danmarkshistorien, skulle på dette punkt få lejlighed til at spænde ben for de liberale kræfter, der ønskede at give den folkevalgte del af kommunalbestyrelsen den væsentligste indflydelse. Det var Kriegers opfattelse – et typisk udtryk for den nationalliberale halvhjertethed – at bystyret burde indrettes på grundlag af *tokammer-systemet*, og det af Indenrigsministeriet fremsatte forslag byggede derfor på denne tankegang. Under debatten i Rigsdagen⁶⁶ satte han også al sin dialektiske evne ind på at få gennemført dette synspunkt over for brygger Jacobsens etkammer-tanke. Dette lykkedes også Krieger ved sin ubestridelige dygtighed som debattør på Rigsdagen at få vendt stemningen, således at et oprindeligt flertal for brygger Jacobsens ideer vendte sig til et flertal for tokammersystemet. Det skete dog først, efter at *Hall* var ilet Krieger til undsætning og havde fremhævet at Landstinget i hvert fald ikke ville kunne støtte et forslag, der byggede på etkammer-systemet. Resultatet af disse forhandlinger blev *lov af 4. marts 1857 om Bestyrelsen af Kjøbenhavns Kommunale Anliggender*. Hovedprincippet i denne lov var herefter en bibeholdelse af *tokammer-systemet*, omend i ændret skikkelse. Dette var udtrykt på den måde, at borgerrepræsentationen i forening med magistraten havde den besluttende myndighed i kommunens anliggender, men i

tilfælde af uenighed kunne borgerrepræsentationen, men ikke magistraten, forelægge sagen for Indenrigsministeriet. Der var altså nu tillagt borgerrepræsentationen overvægt i forhold til magistraten.

Magistraten kom til at bestå af en overpræsident, udnævnt af kongen samt fire borgmestre og fire rådmænd. Borgmestrene valgtes af borgerrepræsentationen på livstid, mens rådmændene alene valgtes for seks år. Der tillagdes samtidig borgerrepræsentationen ret til at afskedige borgmestrene med pension. En række af de særlige kommissioner, der hidtil havde betydet en væsentlig indskrænkning i bystyrets kompetence, ophævedes. Det gjaldt således kommissionerne for fattigvæsenet, vandvæsenet, brolægningsvæsenet og vejene, der nu blev lagt ind under magistraten. Endvidere fik man løfte om at også havne-, bygnings-, brand-, sundheds- og renovationsvæsenet ville blive lagt ind under magistraten. Det skete i løbet af det kommende år.

1857 blev således også i Københavns forfatningshistorie et af de store reformår. Ganske vist opnåede man ikke ganske, hvad et flertal af borgerrepræsentanterne havde ønsket, nemlig et etkammersystem med den endelige kompetence hos borgerrepræsentationen, men borgerrepræsentationens overlegenhed i forhold til magistraten var dog blevet fastslået.

Antallet af personer, der havde valget⁶⁷ til borgerrepræsentationen, var også efter indførelsen af Grundloven yderst begrænset. Ved den i 1861 gennemførte valgreform, hvorved der blev lagt vægt på den nu indførte indkomstbeskatning fik ca. 10.000 personer eller 6 pct. af Københavns befolkning valget. 1865 fik alle, der betalte skat af 200 rigsdaler, d.v.s. havde 500 rigsdaler i indkomst, valget. Dette medførte dog først efterhånden en stigning i vælgerantallet. Interessen for valgene og deltagelsen i valgene var oprindelig ringe, men dette forhold ændredes mod slutningen af århundredet, da tendensen til en politisering af borgerrepræsentationen gjorde sig gældende. Valgene foregik på den måde, at 6 af de 36 borgerrepræsentanter hvert år stod på valg. I 1893 indvalgtes for første gang en opposition i borgerrepræsentationen. Det var en kombineret liste af socialdemokrater og liberale, der vandt flertallet det år. I 1898 havde denne liste vundet flertallet i borgerrepræsentationen. 1903 valgtes Jens Jensen som den første socialdemokrat til den vigtige post som finansborgmester.

En vigtig ændring i valggrundlaget skete ved den kommunale

valglov af 1908, der gav også kvinder og tyende valgret. Hidtil havde om kvinders valgret den sætning været gældende, der var så prægnant udformet af H. G. Holck, at »Til en almindelig Valgret kan det ikke fordres, at Kvinder, Børn og Forbrydere skulle have Valgret, thi disses Udelukkelse er begrundet i Sagens Natur«. ⁶⁸

Mens kun ca. 10 pct. af de valgberettigede i 1870-erne havde afgivet stemme ved borgerrepræsentationsvalgene, nåede man i begyndelsen af dette århundrede op på stemmeprocenter på omkring 80 (1913 og 1919). Derimod viser de seneste års opgørelser en svingende interesse for at deltage i de kommunale valg. ⁶⁹ Ved den kommunale valglov af 1908 indførtes forholdstalsvalg ved valgene til borgerrepræsentationen og ved rådmandsvalgene. Samtidig blev antallet af borgerrepræsentanter fastsat til 42 mod hidtil 36 som følge af den forøgelse af kommunens areal, der var en konsekvens af indlemmelsen af store forstadsområder under kommunen, Valby, Brønshøj og Sundbyvester, der blev indlemmet i årene 1901–02. Det var borgmester *L. C. Borups* køb af jorder i disse områder, der havde skabt forudsætningen for de senere indlemmelser, der var medvirkende til at gøre København til en gigantkommune. Vurderingen af, hvor forudseende Borups dispositioner var, kan næppe undgå at blive influeret af holdningen til spørgsmålet om en deling af kommunen idag. I 1913 udvidedes antallet af borgerrepræsentanter til det nuværende antal til 55.

1917 indførtes forholdstalsvalgmåden også ved *borgmestervalg*. ⁷⁰ Samtidig diskuterede man igen et- og tokammersystemet, og der lød nu også røster for at erstatte overpræsidenten som magistratens chef af en overborgmester. Det blev imidlertid først i 1938, at der blev gennemført ændringer af kommunalforfatningen ved den *lov af 18. marts 1938 om Forandringer i og Tillæg til Lov om Bestyrelsen af Københavns kommunale Anliggender af 4. marts 1857 m. m.*, ⁷¹ der indtil 31. marts 1978 dannede hovedgrundlaget for Københavns forfatning. Det bestemtes heri, at kommunalbestyrelsen består af borgerrepræsentation og magistrat. Af de følgende stykker fremgår det imidlertid, at tokammersystemet er ophævet, idet det nu udtrykkeligt fremhæves, at borgerrepræsentationen har den besluttende myndighed og magistraten den administrative myndighed. Endelig fremhæves det udtrykkeligt, at borgerrepræsentationens beslutning har gyldighed, selv om den måtte afvige fra magistratens forslag. Herved var magt-

kampen mellem magistrat og borgerrepræsentation formelt bragt til afslutning. Magistraten kom til at bestå af en overborgmester, der erstattede den kongevalgte overpræsident, af fem borgmestre og fem rådmænd. Magistratens valgperiode blev fastsat til 8 år, selvom der allerede dengang i borgerrepræsentationen var røster fremme for at nedsætte den til 4 år og stille krav om at de pågældende var valgt til borgerrepræsentationen.

Loven betegner sig udtrykkeligt som et *tillæg* til den gamle lov fra 1857 og ikke som en ny selvstændig forfatning. Det folketingsudvalg, der behandlede loven var da også klar over den karakter af foreløbighed, der måtte tilkomme loven og giver udtryk for »den Opfattelse, at det i og for sig vilde have været naturligt ved den Lejlighed ogsaa at have optaget Spørgsmaalet om Hovedstadsomraadets Forfatningsformer til Forhandling«. ⁷² Det var som bekendt først ved oprettelsen af et Hovedstadsråd 1973 og gennemførelsen af lov af 13/6 1973 om regionsplanlægning, at der blev taget stilling hertil. ⁷³

Set i et forfatningshistorisk perspektiv frembyder hovedprincipperne i den ny styrelseslov for København og debatten derom kun få egentlige nyheder. København har altid indtaget en særstilling, der først under enevælden blev en privilegeret stilling omend man, som det vil være fremgået, let kan komme til at overvurdere den rolle privilegierne spillede under den i følge sagens natur meget centraliserede styreform. De hidtidige regler om magistratsvalg er et levn af den fordel det måtte være for borgerrepræsentationen 1857 selv at udnævne borgmestre, der andre steder indtil 1919 var kongevalgte, men uden at man senere har fulgt udviklingen i andre kommuner. Reglen om, at borgmestrene skal opfylde de almindelige betingelser for valgbarhed til borgerrepræsentationen må derfor betragtes som en vigtig justering af den københavnske forfatning. De øvrige principper i den nye lov hænger sammen: opretholdelsen af kommunen som en enhed forudsætter bevarelsen af den nuværende opdeling i en relativt stor borgerrepræsentation og en mindre magistrat. Det kommunale forfatningsfællesudvalgs betænkning afspejler bortset fra enkelte mindretalsudtalelser ingen debat om hensigtsmæssigheden af dette system. Indførelsen af bydelsråd ville have været en mellemvej mellem opgivelsen af kommunens enhed og bevarelse af status quo. Forfatningshistorien viser, at det ikke er første gang Københavns størrelse er genstand for

debat. Det var man opmærksom på allerede 1850, endda inden de store indlemmelser, der danner grundlag for Københavns nuværende omfang, var sket. Nogle af de partier, der gik imod bydelsrådene i Folketinget, har allerede bebudet fremsættelsen af forslag om en opdeling af Københavns kommune i flere mindre.

Der er næppe tvivl om, at disse forslag vil give anledning til debat. Københavns kommunes nuværende størrelse skyldes først og fremmest indlemmelserne i dette århundredes begyndelse og har derfor ingen lang historisk tradition. På den anden side vil en opdeling af den på flere omend ikke alle punkter velfungerende Københavns kommune betyde et uheldigt brud med kontinuiteten i forvaltningen, ligesom de af kommunens problemer, der har at gøre med forholdet til økonomisk mere velstillede nabokommuner ikke løses på denne måde. På denne baggrund kan det forekomme beklageligt, at man ikke ved opretholdelsen af bydelsråd har skabt en mere uforpligtende form, hvorunder der kunne indhentes erfaringer med hensyn til funktionsdygtigheden af lokale organer for Københavns enkelte bydele. Flere af de særegenheder og vanskeligheder, der er knyttet til forfatningsforholdene for Københavns kommune er en følge af, at lovgivningen om denne kommune nu som tidligere gennemføres særskilt og uden sammenhæng med landets øvrige kommuner, endside blot hovedstadsrådet. Nogle af disse særegenheder er nu endeligt ophævet – forfatningstemæet i Københavns fremtidige selvstyre synes derfor særlig at blive om København skal bevares som én kommune eller om den ny styrelseslov er et skridt på vejen til en nyordning af hele hovedstadsområdet kommunalforvaltning.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Grundlaget for nærværende afhandling er et foredrag holdt den 18. april 1977 i Selskabet for Københavns Historie.
2. Folketingets Forhandlinger 1973-74, 2. saml. sp. 3664-3680.
3. Se l.c. 1976-77, sp. 1309-18 (1. beh.), 4875-4890 (2. beh.) og 5040 (3. beh.).
4. Se nærmere forfatningsfællesudvalgets omtalte betænkning af 25. nov. 1975.
5. Folketingets forh. 1976-77 sp. 1315.
6. En ny 6. afdeling overtager således bl. a. tilsynet med kommunens faste ejendomme, kørselsafdelingen, rådhusforvaltningen, huslejelovgivningen, folkeregistret og skattevæsenet. 5. afd. kommer herefter for en stor dels vedkommende til at beskæftige sig med miljøsager, se udkast til Vedtægt for bestyrelsen af Staden Københavns kommunale anliggender og om magistratens daværende organisation, *Axel Holm: Københavns Kommunes Forfatning* (1964).
7. Med en vistnok ny forfatningsretlig terminologi er denne bestemmelse i Folketinget kaldt en »knageparagraf«, som man kan bruge »eller lade være«, Folketingets forh. sp. 4883.
8. Sml. herved den nf. omtalte Betænkning 798/1977, s. 13 ff.
9. På denne kritik svarede indenrigsministeren dog jordnært: »man skal som bekendt ikke skræve længere end bukserne kan holde, heller ikke i dette tilfælde« (sp. 1316). De savnede visioner synes dog nærmest at gå ud på en yderligere ligestilling med landets øvrige kommuner gennem en opdeling af Københavns kommune i flere mindre.
10. Om Københavns historie foreligger en righoldig litteratur. Standardværkerne er stadig *O. Nielsen: Københavns Historie I-VI* (1877-92) og *C. Bruun: Københavns Historie I-III* (1887-1901). Særlig om forfatningsudviklingen kan henvises til det på borgerrepræsentationens foranstaltning udgivne værk *Københavns Bystyre I*, 1648-1858 (1943) og *II* 1857-1940 (1967) af *Flemming Dahl* og *Poul Møller*. (I det flg. cit. som Københavns Bystyre I og II). Endv. findes et stort materiale i Københavns Diplomatarium I-VIII udg. af *O. Nielsen* (fork. K.D.).
11. Sml. Herved *Mackeprang: Dansk Købstadsstyrelse til 1619* (1900/1975), s. 201 ff og *Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie*, s. 422.
12. Trykt i Danmarks gamle Købstadslovgivning (i det flg. DGK) III (1955) s. 3 ff, oversættelse i Danmarks Riges Breve (DRB) 2. Rk. 1. Bd., s. 100 ff og hertil *Iuul: Den københavnske Stadsret af 12. Marts 1254, Hist. Medd. om Kbh. 4. Rk. IV* (1954-57), s. 1-21.
13. Trykt i DGK III, s. 8, oversættelse i DRB 2. Rk. 2 Bd. s. 197. Professor *Aksel E. Christensen* har velvilligt udlånt mig manuskriptet til sit utrykte foredrag herom: Biskop, borgerskab og konge omkring stadfæstelsen af stadsretten for København af 20. febr. 1275, se også samme i København fra Boplads til Storby (1948) I, s. 22. ff.

14. *Mackeprang*, l.c., s. 43. *Poul Johs. Jørgensen*, Dansk Retshistorie s. 431 og samme: De danske Købstæders Forfatning; Nordisk Kultur XVIII (1933), s. 63 ff.
15. Hertil *München*: Das kanonische Gerichtsverfahren und Strafrecht, Köln 1874, s. 467 f.
16. DGK III, s. 11 f, oversættelse i DRB 2. Rk., 3. Bd., s. 4.
17. Se til kanonisk rets betydning for middelalderens handelsetik f. eks. *Endemann*: Studien in der romanisch-kanonistischen Wirtschafts- und Rechtslehre I, Berlin 1883, s. 14 ff. *Gilchrist*: The Church and Economic Activities in the Middle Ages, N.Y. 1969, s. 48 ff, og særlig om renteforbudet, der udspringer af samme tankegang. *Ernst Andersen*: Bankvæsenets oprindelse (1976), s. 1 ff. Karakteristisk er således Christiern I's begrundelse for at inddrage nogle pantelen, at kreditorerne kunne tage skade på deres sjæle ved at oppebære renter, jfr. *T. Dahlerup*: Bidrag til Rentespørgsmaalets Historie i dansk Senmiddelalder og Reformationstid, Festskrift til Astrid Friis (1963), s. 47 ff.
18. DGK III, s. 14, DRB 2. Rk., 4. Bd., s. 47 ff.
19. DGK III, s. 15, DRB 2. Rk., 4. Bd., s. 77.
20. Diplomatarium Danicum 3. Rk., 3. Bd., s. 209. Oversættelse i DRB s. st. s. 170. Betegnelsen proconsul optræder i dansk ret for første gang i Slesvig 1342 i denne betydning.
21. Se *Poul Johs. Jørgensen*: Erik af Pommerns Erhvervelse af København 1417 set i Belysning af Dattidens Retsregler, Hist. Medd. om Kbh. 3. Rk. III (1939), s. 274-305.
22. Se om denne såkaldte »Erik af Pommerns Stadsret for København« *Poul Johs. Jørgensen* i Hist. Medd. om Kbh. 3. Rk. VI (1944-61), s. 12 ff.
23. Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv V (1891-95), s. 58.
24. Sml. forordningens 1. Art.: »Alle embedsmænd bjærge sig og nære af deres embede, så som er, at borgere og bymænd, de som ikke sådanne embeder have, som herefter nævnes, de bjærge sig med deres købmandsskab, og deres brygning og sådan købmands håndtering, bager bjærge sig af sin bægning, suder af hans skogerning, smed af hans smedegerning, guldsmed af hans embede, kræmmer af sit embede, skinder af sit embede og særdeles alle embedsmænd, i hvad embede de helst have, at hver . . . bjærger sig af sit embede«.
25. *Poul Johs. Jørgensen*: Christoffer af Bayerns Stadsret for København af 14. Oktober 1443, Hist. Medd. om Kbh. 3. Rk. VI (1944-46), s. 1-51. DGK III, s. 77 ff. Sml. *Poul Johs. Jørgensen*: Dansk Retshistorie, s. 115 ff om de almindelige byretter.
26. *Mackeprang*, s. 51 ff.
27. *Mackeprang*, s. 89 ff.
28. *Mackeprang*, s. 95 og om sammenhængen med betegnelsen pebersvend *Johs. Steenstrup*: Pebersvende, i Hist. Tidsskrift 8. Rk. II (1909-10), s. 60 ff, især s. 66-67.
29. *Mackeprang*, s. 52.
30. *Mackeprang*, s. 210.
31. *Mackeprang*, s. 234.
32. Sml. *Mackeprang* s. 137, 143, 148 og om rodemestrene s. 153 f. Se K.D. II, s. 393 ff (borgerskabets

- klage), s. 396 ff (magistratens svar) og s. 402 ff (Frederik II's forlig mellem dem; den såkaldte Frederik II's Stadsret).
33. K.D. II, s. 536 ff.
34. *Mackeprang*, s. 167 ff. *Poul Johs. Jørgensen*: Dansk Rethistorie, s. 438 ff. Sml. *P. Munch*: Købstadsstyrelsen i Danmark (1900) I, s. 135 ff om de i løbet af det 18. årh. opståede »eligerede mænd«.
35. Sml. Stampes Erklæringer III, s. 104.
36. Trykt i *Villads Christensen*: Københavns Privilegier (1911). Hertil også *samme*: Belejringen 1658–60 og Københavns Privilegier, i Hist. Medd. om Kbh. 1 Rk. II (1909–10), s. 1–46.
37. Hertil i Københavns Bystyre I, s. 26 ff.
38. Det blev det heller ikke senere, jfr. Instruks for Magistraten af 28. Aug. 1795, § 10.
39. Se nærmere *Georg Nørregaard* i Københavns Vandforsynings Historie (1959), s. 11 ff om de vekslende styrelsesforhold.
40. *Carl Bruun*: Kjøbenhavns Historie III, s. 31.
41. *Axel Linvald*: Bidrag til det københavnske Bystyres Historie ved Midten af det 18. Aarhundrede, Hist. Medd. om Kbh.s Historie 2. Rk. I (1923–24), s. 212–54 og s. 518–27 og II (1925–26), s. 73–138. Københavns Bystyre I, s. 62 ff.
42. Sml. om den almindelige frihedstendens i denne periode, *E. Holm*: Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede (1746–1770) (1883/1975).
43. Sml. Stampes Erklæringer IV, s. 235 ff, hvor det hedder, at »Man maa ved dene Begivenhed, ikke tage enten Magistraten eller de 32 Mænd ilde op, at de allene tænke paa Københavns Byes Beste og lidet eller intet bekymre sig om, hvad der kan være tienligt eller skadeligt for den øvrige Deel af Landet«.
- 43a. Se hertil *Herman Trier*: Revolutionen i Raadstuen (1905) og *C. A. Trier*: Ulrik Adolf Holstein (1916), s. 132 ff og om Struensees forhold til Københavns bystyre senest *Sigurd Jensen*: Lakajismen og Københavns Magistrat omkring 1770, Hist. Medd. om Kbh. 1973, s. 29 ff, især s. 47 ff, der som en medvirkende årsag til Struensees indgreb fremhæver hans uvilje mod den gamle magistrat og hans ønske om at placere Holstein på en vigtig post.
44. Se dommen over Struensee i Inkvissionskommissionen af 20. jan. 1771, I (1927), s. 218, at de 32 mænd var »som en Perle i Byens Privilegier«. Det er således næppe en rigtig formulering af tidens – men måske nok af Struensees – opfattelse, når C.A. Trier, anf. st. bemærker, at man ved afskedigelsen »med Enevældens Ret satte streg over Byens Privilegier ved at op hæve de 32 Mænds Forsamling«.
45. Se *Herman Trier*: Revolutionen i Raadstuen, april 1771 (1905), s. 29.
46. Se *Herman Trier*: Fra de 32 Mænds Fornedrelsestid, Hist. Medd. om Kbh. 1 Rk. V (1931–33), s. 155–60.
47. Opførelsen af dette rådhus er et andet eksempel på manglende hensynet til bystyret. Hverken magi-

- straten eller de 32 mænd blev hørt om planerne, men fik alene regningen tilsendt, da C.F. Hansens rådhus stod færdigt.
48. Hertil Københavns Bystyre I, s. 88 ff.
  49. Kommunalforfatningen var i an. af 28. maj 1831 ang. provinsialstænders indførelse i Danmark særlig fremhævet som et område, hvor stændernes medvirken ansås for gavnlig (§ 6).
  50. Se *Villads Christensen: Københavns Repræsentation paa Stænderforsamlingen i Roskilde, Hist. Medd. om Kbh. 1. Rk. VII (1919-20)*, s. 241-308.
  51. Betegnelsen optræder i an. af 24. oktober 1837 ang. købstædernes økonomiske bestyrelse, *København dog derfra undtaget*. Borgerrepræsentanterne, der var en fortsættelse af »de eligerede mænd«, afløstes ved købstadskommunalloven af 1868 af *byråd*, hvis formand - benævnt borgmester - indtil 1919 udnævntes af kongen.
  52. Stændertidende 1838 II især sp. 2689 og 2747-48, jfr. *Hans Jensen, De danske Stænderforsamlings Historie II*, s. 226-28.
  53. Sml. herom *P. Munch: Købstadsstyrelsen i Danmark 1619-1848 (1900) II*, s. 116-20.
  54. *Hans Jensen, l.c.*, se dog II, s. 666.
  55. Se Københavns Bystyre I, s. 132 f.
  56. Se *Villads Christensen: København 1854-1857 (1912)*, s. 214 ff.
  57. Se *Den danske Centraladministration (1921)*, s. 449 ff.
  58. Se hertil *Villads Christensen: København 1840-57 (1912)*, s. 552-64. *Georg Nørregaard* i Københavns Vandforsynings Historie (1959), s. 104. H.P. Hilden: *Skrald, Storby og Miljø (1973)*, s. 38 ff.
  59. *Indenrigsmin. 1. Dep. 1853 journal nr. 3021*.
  60. *Den danske Centraladministration (1921)*, s. 413.
  61. Se også afslaget på indførelse af en sådan beskatning i København, *Departementstidende 1854*, s. 269 ff.
  62. *Departementstidende 1854*, s. 267 ff (svaret bygger i vidt omfang på Ørsteds erklæring).
  63. Om forhandlingerne vedrørende denne Grundlovsbestemmelse se Københavns Bystyre I, s. 239 ff.
  64. *Rigsdagstidende 1850-51 tillæg A*, spalte 376.
  65. Københavns Bystyre I, s. 268. Denne tanke vandt også flertal i det folketingsudvalg, der overvejede det nf. omtalte regeringsforslag, i.c., s. 279.
  66. Se Københavns Bystyre I, s. 277 ff.
  67. Se Københavns Bystyre II, s. 305 ff.
  68. *Den danske Statsforfatningsret II (1869)*, s. 25.
  69. Til gengæld er antallet af repræsenterede grupper i borgerrepræsentationen meget større end tidligere. For øjeblikket er ikke mindre end 11 forskellige grupper repræsenterede.
  70. Se loven af 8. maj 1917 om Forandringer i og Tillæg til Lov om Bestyrelsen af Københavns Kommunale Anliggender af 4. Marts 1857 m. m., Københavns Bystyre II, s. 78 ff.
  71. Københavns Bystyre II, s. 111 ff.
  72. Se FT 1937/38 Till. B. sp. 745.
  73. En af Indenrigsministeren 1939 nedsat Hovedstadskommission afgang 1948 en betænkning, hvis flertal bl. a. foreslog nedsættelse af et hovedstadsråd. Flertallets forslag forkastedes af Folketinget.

KØBENHAVNS BORGERE 1377 OG 1510

Forsøg på en navnehistorisk og erhvervsmæssig analyse
af Roskildebispens jordebog for København 1377
og et udbudsmandtal for alle københavnske roder o. 1510

AF THELMA JEXLEV

Bybrande, voldsomheder og vanrøgt samt utallige andre ulykker har ramt flertallet af vore middelalderlige købstæders arkiver. Ikke mindst er det gået hårdt ud over (hoved)staden Københavns arkiv. Men selv om antallet af originale middelalderdokumenter er stærkt begrænset, så har vi dog et bedre statistisk materiale end for nogen anden dansk by.

Da biskop Niels Jakobsen Ulfeld i 1370'erne påbød at udskrive en jordebog for sit stift, havde han netop fået København tilbage, efter at Valdemar Atterdag havde haft rådighed over den hele den foregående menneskealder. Blandt jordebogens forskellige afdelinger indtager afsnittet om Københavns grunde en særstilling, idet det fremtræder som en fuldstændig fortegnelse over byens gårde, jorder og grunde optegnet efter en bestemt rute uden dog at angive kvarterer. Ved hjælp af de topografiske angivelser i visse afsnit og sammenlignet med placeringen af de grunde, som kendes fra brevstoffet, lykkedes det for *Ramsing* nogenlunde korrekt at få placeret samtlige 560 enheder på det ældste matrikelkort. Vel fordi arbejdet med jordebogen startede som en topografisk identifikation, og fordi der findes så gode kilder til at føre denne linie frem i tiden, har man koncentreret forskningen om topografien og i det store og hele ikke udnyttet de andre muligheder, som findes. F. eks. synes materialet oplagt til en navnehistorisk undersøgelse, selv om de fleste fornavne er anført i latiniseret form. Det kan heller ikke med sikkerhed afgøres, hvor mange personer der optræder i jordebogen, da adskillige af dem nævnes flere gange. Princippet er, at der for hver gård (*curia*), jord (*terra*) eller grund (*fundum*) nævnes hvem den tilhører og evt. navnet på brugeren. Det sidste er imidlertid langt fra gennemført, hverken for den gejstlige eller verdslige jordbesiddelse, således forekommer en lang

række »jordebogsenheder«, som ejes af en eller anden gejstlig institution, uden noget personnavn. Undertiden kan der være tvivl, om der er anført ejer- eller brugernavn. Da det ikke helt sjældent forekommer, at en person ejer en gård, men har den udlejet, selv bebor en anden og yderligere har lejet grund til boder et tredje sted, har jeg i det følgende tilladt mig den forenkling, at jeg sætter navnesammenfald lig personidentifikation, hvilket utvivlsomt vil være ukorrekt nogle steder. De tal, jeg anfører, må derfor anses som minimumstal. På grund af nogle ejer-lejerforhold har Ramsing kunnet datere Københavnsafsnittet til efteråret 1377. Det passer fint med *C. A. Christensens* analyse af skriverhænder og tilblivelsestid for hele jordebogen. Udover originalen findes der en afskrift fra 15. årh. i Københavns kapitels arkiv. Varianterne er gennemgående uden betydning, kun er Frue kirkes ejendomme særligt fremhævet. Afskriften er udgivet i Københavns Diplomatarium og er grundlaget for Ramsings fremstilling, dog med benyttelse af den gamle jordebogsudgave i *Scriptores rerum Danicarum*.¹

Den anden kilde er et mandtal og derfor af en noget anden karakter og fra en tid, da København for længst var kongens by for al fremtid. Det er en udateret originaloptegnelse blandt indlæggene i cancelliets arkiv. Ud fra en række personalhistoriske data er det i Københavns Diplomatarium sat til »0.1510«, hvilket udfra sagforholdet må anses for korrekt. Der kan næppe være tvivl om, at det snarere har sammenhæng med Lübecks krigserklæring 1510 end med krigstilstanden forud for freden med Sverige 1509. Sammenholdt med andre kilder må det være fra et af årene 1510 eller 1511. Rode for rode anføres hver person alene eller med det antal svende, han skulle stille. De navngivne personer må alle antages at være bofaste i byen, mens ejendomsforholdet formentlig ingen rolle spiller. Trods en del navnesammenfald – dog kun af alm. navne – må der altså regnes med, at hver navneforekomst repræsenterer en ny person. Et enkelt sted synes der at foreligge en skrivefejl, idet der med 4 personers mellemrum inden for samme rode nævnes en »Bo Fiskere«. Mandtallet er som venteligt ført på dansk.²

De to fortegnelser er udarbejdet til helt forskellige formål og kan derfor ikke uden videre sammenlignes befolkningsstatistisk, derimod er en sammenligning af navnestoffet mulig, når der tages hensyn til

den afvigende sprogform. Fælles for begge lister er, at de er originale, og at de er skrevet af professionelle skrivere, der repræsenterer en central myndighed, men hver især må have haft et lokalt indsamlet materiale til rådighed. I begge tilfælde må der regnes med skrivefejl og enkelte misforståelser, på den anden side kan man forvente en ret ensartet sprogbrug inden for den enkelte fortegnelse, f. eks. må navnevarianter opfattes som reelle varianter og ikke som udtryk for forskellige skrivers vilkårlighed. Både i omfang og kvalitet kan materialet sagtens stå mål med det, som *Troels Fink* har benyttet i sin Flensborg-undersøgelse – hidtil den største specialundersøgelse af navneforrådet i en dansk by. Fink lægger stærkt vægt på anvendelsen af patronymika som et indicium for indfødt, dansk befolkning.

(Et patronymikon, flertal patronymika, er et tilnavn dannet af faderens fornavn, altså f. eks. Petersen, d.v.s. Peters søn.)

En undersøgelse af registrene til et par nordtyske diplomatarier havde vist, at anvendelse af patronymika i tyske byer var sjælden, kun et par procent. Det er utvivlsomt rigtigt, at brugen af erhvervstilnavne er langt hyppigere på tysk grund end på dansk, men det er nok betænkeligt at anvende dette forhold til nationalitetsbestemmelse. Fink mener da også forsigtigvis, at man ikke må regne med absolutte tal, men nøjes med at vise tendenserne og ved hjælp af at kombinere fornævne og tilnavne få omtrentlige procenter frem.

Modsat de tidligere tyske undersøgelser, der kun skelner mellem dansk og tysk, tilføjer Fink en ikke ubetydelig tredje gruppe: de neutrale navne. For fornavnene vedkommende omfatter den største del af de kristne navne. For tilnavnene bliver opdelingen noget anderledes, af 208 oprindelige navne er mere end halvdelen sen-navne, som væsentligt er danske, knap 1/4 er erhvervsnavne, fortrinsvis tyske, desuden 33 neutrale af forskellig slags, 8 danske og 2 frisiske samt 22 tyske. De mest udpræget danske fornævne forekommer oftest sammen med et sen-navn. Finks undersøgelse bygger på de oprindelige navne i Flensborg bys jordebog 1436 suppleret med diverse gildefortegnelser og jordebogens tilskrevne navne indtil ca. 1500. Finks slutresultat er, at borgerskabet i Flensborg trods sprogets fortykning fortsat er blevet rekruteret fra dansk område, og at indvandringen sydfra ikke har været så stor som man kunne vente, samt at man må regne med en større tysk indvandring til byer som Ålborg og Køben-

havn. For Ålborgs vedkommende beror antagelsen vel på et skøn over medlemmerne i Guds legems lav og m.h.t. København vel på de samtidigt eksisterende tyske og danske kompagnier, idet de bevarede statutter og medlemsfortegnelsen for danske kompagni delvis er skrevet på tysk!³

En talmæssig mere omfattende undersøgelse, men med et noget snævrere sigte er foretaget af *Poul Enemark* i et stort kapitel om regnskabernes navneterminologi i hans disputats om toldregnskaber fra begyndelsen af 1500-tallet. Til belysning af regnskabernes personnavne har Enemark analyseret de ca. 1000 navne, som i perioden 1471-1524 er indført i Århus ældste borgerskabsprotokol, og anfører i bilagene 16, 20 og 26 de hyppigst anvendte fornavne, fordelingen af patronymika, tilnavne dannet af faders navn + søn, og tilnavne, der angiver en eller anden form for dansk herkomst. Enemarks hovedproblem er ikke spørgsmålet om nationalitet, men personidentifikation, hvorvidt samme person kan betegnes med forskellige navne eller navneformer.⁴ Samme problem møder os i jordebogen 1377.

Jeg skal i det følgende på grundlag af navnestoffet i de to omtalte kilder forsøge at gøre rede for en befolkningsmæssig udvikling, som må have fundet sted i København i senmiddelalderen. Da anvendelsen af patronymika er en så indgroet dansk navneskik, må man formode, at skikken ofte overtages af indvandrerne, det fremgår af navne som Gødikeson og Hinceson samt andre patronymikaaafledninger af udpræget tyske fornavne i 1377. Materialet synes at vise, at der i 1300-tallet fandt en betydelig tysk indvandring sted, men at dette fremmedelement blev assimileret til en vis grad allerede i løbet af 1400-tallet.⁵ Jeg vil forklare dette nærmere ved at gennemgå tabellen, der anfører alle mandlige fornavne i 1377 og i 1510 med angivelse af, om der anvendes patronymikon, erhvervstilnavn eller en anden form for tilnavn, eller om fornavnet evt. står alene. Når summen af tallene i de 4 grupper undertiden overstiger antallet af personer, skyldes det flere forhold. For det første kan et navn bestå af tre led: fornavn – patronymikon – tilnavn; det sker sjældent i 1377, men er ikke ualmindeligt i 1510. For det andet kan et tilnavn i sin oprindelse være et erhvervstilnavn, men i sammenhængen næppe opfattes som sådan og er derfor talt med i begge tilnavnerubrikker. Endelig er der nogen usikkerhed m.h.t. stednavnes anvendelse som tilnavne, derfor er for-

navne + »de Køghe, Sunde« etc. talt både under »fornavn, alene« og »andet tilnavn«.⁶

Der er for 1377 optalt 381 personer, men to er unavngivne, 21 kun anført med tilnavn, og 43 er kvinder. Tabellen omfatter 79 navne fordelt på 315 personer, hvoraf 100 anvender patronymikon, 60 har en erhvervsbetegnelse som tilnavn, mens 124 anvender en anden form for tilnavn og for 31 personer anføres alene fornavnet.

I 1510 er kun een person anført uden navn (hestemølleren), tilnavn alene forekommer ikke, og antallet af kvinder er så beskedent som 15. Tabellen omfatter derfor 560 personer af i alt 576 – fordelt på 80 navne. Skønt antallet af personer er $1\frac{3}{4}$ gange så stort som i 1377, er antallet af navne det samme. Deri er intet mærkeligt, alle navneundersøgelser har vist, at navneforrådet skrumper ind i løbet af middelalderen. De relativt få nye navne, især på helgener, kan langt fra erstatte tabet af vikingetidens rigt varierede spektrum af nordiske navne.⁷ Selv om *antallet* af navne er ens 1377 og 1510, er der sket en afgørende ændring, både i udvalget og i selve navneskikken. Som nævnt forekommer ingen eksempler på tilnavn alene, og fornavn alene er også langt mindre anvendt, i alt kun 30 gange eller 5,4 pct. mod 9,6 pct. i 1377.

43 navne eller lidt over halvdelen af hver listes navne er fælles. De hyppigst forekommende er en lille gruppe kristne navne + helgen-navnet Oluf af nordisk oprindelse: Anders, Hannes/Hans, Jakob/Jeppe, Jens, Lasse/Laurens, Niels, Oluf og Peder/Per. Disse 8 navne vil i en eller anden form blive båret af mere end halvdelen af personerne ligegyldigt i hvilken middelalderkilde, man tæller navnestoffet op.⁸

Jeg er i tabellen gået ud fra, at kun de personer, der er anført som Claus eller Han(ne)s, er blevet kaldt ved disse navne, mens tekstens Johannes og Nicolaus opfattes som repræsenterende Jens og Niels. De tyske former Claus og Hans træffes kun sjældent som navn på danskere før 1377, og i jordebogen må adskillige af dem anses for at være tyske tilflyttere, dog er der en række undtagelser. Claus Badstuemand, Hannes Blidemester og Hans Sporesmed bærer alle tre erhvervstilnavne i dansk sprogform og må vel i alt fald være »anden generation«. Ligeledes kan det være rimeligt at anse de 3 Hannes'er med patronymika (Brunsson, Gødikeson og Hinceson) som sønner af indvandrede tyskere, mens den afdøde Hannes Dulmen/Johannes de

Forekomsten af fornavne 1377 og 1510 med angivelse af arten af tilnavn.

	1377			1510					
	patr.	erhv.	and. tiln.	forn. al.	patr.	erhv.	and. tiln.	forn. al.	
Adam	1			1	1				
Acho Aghe	1	1			1			1	
Albrekt	0				4	1	2	1	
Anders	12	2	4	8	33	15	12	7	
Areld, Arnold	2			1	1	3			
Asser	2	2			0				
Baltzer	0				1			1	
Benct, Bent	0				2			2	
Bennike	1			1	0				
Bernhard	1			1	0				
Bertholomeus	0				2			2	
Bertil, Bertoldus	1				1	2	1	1	
Bjørn (Bero)	1	1			0				
Bo	8	4	1	3	6	1	4	1	
Bonde	0				2	1	1		
Bothulf	1	1			0				
Broder	1			1	0				
Brynike	1				1	0			
Caspar	0				2			1	
Claus	5	1	1	3	11	2	6	4	
Clemens, Clemit	3	3			2	1	1		
Cristiern (Kr)	0				6		3	2	
Damian	0				1			1	
David	0				1			1	
Didrik Dirik	0				2		1	1	
Dyonisius	1			1	0				
Ebbe	1			1	0				
Engelbrekt	0				1			1	
Erik	0				1			1	
Erland	0				1			1	
Esbern	4	2	2		1			1	

	1377			1510					
	patr.	erhv.	and. tiln.	forn. al.	patr.	erhv.	and. tiln.	forn. al.	
Esger, Esge	2		2	1			1		
Efrardus, Evert	1			1	1	1			
Frants	0			1		1			
Frederik	0			1		1	1		
Frende	1		1	0					
Gerardus, Gert	1	1		2	1			1	
Godfred	0			1				1	
Gotskalk, Godske	1		1	1				1	
Gregor, Greers	1		1	1	1	1			
Gynceke	1			1	0				
Gyncelin	1			1	0				
Gødike	3	2	1	0					
Hagen (Haquinus)	2	1	1		0				
Hannes, Hans	13	3	4	6	67	24	27	23	
Heine	2			2	0				
Helmike	1			1	0				
Hemming	4	3		1	3		3		
Hennike	6	1	3	2	0				
Henning	2			2	2		1	1	
Henrik	4	2	2		5	1	1	4	
Herman	5		2	3	6		4	2	
Hieronimus (Jh.)	0				1			1	
Hinceke	1			1	0				
Hince	1			1	0				
Ingemar	1			1	1	0			
Ingvar	1				1	0			
Isak	1		1		0				
Ivar	1	1			1		1		
Jakob	27	10	6	13	1	6	5	1	
Jeppé						19	7	11	
Jan	0					1	1		
Jens, Johannes	39	13	4	4	1	55	28	19	
Jesper	0					3	1	2	
Johan	0					2		1	

	1377			1510					
	patr.	erhv.		and. tiln.	forn. al.	patr.	erhv.	and. tiln.	forn. al.
Jon	12	4	1	7	3		1	2	
Josef	1				1	0			
Jost	0				3		1		2
Jørgen	0				11		3	5	3
Kanutus, Knud	1	1			6		2	2	2
Ketil, Keld	1	1			1		1		
Kunze	0				1		1		
Købibe	1		1		0				
Lambert	2	1	1		0				
Lasse	1		1		22		6	6	8
Laurens	15	4	1	9	3	6	1	4	1
Lave	0				1		1		
Libertus	1		1		0				
Lukas	0				1		1		
Lydike	0				2		1		1
Magnus, Mogens	4	1	1	2	8		3	3	1
Markvard, Markort	2		1		1	1	1		
Martin, Morten	5	1	3	2	8		2	4	
Mathias, Mattis	3		3		20		4	8	7
Michael, Mikkel	4	2		2	12		8	2	2
Nicolaus, Niels	26	9	2	16	1	27	11	15	6
Olaus, Olef	12	5	4	3	1	43	19	15	10
Ostrid	0				1		1		
Otte	1				1	1	1		
Palne	0				1				1
Paulus, Poul	3			1	2	3	1	1	1
Petrus, Per, Peder	24	8	5	14		60	31	21	13
Rasmus	0				6				2
Regnike	1				1	0	4		
Reinold	1				1	1	1		
Sander	0				1			1	
Saxe	1		1		0				
Simon	0				2		1		1

	1377			1510		
	patr.	erhv.	and. forn. tiln. al.	patr.	erhv.	and. forn. tiln. al.
Sivert	1		1	0		
Sweder	1			1	0	
Sven	4	4		2	2	
Søfren, Søren	0			8	1 6	1
Tideke	1		1	0		
Tiderik	1		1	0		
Tile	0			1	1	1
Tomas. Tomes	0			13	1 11	1
Torbern Torben	2	2		2	2	
Tord	2	1		1	0	
Torkil	1		1	1	1	
Torsten	2		2	1	1	
Toste	2		1	1	0	
Troels (Trugillus)	4	2 1		1	0	
Tue	3	2	1	2	2	
Tyge, Tycho	1		1	1	1	
Tønnes	0			1	1	
Ulrik (Oirik)	0			1	1	
Vikman	0			1		1
Villum	0			3	1	2

Tabellens rubrikker angiver, om fornavnet er anvendt sammen med 1) patronymikon og/eller 2) erhvervstilnavn eller 3) en anden form for tilnavn: farvebetegnelse, dyrenavn, stednavn o. a., eller 4) om fornavnet er anvendt alene.

Spatierede navne betegner, at denne navneform kun forekommer enten 1377 eller 1510. Står en spatieret navneform sideordnet en almindelig, gælder den spatierede 1377-jordebogen.

Dulmen og Hannes med tilnavnene Fameslote, Gise, Lybike, Syke/vame Sike og Westfaal selv kan være tilflyttet. Hannes Sutor er en neutral form, den latinske betegnelse for skomager forekommer sammen med 11 fornavne, hvoraf kun Hannes/Hans og Walter kan regnes for tyske. Den danske form Suder(e) nævnes sammen med det udpræget tyske Købike og desuden sammen med P. Litlæ. Sutor/suder(e) er i øvrigt den hyppigst anvendte erhvervsbetegnelse i 1377, den forekommer 13 gange, d.v.s. at 4 1/4 pct. af de i jordebogen nævnte personer har været skomagere, da »sutor« ikke kan være et »tomt« tilnavn. Suder forekommer slet ikke i 1510, men 10 personer kaldes skomager. En del af de københavnske skomagere 1510 har enten ikke kaldt sig ved deres erhverv eller været for fattige til at blive pålagt udbud.

Da Hans ligesom Jens er en oversættelse af det latinske Johannes, kan der være tvivl om alle forekomster af Johannes er lig Jens, f. eks. er Johannes Quatz rimeligvis identisk med Hannes/Hans Q., som nævnes ved to andre grunde. Johannes findes ikke sammen med rent tyske tilnavne og kun een gang sammen med et tysk patronymikon, så fordelingen med 13 × Hans og 39 × Jens synes rimelig. Til gengæld viser tallene fra 1510, 67 × Hans mod kun 55 × Jens, at Hans har fået fodfæste og er blevet mere populært. Populariteten i 1510 er rimeligvis påvirket af kongenavnet; at den er af ny dato ses af de kun to eksempler på Hansen – begge med fornavnet Hans, mens Jensen forekommer 9 gange. Udviklingen bekræftes af navngivningen i den sjællandske bondebefolkning.⁹ 1497 har Esrom kloster 183 bønder, hvoraf 110 er anført med patronymika, 7 hedder Hans, og Hansen forekommer 2 gange, mens Jens har 19 repræsentanter, og Jensen findes 15 gange. I de lidt yngre regnskaber fra Roskilde Agnete kloster (1508–15) er tallene for Hans/Hansen 30 og 8, for Jens/Jensen 31 og 29.

	København				Roskilde	Ribe ¹⁰
	1377	1497	1508–15	1510		
	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.
Hans	4,13	3,83	8,70	11,96	1,69	4,5
Jens	12,38	11,66	8,99	9,82	14,69	8,0

Vender vi nu tilbage til 1377-jordebogen, må vi konstatere, at anvendelsen af Hennechinus/Hennike endnu stærkere end brugen af

Hans er vidnesbyrd om tysk indflydelse. De 6 eksempler fordeler sig med 3 erhvervsbetegnelser: aurifaber (guldsmed), faber (smed) og bryggere, to tyske stednavne og et patronymikon. Navnet forekommer slet ikke 1510; det samme gælder flertallet af de øvrige nedertyske diminutivformer på -eke/ike. Bennike, Brynike, Gynceke, Helmike, Hinceke, Regnike og Tideke forekommer hver især een gang i 1377 som fornavn alene, Købike forekommer een gang med erhvervstilt navn og Gødike 3 gange, deraf 2 med patronymika og 1 med andet tilnavn. Det eneste ike-navn, som findes 1510, er Lydike, som til gengæld mangler 1377. Det kan være en tilfældighed, derimod næppe at de 10 andre navne er forsvundet. Slår man op i navneregistret til Københavns Diplomatarium, bd. 1-4, får man bekræftelse herpå, Bennike findes 1432, Godike, Gødike 1439 og 1449, Lydike 1453-1567, mens intet af de andre navne forekommer uden for jordebogen. Det kan yderligere belyses af fortegnelser over Roskilde- og Ribeborgere henholdsvis 1241-1450 og 1259-1450. I Roskilde findes navnene Gynceke og Gyncelin inden for patricierslægten Mule af Ial-kendal, hvis oprindelse formentlig er vendisk; desuden nævnes Brynikin 1383-89, rimeligvis samme person som i København, Godeke Skrøder 1340 og Henneke Gyncelinsen 1395-1437, han er det yngste eksempel. I Ribe forekommer 3 eksempler på Gødeke 1386-1428 (derimod hedder en rådmænd 1436-44 Gøde Stavnsen), 4 eksempler på Henneke 1369-1434, 2 eksempler på Lydike 1372-77 og 1423-54, begge rådmænd, og et eksempel på Regneke 1394. Desuden forekommer navnene Gerike Rostok 1335-48 og Janekin Jepsen 1425-33.

Heine, Hince, Lambert og Lippert (Libertus) forsvinder også, til gengæld findes en række nye navne i 1510, som enten er af tysk oprindelse eller indkommet i tysk sprogform: Albrekt, Baltzer, Caspar, Cristiern, Engelbrekt, Frederik, Johan, Kunze, Tønnes, Ulrik og Vikman. Nogle af disse navne forsvinder igen lige så hurtigt som ike-navnene, mens andre optages som en fast bestanddel af det danske navneforråd. Det gælder først og fremmest de to navne, som fra 1523 vekselvis benyttes af de danske konger, men også navne som Johan og Ulrik. De hellige tre kongers navne Balthasar og Caspar bevares med relativt sjældne forekomster, Caspar må vige for den mere populære form

Jesper. Den nye tilvækst af tyske navne i 1510 mangler enhedspræg og er lidet egnet til at vurdere tidspunktet for indvandringen.

Troels Fink mener, at den tyske indvandring til Flensborg kulminerer i 1430'erne – i årene omkring jordebogens oprettelse, og *Kristian Hald* regner med, at den tyske indvandring til danske byer fortrinsvis sker efter 1400.¹¹ Spørgsmålet er, om ikke disse opfattelser i høj grad er farvet af kildeforholdene.

Fink foretager sine beregninger på grundlag af tilnavnene og korregerer den neutrale gruppe ved hjælp af fornavne og når i 1436 frem til 64,2 (53,2) pct. dansk-frisiske, 11,5 (36,2) pct. neutrale og 24,3 (10,6) pct. tyske navne, mens han af gildemedlemmerne får følgende procenter for tyske navne:

1421-41	53,6 pct.
1441-70	41,4 pct.
1470-1500	31,3 pct.,

derimod udgør tyskerne kun 22,4 pct. af grundejerne i perioden 1440-1500. Hvad Hald bygger sin antagelse på, fremgår ikke af teksten, men måske spiller det ind, at de såkaldte tyske kompagnier først kendes fra 1400-tallet. Teorien gælder måske for visse byer, men kan ikke bruges generelt. Af fortegnelserne over Roskilde- og Ribeborgere fremgår, at indtil 1398 bærer henholdsvis 22 af 112 og 68 af 129 personer tyske navne, mens tallene for tiden 1403-50 er 9 af 55 og 26 af 71.

På grundlag af 1377-jordebogens 315 mandlige fornavne udgør det tyske element 20,69 pct. Tages der desuden hensyn til tilnavnene, hvorefter en del tyske anvendes alene, og inddrager man endeligt også kvindenavnene, når man procenttallet 25,33. Blandt tilføjelserne i Roskildebispens jordebog findes en oversigt over indtægterne af bispens gårde og grunde i København 1402.¹²

Kun 2 af de 31 navne er de samme som i 1377, af de 29 nye er ikke mindre end 17 tyske, hvilket tyder på en voksende tysk tilvandring i slutningen af 1300-tallet.

Kbh. 1377	Kbh. 1402	Kbh. 1510	Roskilde	Ribe
pct.	pct.	pct.	pct.	pct.
25,33 (20,69)	58,06	11,96	19,64 og 16,36	52,71 og 36,62

Da vi ikke har nogen fortegnelse mellem 1402 og jordebogen over

byens grunde 1496¹³, kan kulminationen af den tyske indvandring ikke afgøres med sikkerhed, men en tilfredsstillende løsning af problemet burde kunne opnås ved at gennemgå navnene i den københavnske dødebog, forskellige lister fra gilder og lav suppleret med en analyse af skøder og bytingsvidner i perioden ca. 1375–1500 – men det vil være en ganske omfattende undersøgelse.¹⁴

Ser vi på det nordiske navneelement, sker der som venteligt en reduktion fra 20,63 pct. i 1377 til 13,57 pct. i 1510. Det nordiske element er alene vurderet ud fra fornavne, så at nordisk og tysk på det grundlag står nøjagtigt lige stærkt 1377, men i virkeligheden står det nordiske svagere, da en inddragelse af tilnavne og kvindenavne næppe vil øge procentsatsen. Til gengæld har de nordiske navne klaret sig bedre igennem de 125 år, og det til trods for at der i hvert fald i den første trediedel af perioden må regnes med en betydelig tysk indvandring. Lidt skævhed er der i sammenligningen, fordi Hans ikke er regnet som et tysk navn i 1510, da flertallet af navnebærerne har klart danske tilnavne, men enkelte burde nok være regnet til den tyske gruppe, de udgør dog næppe de 1½ pct., der skiller nordisk og tysk. Derimod er det helt åbenlyst, at det alene er takket være Oluf, at de nordiske navne kan holde stillingen, minus Oluf bliver procenterne 16,83 og 5,89. I Ribe spiller navnet Oluf ingen rolle, og navnets betydning i Roskilde er langt mindre end ventet, så en sammenligning inklusive Oluf er rimeligst. For Roskilde og Ribe er dels anført tallet for hele perioden, dels efter en skillelinie ved 1377. I Roskilde er procenten nogenlunde konstant, mens der i Ribe stik mod alle forventninger er en markant stigning, som kun kan forklares med at de kristne navne bevarer deres position, men at en del tyske og frisiske navne bliver afløst af nordiske – dog ikke Oluf. Tilfældigheder kan dog spille ind på grund af de små tal, i Roskilde består grupperne af 80 og 97 personer, i Ribe af 75 og 125.

Kbh. 1377	Roskilde	-1377	1383-1450	Ribe	-1377	1383-1450
pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.
20,63	18,08	18,52	17,53	12,0	9,33	13,6

Blandt tilnavnene er der et stort antal danske og en del tyske stednavne, der direkte eller indirekte vidner om indvandringen til byen. Af erhvervsbetegnelserne er ingen anført i ren tysk sprogform, mens danske og latinske betegnelser er nogenlunde ligeligt fordelt. De re-

præsenterer en lang række fag og enkelte embeder: ålekarl, badstue-
mand, bager, blidemester, brygger, buntmager, bysvend, bødker, degn,
drager, driver, dynamer, guldsmed, kræmmer, læge, maler, murer-
svend, møller, rebvinder, sadelmager, skomager, skrædder, skytte,
smed, sporesmed, tolder og vægter. Bager forekommer kun i den la-
tinske form »pistor«, og de 4 eksempler bærer alle tyske fornavne:
Henrik, Libertus, Markvard og Walder.

1510 er erhvervsbetegnelserne langt mere varierede, og de er sam-
tidigt sikre vidnesbyrd om en række fag, som først opstår ved mid-
delalderens slutning: apoteker, bogbinder og bogtrykker. Der næv-
nes både en Mattis Bogtrykker, som må være Mattis Brandis, der
bl. a. trykte København-missalet 1510, og en Thomas Bogtrykker,
som ikke er identificeret med nogen af de fra boghistorien kendte bog-
trykkere. Derimod er identifikationen af »mester Godfred« med bog-
trykkeren Gotfred af Ghemen sikkert rigtig, selv om det kan virke
overraskende, at København i 1510 havde ikke mindre end 3 bog-
trykkere.

Der findes både en vintapper og en vanddrager, en basunere og
en trompetere. Det vidner om fagenes vidtdrevne specialisering, at
der findes bægermager, klodsemager og læstemager, grydestøber og
kandestøber, krogemager, nålemager og kedelsmed. Foruden sko-
magerne findes en pantoffelmager, og ved siden af remmesnidere,
sadelmager og skindere findes to pungemagere. Blandt de mere luk-
susbetonede fag er buntmager og perlestikker. Af embeder nævnes en
byfoged, en herold, adskillige skrivere og en tolder.

Brugen af erhvervstilnavne er i 1377 så lidt fremtrædende, at det
næppe vil være muligt at placere bestemte erhverv på bestemte steder
i byen, især da jordebogen ikke er ordnet efter kvarterer.¹⁵

I 1510 ses det derimod tydeligt, at samhørende fag har haft en
koncentreret bosættelse i bestemte gader. Mandtallet begynder med
Klædebo rodemål, som tydeligt har været kræmmernes kvarter, idet
7 med tilnavnet Kræmmer bor her, desuden 5 skræddere, en over-
skærer og 2 hattemagere. Udover dem der arbejder med tøj har der
været en koncentration af folk, som arbejder med skind: 2 bunt-
magere, 1 sadelmager, 5 remmesnidere, 1 skinder, 1 pungemager og
adskillige skomagere. Det er morsomt at se, at udøverne af det helt
nye fag, bogtrykkerkunsten, også finder sammen. I nærheden af hin-

anden nævnes to bogtrykkere og en af de 3 bogbindere. En del skræddere og overskærere bor også i rådmænd Mogens Laurensens rode, der synes at være et »fint« kvarter med 3 guldsmede, 1 perlestikker og 1 apoteker. Mogens Laurensen hører til byens rigeste folk, idet han er takseret med det højeste antal, nemlig 6 mænd eller svende. Det er ikke alle kvarterer, der har en markant erhvervsfordeling, f.ex. er det vanskeligt at vurdere, hvilke fag der dominerer i Snarens kvarter, da flertallet af beboere anvender patronymika eller tilnavne uden erhvervstilknytning. Der er et par bryggere og et par dragere, men begge dele findes næsten overalt, selv om der forekommer en vis koncentration af dragere, vognmænd og færgemænd i Østre rodemål.

I Strand kvarteret bor mange af byens rige borgere, næsten alle i denne rode skal stille mere end een mand. Her bor adskillige borgmestre og rådmænd: Albrekt van Gock, Hans Bogbinder, Jørgen Koch og Arent Hake, en halv snes personer med typiske tyske tilnavne, et par adelsmænd og endelig Thomes Herold, som senere var bosat i Roskilde.

Fra adskillige middelalderbyer kendes eksempler på, at smedene med den farlige ild var bosat samlet i byens udkant. I København kaldtes den østlige del af nuværende Vestergade fra Larsbjørnsstræde til Gammeltorv middelalderen igennem for Smedegade, således at gadens nordside lå i Nørre kvarter og sydsiden i Vester kvarter. Nørre rodemål starter 1510 med to smede og slutter med en harniskmager, som jo også er en slags smed, men har adskilligt flere tømmermænd og snedkere. I 1377 havde Katherina Smytz en af disse gårde, mens ingen af de fåtallige »fabri« kan lokaliseres til Vester kvarter. 1510 tegner billedet sig klarere med 3 grydestøbere, 2 kedelsmede, 2 kleinsmede, 3 smede og 1 sværdfejer.

Det er vanskeligt for ikke at sige ugørligt at placere fagene talmæssigt i forhold til hinanden, da man kun ved at inddrage andre kilder kan få placeret nogle af de personer, der kun anvender patronymika eller neutralt tilnavn. Her skal blot anføres et enkelt eksempel. I Mogens Laurensens rode nævnes umiddelbart foran rådmanden selv en anden højt takseret person: Hans Fryeman, som skal stille 4 mand. Også han var rådmænd, og kvarteret fik siden sit blivende navn efter ham. Han var guldsmed af fag, og hans fulde navn var Hans Pedersen Frimand. I over en menneskealder forpagtede han kronens gård

ved stranden, som derefter blev overtaget af Frederik I.s kansler Claus Gjordsen. Gården var en af de ejendomme, som Erik af Pommern havde overtaget fra Roskildebispen i 1416, da han ved dom erhvervede København. I 1377 var gården endnu i privateje og tilhørte en af de velstående indvandrere Gødeke Stenweghere, som ejede to andre grunde og derfor havde udlejet den til en anden tysker, Herman Trendekop. Gødeke var antagelig broder til Sywart Stenweg(ere), der forud for 1377 havde bygget en gård og ejede to andre grunde, Sywart blev borgmester og ægtede en velstående bagerdatter. Hendes far kaldes i 1377 konsekvent Henricus Pistor, men træffes i flere dokumenter som Henrik Oom. Han er rimeligvis en indvandret tysker, der er dansk gift. Hustruens navn Katrine siger dog intet om nationalitet, men ældste søn hed Laurencius, han er død før skiftet efter faderen 1392 og nævnes hverken som »Pistor« eller »Oom« i 1377. To yngre sønner, Gerardus og Johannes, blev gejstlige i Roskilde, ligesom dattersønnen Hans Sivardsen senere blev »evig« vikar i Lund. Byernes bedre borgerskab har sammen med adelen været rekruteringsbase for senmiddelalderens talrige kapitelgejstlighed.¹⁶

Som allerede nævnt er listerne fra 1377 og 1510 ikke umiddelbart sammenlignelige, men der bør nok yderligere gøres opmærksom på en skævhed, idet 1377 indeholder et ikke ubetydeligt antal gejstlige personer, mens gejstligheden som sådan har været fritaget for udbud i 1510. Jeg har ikke som Troels Fink frasorteret de gejstlige, da det i nogle tilfælde ikke kan afgøres, om dominus betegner en præst eller en ridder. Da adskillige gejstlige bærer tyske navne, ville procenttallet for tyskerne i en ren verdslig gruppe næppe nå ret meget højere op end de angivne 25 %.

Ifølge stadsretten var det forbudt adelige at eje gods i København, men dette er formentlig ændret i den periode, byen havde været i kongens besiddelse, bl.a. anføres drosten Henning Podebusk som ejer af en gård, hjørnegrunden ved Østergade og Købmagergade. Der nævnes enkelte andre adelspersoner og deriblandt et par adelsfruer. Derimod er hr. Jens af Ramløse og hr. Jens Pedersen af Husum, der af Ramsing opfattes som adelige bispefogder, snarere sognepræster.

Stadsrettens krav om, at den som aflagde ed til nogen anden herre end biskoppen, skulle sælge sit (arve)gods i byen inden 3 måneder, må også have mistet sin gyldighed – hvis det nogensinde er blevet

overholdt. Ganske vist var det muligt at eje jord i København og samtidigt være borger i Roskilde, hvis man vel at mærke boede i bispens fjerding., men borgerskab i f.ex. Malmø eller Køge kan ikke bortforklares på samme måde. Claus Dankenhawen kendes fra dokumenter som borgmester i Malmø 1376–81 og var derfor bosat der, hans ejendom i København er da også udlejet. Det har vel også været tilfældet med Iver Niensens gård, selv om det ikke nævnes. Han træffes bl. a. 1378 som borger i Malmø sammen med sin søn Svend Iversen, der senere blev rådmand i Malmø. Mindst 4 personer var borgere i Roskilde både før og efter 1377, Jakob Skrædder, Mogens Ingvarsen, Mogens Lang og (Niels Pedersen) Sneflugl. Om Jakob Skrædder nævner jordebogen udtrykkeligt, at han var borger i Roskilde, Mogens Lang, der var en fremtrædende Roskilde-borger og fader til biskop Bo i Århus, havde kun et enkelt boderum, som var udlejet, mens de 3 andre hver især havde flere ejendomme. Der fandtes både danskere og tyskere blandt Københavns største private grundejere. Mogens Ingvarsen i Roskilde ejede 7 grunde og gjorde krav på endnu 6, som han dog efterhånden måtte opgive. Anders (Pedersen) Holbæk og hans broder, præsten Jakob Holbæk, var nok sønner af en fra Holbæk indvandret borger eller var evt. kommet via Roskilde, hvor der fandtes flere fremtrædende borgere, som brugte navnet Holbæk, uden at slægtskab dog kan påvises.¹⁷ De ejede adskillige gårde, grunde og boder. Blandt indvandrerne hører Bennike Suthena til de mest velhavende, af hans 9 gårde og grunde var de 5 bortlejede, og desuden havde han en badstue. Enkelte af indvandrerne, som tog borgerskab i byen, skaffede sig fodfæste ved at tilpante sig grunde for deres likvide kapital og opnåede måske derved større chance for at blive anerkendt som ægteskabskandidater.

Til sidst nogle bemærkninger om kvinderne. Bortset fra dødebøgerne og visse gildemedlemslister fører kvinderne en tilbagetrukket tilværelse i middelalderkilderne. Men man er ofte tilbøjelig til at vurdere kvindens stilling ud fra senere tiders forhold og glemme, at der både retsligt og socialt sker en tilbagegang efter reformationen, og at denne tilbagegang kodificeres i Danske Lov. Det sker ikke så sjældent i middelalderdokumenter, at kvinder optræder som selvstændige juridiske personer uden værge, ligesom der i enhver middelalderlig jordebog vil være anført nogle kvinder, dog sjældent så stor en procent

som i 1377. Der anføres som nævnt 43 navngivne kvinder, dertil kommer 3 anonyme, der blot er anført som den og dens hustru, i alt udgør kvinderne 12 % af samtlige personer.¹⁸ En væsentlig del af dem må formodes at være enker, selv om dette ikke direkte nævnes i noget tilfælde.

Navnene viser en langt større spredning end mandnavnene, de 43 personer er fordelt på et par og tyve navne, mens de 15 kvinder i 1510 bærer 9 forskellige navne.¹⁹ Mange af dem anføres kun med fornavn, det gælder især når de betegnes *domina* og dermed må regnes for adelsfruer. For adelige er det almindeligt at anføre deres faders navn, mens borgerlige oftere anvender deres ægtemands fornavn eller bestilling, evt. begge dele som »tilnavn«. Der forekommer i alt een adelsfrøken og 7 fruer/enker, hvoraf en betegnes som nonne og derfor vel opholder sig i et af Roskildesklostrene, så at hendes bodesteder er udlejet, selv om lejerens navn mangler. En enkelt af fruene er karakteriseret ved sin hovedgård, hvor hun må formodes at bo, grunden i København har hun kun som pant. Fru Mekthild, som bor til leje, er nok en adelig enke, som tilbringer sin enkestand i byen. De fleste af kvinderne har – ligesom mændene – kun en enkelt ejendom, som de vel har erhvervet ved arv eller som morgengave, nogle har dog flere, som er lejet ud, en enkelt har bortpantet sin ejendom, men ofte er de selv panthavere.

Foruden de 3 anonyme borgersker, betegnes endnu en som *uxor*. Normalt ville en sådan betegnelse indicere, at manden er i live, men i jordebogens knappe sprogform kan det være vanskeligt at tolke visse formuleringer. Hvis alle 38 borgerkvinder skal opfattes som enker, forekommer tallet på ejendomsbesiddende enker usædvanligt stort. Nok var tyskerne faret hårdt frem mod København i krigen 1368, men så hårdt? I enkelte tilfælde kan manden, hvis han er købmand, måske være langvarigt borte fra hjemmet. Det kan også tænkes, at når hustruen nævnes i mandens sted skyldes det, at ejendommen er hendes, og at hun derved bliver den vigtigste person.

I eet tilfælde synes både mand og hustru at forekomme i jordebogen, idet Christine Sweders/*uxor* Sweders er anført med en gård og en grund i det senere Snarens kvarter, mens en af Mogens Ingvarsens gårde ved stranden er udlejet til Sweder. Da navnet er så usædvanlig, kan denne Sweder næppe være forskellig fra ægteman-

den.²⁰ Her synes at være et klart eksempel på, at en gift kvinde godt kunne optræde som selvstændig person, selv om manden var inden for rækkevidde.

Jordebogen har også et enkelt eksempel på en kvinde med selvstændigt erhverv, nemlig Lucia Kålkone, som boede tilleje på en jord tilhørende Frue Kirke. Hun er utvivlsomt en forløber for senere tiders torvekoner. For to af kvinderne er mændenes erhverv anført: Kathrine Smeds og Lambert Buntmagers hustru.

Flere af de fremsatte tanker og hypoteser vil kunne få en bredere dækning ved en mere tilbundsående undersøgelse, men det er mit håb, at de anførte eksempler sammen med fremlæggelsen af navnestoffet i de to fortegnelser, har vist, at en i sig selv noget tør kilde, skabt med et fiskalt formål, kan få liv og kaste lys over sociale tilstande.

NOTER

1. Originalhåndskriftet findes i Uppsala Univ.bibliotek, de la Gardies samling, det er indkøbt på auktion efter Stephanius. Langebæk lod det afskrive, og det blev udgivet i SRD. bd. VII. En moderne udgave ved C. A. Christensen er kommet 1956 som bd. I af Danske middelalderlige regnskaber 3 rk. Den middelalderlige afskrift har signaturen RA. Københavns Universitet, udtagne pergamenter, gl. sign. = 1-12-2, og er trykt Kbh.Dipl. I. *Ramsings* tabelariske udgave findes i Københavns topografi i middelalderen III 119-43.
2. Originalen findes i Danske Kancelli B 46 Diverse [1481-1571] nr. 20b, trykt Kbh.Dipl. I 280-85.
3. *Troels Fink*: Flensborgs borgerskab i det 15. årh., Festskrift til Knud Fabricius, 1945 s. 13-29; kildematerialet hertil er trykt i Sejdelin, Dipl. Flensborgense.
4. *Poul Enemark*: Studier i toldregnskabsmateriale I-II, disp. Århus 1971; kap. IV Regnskabernes navneterminologi I 221-314 + bilag 16 og 20-32, II 219 og 223-51.
5. De nedertyske navneformer, som forekommer i betydeligt antal 1377 og 1402 (jfr. nedenfor), er stort set forsvundet 1510, og antallet af tilnavne dannet af tyske stednavne er også langt færre 1510. Samtidig må man regne med en fortsat - omend beskedent - indvandring op i 1500-årene og senere.

6. »de« betyder i alm. »fra« og kan angive, at vedkommende person er hjemmehørende andetsteds. I sådanne tilfælde er der ikke tale om egentlige tilnavne, men når de skiftevis medtages og udelades, må stednavnet vel opfattes som tilnavn, f.ex. Arnoldus Høingh (nr. 48) forekommer i jordebogen som lejer af en gård tilhørende biskoppen, i afsnittet om bispens indtægter (DMR I 135) kaldes han Arnoldus de Høing. Han er nok fra Høng, men ikke mere hjemmehørende der. Om Bo Swenson de Wigesløf, Brun de Gripswald, Gotskalk de Elsyn, Gregorius de Nærum, Ingemar de Roskildis, Joh. Bekere de Køghe, Joh. Petri de Husum, Kanutus Jonson de Hwessing og Petrus Nicolai de Solbjerg er borgere el. bosatte i København kan ikke oplyses, men det må formodes at gælde dem, som har flere grunde. Vi ved heller intet om Jonas Nicleson de Hærstæthe, mens Nic Laurencii de Hærstæde har en fjerding jord i Herstedøster. Claus Dankenhawen de Malmø, Jacobus Laurencii de Køghe, også kaldet Jac. Køge, Ivar Nicleson de Malmø, Magnus Inguari Roskildis, Magnus Lang Roskildis og Sneflugl de Roskildis er derimod alle borgere i de byer, de nævnes fra.
7. Om navneforråd i alm. henvises til *Kristian Hald*: Personnavne i Danmark, I Oldtiden, II Middelalderen, 1971 og 1974, og samme forfatters fremstillinger i artiklerne »borgarnavn« og »personnavn«, *Kulturhist.Leksikon*, bd. II, 1957, og XIII, 1968.
8. Ribe bys borgere synes at danne en undtagelse jfr. nedenfor.
9. De følgende tal er hentet fra *Thelma Jexlev*: Sjællandske bønders navne i det 16. årh., *Festskrift til Kristian Hald*, 1974 s. 57-76.
10. Navnestoffet fra Roskilde og Ribe er bearbejdet på grundlag af de lister over borgere, der findes i bilag 1 og 2 til *Ingrid Nielsens* (Lysdahls) specialeafhandling: *Bypatriciatet i Roskilde og Ribe og dets besiddelse af landgods indtil slutningen af det 15. årh.*, Århus 1973 (utrykt, på nær afsnittene om seglene, som er publiceret i *Heraldisk Tidsskrift*).
11. Personnavne i Da., II Middelalderen s. 22.
12. DMR 3 rk. I s. 129-30.
13. Jordebogen af 2. maj 1496 er kun bevaret i Resens afskrift, den er udgivet i *Kbh.s Dipl. I* 234-47 og behandlet af Ramsing II 179-95.
14. Obituariets dødsnotitser er trykt *Kbh. Dipl. II* 2-21, flertallet af breve sst. bd. I-IV og gildemes medlemslister samt skræer i *C. Nyrop*: *Danmarks gilde- og lavsskræer fra Middelalderen*. - Om den tyske indvandring se: Ramsing III 176-77.
15. Jfr. Ramsing III 143 ff. Ved henvisninger til enkeltpersoner har jeg valgt at følge Ramsings fortløbende nummerering, selv om nr. 180 er fejlplaceret og i stedet burde flyttes frem til pladsen ml. 253 og 254, jfr. DMR 3 rk. I 115 (nederst).
16. Gårdens historie er behandlet under matr.nr. 163 Snarens kvarter, Ramsing: *Københavns ejendomme 1377-1728*, II 79, hvor der findes henvisning til dokumenterne.

17. Oplysningerne fra Roskilde er hentet fra Ingrid Nielsens speciale.
18. De 3 kvinder anføres som: uxor Lamberti pellificis, uxor Laurencii Øbesson og uxor Tychonis Brun. Deres ægtemænd er medtaget i tabellen over de respektive fornavne.
19. Navnene er i 1377: Abele, Alike, Berta, Bodil, Cecilia, Cristina, Ethle, Ellyn/Helena, Gertrud, Gythæ, Gese, Hille, Johanna, Katerina, Luce, Margareta, Mektildis, Mærde, Mette, Svenike, Talike, Tovæ, Ose (Åse), og i 1510: Anne, Berthe, Boeld, Sisze (Cecilie), Kirstine, Gese, Gyde, Karine, Marine.
20. Danmarks gl. Personnavne I, 1532 anfører under Swether eet eksempel fra Slagelse 1360 23/11 og en abbed i Esrom 1378 ¾, de københavnske eksempler samt 4 sikre fra Flensborg, Husum og Lund i tiden 1420-66, endelig forsk. usikre. – Abbeden af Esrom kunne meget vel have lejet en gård i København, men næppe blive noteret udelukkende som »Suether«. Derimod kan det ikke udelukkes, at Sweder er tilflyttet fra Slagelse, har lejet en gård og giftet sig med en københavnsk dame.

DE ÆLDSTE KØBENHAVNSKE REALREGISTRE

AF HARALD JØRGENSEN

Allerede i de middelalderlige landskabslove blev det fastslået som en almindelig regel, at ejendomsoverdragelser skulle foregå på tinge.¹ Både sælger og køber opnåede hermed sikkerhed for, at en videre kreds, først og fremmest de tilstedeværende tingmænd, i påkommende tilfælde kunne bekræfte, at en ejendomsafståelse havde fundet sted. Til yderligere sikkerhed kunne tinget udstede et dokument, et såkaldt tingsvidne, der bekræftede ejendomsafståelsen. Der er bevaret et ikke ringe antal sådanne tingsvidner, men om størsteparten af de foretagne ejendomsoverdragelser har man overhovedet ingen skriftlige vidnesbyrd. Ved Chr. II.s landslov af 1521 blev det påbudt, at der skulle ansættes særlige byskrivere til at føre en »dombog«, hvori der skulle indføres notater om samtlige domme afsagt ved bytinget.² Det er dog ikke sandsynligt, at dette påbud er blevet efterfulgt i alle danske købstæder. Eet forhold kan i hvert fald fastslås: bevarede tingbøger fra 1. halvdel af 1500-tallet er meget sjældne. Som eksempler kan nævnes tingbøger fra Ribe fra 1527 og fra Helsingør fra 1549.

I den såkaldte Dronningborgske reces af 1551 udvidedes påbudet om at føre tingbøger til tingskrivere overalt i riget, og man indskærpede, at skriverne skulle notere afsagte domme, skødebreve og andre retslige dokumenter af betydning. Gennem de bevarede tingbøger har man mulighed for at skaffe sig kendskab til samtlige ejendomsoverdragelser inden for en bestemt retskreds, og efterhånden som det bliver almindeligt at optage lån i fast ejendom, kan man ligeledes studere denne låntagnings udvikling. Antallet af bevarede tingbøger fra slutningen af 1500-tallet er dog fortsat yderst begrænset, men i århundredets sidste tiår dukker de op i større mængde. Efterhånden som antallet af ejendomshandler og pantsætninger øgedes, var der visse byskrivere, der fandt det praktisk at anlægge særlige protokoller for skøder og pantehæftelser. I Helsingør kendes sådanne protokoller fra

1583 og i Køge fra 1587, men det hører til undtagelserne. Først ved en forordning af 23. april 1632 udgik et almindeligt påbud om, at der ved samtlige lands- og herredsting skulle føres en særlig pantebog, og at retsskriveren var forpligtet til at give fornøden underretning om det gods, der blev stillet som pant. Hensigten var naturligvis at sikre panthaveren mod, at det tilbudte gods i forvejen var pantsat til en anden kreditor. Forordningen tog udelukkende sigte på landstingene og landjurisdiktionerne, og der synes ikke at være udstedt en lignende forordning vedrørende byjurisdiktionerne. Også med hensyn til forordningen af 1632 tog det sin tid, inden de givne påbud blev gennemført.

I København var det fra middelalderen eksisterende byting, der varetog tinglæsning af skøder og panteforskrivninger vedrørende samtlige københavnske ejendomme. Hvornår man er begyndt at føre tingbøger i København, kan ikke fastslås. Samtlige ældre tingbøger gik til grunde ved rådhusets brand i 1728, og den ældst bevarede tingbog er anlagt i 1722. Ved hjælp af tingbøger er det således ikke muligt at skaffe sig indblik i de københavnske ejendomshandler. Først fra sommeren 1645 er der bevaret arkivmateriale i sammenhæng, der belyser denne side af de københavnske borgeres økonomiske tilværelse.

Mandag d. 14. juli 1645, da bytinget samledes til normalt bytingsmøde, medbragte byskriver Peder Kristensen And en nyanskaffet protokol, som man straks tog i brug for deri at indføre ekstrakter af de til bytinget indleverede obligationer mod pant i fast ejendom, som ønskedes tinglæst. Fra nu af kan man fra tingdag til tingdag følge antallet af tinglæsninger. Det var altid på den fastsatte tingdag, nemlig mandagen, at bytinget foretog tinglæsninger. Det er ikke på hver tingdag, at der har foreligget dokumenter til tinglæsning. Det svinger fra dag til dag fra 0-6. For hver tinglæsning indeholder protokollen oplysninger om, hvem der pantsætter og til hvem, hvilken ejendom der er givet i pant og for hvilket beløb. I marginen findes af og til oplysninger om, hvornår lånet er indfriet. Først fra bind 4 (1667-80) bliver disse oplysninger regelmæssige.

Den arkivalske betegnelse for denne protokolrække er i dag »ekstraktprotokoller«. Den er bevaret ubrudt for perioden 1645-1771 med undtagelse af årene 1656-67 (bd. III).⁴ For disse år er kun det originale bind bevaret, medens samtlige blade er forsvundet. Der fo-

reliører ingen oplysninger om, hvornår bladene er forsvundet, og på hvilken måde. Protokollerne var til at begynde med uautoriserede, men fra 1680 har de fået autorisation af præsident og borgmestre. Protokollernes format er gennem årene blevet ændret ved flere lejligheder, og de fremtræder i periodens slutning i stort format (47 × 30 cm.). En del af protokollerne er forsynet med samtidige personregistre på fornavn. I 1738 udarbejdede man et nyt samlet register over samtlige protokoller fra 1645–1738, men man medtog kun de debitorer, som endnu ikke havde betalt deres gæld.

Man spørger sig selv, hvad der var grunden til, at man i 1645 midt om sommeren pludselig begynder at føre uautoriserede pantebøger ved det københavnske byting. Forklaringen skal måske søges i den omstændighed, at tinget just havde fået sin egen skriver. Hidtil havde stillingerne som rådstue- og bytingsskriver været forenet hos samme person. For fremtiden skulle stillingerne være adskilte, og den nyudnævnte bytingsskriver Peder Kristensen And aflagde sin embedsed 10. juli 1645. Om det er den nyudnævnte byskriver, der selv har taget initiativet til at føre panteprotokol, eller om den i funktion værende byfoged har forlangt det, kan ikke afgøres. Desværre ved man intet nærmere om Peder Kristensen And. Man må derfor nøjes med at glæde sig over hans smukke håndskrift og de omhyggeligt førte protokoller.⁵

I hened 40 år klarede man sig ved bytinget med disse ekstraktprotokoller, men fra 2. maj 1681 anlagde man en ny protokolrække, hvori man indførte en fuldstændig kopi af tinglæste skøder og andre adkomstdokumenter. Ganske vist indeholder 1. bind af denne nye protokolrække også kopier af andre dokumenter, som ønskedes tinglæst, men fra 1/5 1682 reserveredes protokollen udelukkende for skøder og benævnedes officielt »skødeprotokoller«. Også disse protokoller er forsynet med fornavneregistre. Et enkelt bind i denne protokolrække er gået tabt, nemlig bd. XII, der dækker perioden 1718–22. Det er formodentlig sket i forbindelse med rådhusbranden i oktober 1728.⁶

Nogle år efter at man havde anlagt den særlige skødeprotokol, påbegyndtes 1687 en anden protokol, hvori man indførte kopier af tinglæste obligationer med pant i fast ejendom. Disse protokoller benævnedes »obligationsprotokoller«. Også i denne protokolrække findes

visse lakuner. Således mangler protokollerne fra 1704-06, 1708, 1710-11, 1714-22 og 1727-28. Formodentlig er alle disse protokoller ligeledes gået tabt ved branden. En nyanlagt protokol begynder med tinglæsninger foretaget 18/10 1728, der var sidste ordinære tingdag, inden branden brød ud d. 20/10 om aftenen. I godt en måned kunne bytinget ikke træde sammen. Det skete første gang d. 29. november i byfogdens hus på Østergade. Man har formodentlig reddet selve de dokumenter, der blev præsenteret d. 18/10 og har så indført dem i den nyanskaffede protokol, som blev taget i brug 29/11. Også obligationsprotokollerne er forsynet med alfabetiske registre på fornavne.

Bag oprettelsen af de to nye protokolrækker har utvivlsomt ligget rent praktiske hensyn. Antallet af skøder, adkomstdokumenter og panteobligationer har i en by af Københavns størrelse været af et sådant omfang, at det har været upraktisk at indføre dem i tingbøgerne, og man har også skønnet, at det havde interesse at bevare den fulde ordlyd af disse dokumenter ved bytinget. Det må have været forbundet med et ikke ringe besvær at bevare overblikket over dette omfangsrige og brogede materiale. Indtil videre havde man som eneste indgang til materialet de oventor nævnte personregistre, og man kan forestille sig, at det har været meget tidrøvende i den enkelte sag at finde frem til alt relevant materiale. Man forstår også, at den ansvarlige for bytingsarkivet har koncentreret sig om at redde det arkivmateriale, der vedrørte ejendomsretten til huse og grunde, ud af det brændende rådhus. Det ville have været noget af en katastrofe for byen og for dens grundbesiddere, hvis dette materiale var gået tabt.⁷

Da bytinget genoptog normal virksomhed efter branden i oktober 1728, fortsatte man med den procedure for tinglæsning, man hidtil havde fulgt, og de engang anlagte protokolrækker videreførtes. Man fortsatte ligeledes med at føre de traditionelle personregistre. I 1738 udstedtes en forordning om pantebøgers »og de deraf givne ekstrakters tilforladeligere indrettelse og behandling efterdags«. ⁸ Baggrunden for disse nye skærpede bestemmelser, der blev bakket op med trusler om alvorlig afstraffelse, hvis man ikke fulgte de givne påbud, var de sørgelige tilstande indenfor pantevæsenet. Man havde adskillige eksempler på, at svigagtige låntagere havde udnyttet den manglende eksistens af egentlige pantebøger og passende registre til disse til at forskaffe sig lån i ejendomme, der i forvejen var pantsat. Endnu engang indskærpede

regeringen, at det var samtlige retsskriveres pligt at holde sig lovens bestemmelser (1-8-4) efterretteligt, at der ved hvert ting skulle føres »en aparte igennemdraget, forsejlet, pagineret og med behørig stempellet papir indrettet« panteprotokol. Over denne pantebog skulle der desuden holdes »akurate alfabetiske registre« over både debitorernes og kreditorernes navne. I København medførte denne forordning, at man anlagde det i det foregående omtalte samlede register over de på det tidspunkt endnu ikke indløste panter, og at man fremover forsynede samtlige protokoller med navneregistre.

7. juli 1758 fik bytinget i København en ny skriver, nemlig Andreas Birch. Byfoged på det tidspunkt var den under 3. december 1756 udnævnte københavnske brygger Peder Fjellerup Lassen (1712-62). I fællesskab indgav de to mænd under 30. november 1758 et forslag til kongen gående ud på, at de skulle bemyndiges til at gennemføre en ny registrering af pantebøgerne, forsåvidt angår skøder som panteobligationer.⁹ Deres forslag gik ud på at indføre den registreringsform, som med tiden fik betegnelsen »realregistre«, en registreringsform som på det tidspunkt ikke var kendt andetsteds i riget. Man kan fristes til at formode, at det var den nyudnævnte skriver, der havde fået ideen til denne registreringsform. Han kunne ikke have undgået på sin egen krop at føle besværet og usikkerheden med de gammeldags navneregistre. Nye koste fejer som bekendt bedst, og en ny tilkommet embedsmand har lettere ved at bryde med en gammel administrativ tradition. Byskriveren kan også have fået en vis inspiration til sit nye forslag ved den nymatrikulering af de københavnske ejendomme, som just var blevet gennemført på det tidspunkt.

I andragendet af 30. november 1738 fremdrog byfoged og byskriver et eksempel fra bytingets dagligdag, der klart illustrerede manglerne ved det gamle system med personregistre. En københavnsk borger ved navn Johan Gottlieb Møller præsenterede en obligation til tinglæsning med pant i sin ejendom. Den ønskede tinglæsning foretages, og i nominalregisteret indførtes navnet Johan under bogstav J. Nogle år senere møder samme mand med en ny obligation. Af den ene eller den anden grund kalder han sig nu Gottlieb Møller, og dennegang indføres navnet Gottlieb i registeret under litra G. Skal der på et senere tidspunkt udfærdiges en attest om de foretagne pantsætninger, er der stor risiko for, at den ikke bliver fuldstændig, da ingen tænker på, at den

samme person er indført under to forskellige navne. Man stillede derfor det forslag, at man for fremtiden skulle indrette registre på de enkelte ejendomme, ordnet efter kvarterer og matrikelnummer. Under denne betegnelse skulle man derefter kronologisk indføre samtlige tinglæsninger af såvel skøder som panteobligationer.

Kancelliet sendte straks forslaget til høring hos Københavns magistrat, som under datoen 18. december 1758 indsendte en omfattende erklæring. Magistraten var absolut positiv i sin bedømmelse af forslaget. Man gjorde indledningsvis opmærksom på, at den vidtløftige tinglæsningsprocedure i et så stort bysamfund som hovedstaden rejste særlige problemer, og at mange ubehageligheder ville kunne forekommes, hvis man byggede registreringen på de nye matrikelnumre. Man kunne derfor tilslutte sig, at der indrettedes en protokol for hver af stadens 12 kvarterer, hvor de enkelte gårde og huse blev opført med henholdsvis nyt og gammelt matrikelnr. Man henstillede ligeledes, at det ved hver ejendom blev noteret, om det drejede sig om en jordfri grund, eller om der skulle betales jordskyld og da til hvem. Af praktiske grunde måtte der udgå en befaling til samtlige grundejere gående ud på, at de skulle forevise deres adkomstdokumenter for stadskonduktøren for, at han kunne forsyne dokumenterne med den nye matrikelbetegnelse. For denne notering skulle borgerne ikke give nogen betaling. Herefter skulle man bevæge sig til »Byskriverstuen« og give de fornødne oplysninger til indførelse i de nye protokoller. »Disse nye panteprotokollers bekostning og indretning vil medtage både tid, umage og omkostninger, men at bebyrde husejerne med nogen ny udgift dertil holde vi betænkeligt; men derimod da denne indretning sker til almindelig sikkerhed, skulle vi formene, at de nye protokoller kunne bekostes af staden, og da det er til lettelse for supplikanterne, når de ere færdige og attester skal udstedes, og de af alle skøder og panteobligationer samt for attesterne nyde betaling som forhen, får de og selv at udrede den bekostning, som vil medgå til indretningen og protokollernes skrivning«. Engangsudgiften ved anskaffelsen af de nye protokoller ville magistraten således lade byens kasse betale, medens der ikke skulle betales skriveren noget honorar for selve protokollernes anlæggelse. Han ville i fremtiden kunne opnå et passende vederlag ved udstedelse af attester fra de nye protokoller.

Inden sagen fandt sin endelige afgørelse, ønskede kancelliet også

at høre generalprokurøren, og fra hans hånd foreligger en udførlig erklæring, der er dateret 26/5 1759.

Henrik Stampe indledte med at fastslå, at magistraten naturligvis var den myndighed, der havde det sikreste kendskab til borgerskabets omstændigheder, og han fandt sig derfor ikke beføjet til at stille ændringsforslag til magistratens henstillinger. »For resten må jeg tilstå«, fortsatte Stampe, »at jeg anser dette forslag for så godt og nyttigt, så jeg af hjertet ønsker, at det ej alene snart måtte blive iværksat i København, men at det og efterhånden må blive introduceret i de andre stæder udi Danmark, såvel udi købstæderne som på landet«. Stampe fortsatte med at understrege vigtigheden af, at man til enhver tid kunne fastslå, hvem der ejede eller havde ejet en gård eller et hus, og hvem der havde haft panterettighed i det. Sålænge dette kun kunne fastslås gennem et alfabetisk register, ville det medføre utallige vanskeligheder og være underkastet uvished, »da ejerne ofte changere og forandres, og de såvel som deres navne ofte er ubekendt for dem, der fører panteprotokollerne«. Da det ikke lader sig gøre at adskille gårde, huse eller grund i en købstad eller i en landsby ved et individuelt navn, må man adskille dem fra hinanden med et tal. »Jeg ville ønske, at man ved landmålingen havde givet hver gård, hus eller grund i en by sit visse nummer i relation enten til byen eller til sognet, og at det derhos var blevet foranstaltet, at dette nummer altid skulle findes udhugget i den øverste dørstolpe eller på et andet lige så bekvemt sted, så det aldrig kunne glemmes. På den måde kunne derom aldrig eksistere nogen tvivl eller uvished. Nu derimod behøver man ofte ved adskillige attester og tingsvidner at bevise, at den gård i en landsby, som nu bebos e. g. af Niels Pedersen, er den samme, som, da landmålingen skete, blev beboet e. g. af Jens Larsen. Jo længere vi komme hen i tiden fra landmålingen, jo vanskeligere vil sådan bevis blive, og jo nødvendigere vil en slags anden ny indretning i den henseende være«. Henrik Stampe var altså positivt indstillet overfor de lokale embedsmænds forslag, og det er ligeledes interessant at konstatere, at han også straks var klar over de langtrækkende perspektiver, som dette forslag indebar.

Kancelliet kunne herefter gøre sagen klar til ekspedition og indhente den fornødne kgl. resolution. I henhold til denne udgik derefter under 27. juli 1759 et kgl. reskript til magistraten angående den

foreslåede forandring med panteregistrene og et almindeligt påbud om, at alle skøder og pantebreve for fremtiden skulle bære en påtegning om kvarterets navn og matrikelnummeret. Magistraten tøvede ikke med at sætte det kgl. påbud i kraft og under 1. august 1759 udkom en rådstueplakat, der bragte de nye bestemmelser til de københavnske grundejeres kundskab.

Der har naturligvis hersket glæde i »Byskriverstuen«, da rådstueplakaten af 1. august 1759 ankom. De tolv store foliobind – et for hvert af stadens 12 kvarterer – blev anskaffet og streget ind med røde linjer, således at de kommende indførsler kunne stå klart og overskueligt. Den enkelte protokol blev autoriseret for et bestemt kvarter med henvisning til det kgl. reskript af 27. juli 1759. Man valgte det samme store format (47 × 30 cm.), som hidtil var anvendt til de såkaldte ekstraktprotokoller. Protokollernes tykkelse varierede efter antallet af matrikelnumre i det enkelte kvarter. Hver ejendom fik indrømmet en hel side i protokollen. Øverst på siden fandt man en nærmere beskrivelse af ejendommen f.ex.: »Hus på hjørnet af Gammel Strand og Højbrostræde, hvoraf svares årlig jordskyld til St. Nikolaj kirke 4 rdl. til sognepræsten ved samme kirke. Gammelmatrikel nr. 1 og ny nr. 1«. ¹¹ Resten af siden var inddelt i to felter. Det venstre og større felt indeholdt i kronologisk rækkefølge dato og navn på foretagne skødnings med henvisninger til skødeprotokollerne (nr. og folio). I den lidt smallere højre kolonne fandtes på samme måde kronologisk indført tinglæste panteforskrivninger med angivelse af beløbets størrelse og henvisning til pantebøgenes nr. og folio. Det noteredes ligeledes fremover i denne kolonne, hvornår panteforskrivningen var udslettet. De her anlagte panteregistre var så rummelige, at der var plads til tilførsler i ca. 60 år. Først omkring 1816–18 blev det nødvendigt at anlægge nye registre. Det ældste sæt af »realregistre« for København er ført med en tydelig og let læselig skrift og må betragtes som en hovedkilde til belysning af den københavnske ejendomshistorie. Det har ganske vist været nødvendigt i tidens løb at ombinde protokollerne, og de oprindelige bind er alle gået tabt. Alligevel er disse første realregistre en pryd på det sjællandske landsarkivs hylder.

Forslaget fra 1758 om indførelse af realregistre i København er et interessant eksempel på, at en lokal myndighed, i dette tilfælde by-

tinget kunne tage initiativ til en vigtig administrativ reform og få de centrale myndigheders tilslutning til reformens gennemførelse. Også ved andre lejligheder på 1700-tallet tog det københavnske byting et initiativ, som blev omsat i almindelig lovgivning. Al reformvirksomhed udgik således ikke blot fra de centrale myndigheder i København. Også på lokalt plan kunne der tages initiativer og stilles forslag om større og mindre reformer.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Det hedder fx i Jyske lov 1-37: På tinge skal man skøde jord og ikke andetsteds. Danmarks gamle love på nutidsdansk II.1945, s. 152. Jfr. III.1948 s. XXXII.
2. I.L.A. Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle danske Love IV. 1824 s. 79, jfr. også s. 21.
3. Den Dronningborgske reces § 3, aftrykt i Kolderup-Rosenvinge IV. 1824 s. 238.
4. En fuldstændig registratur over det bevarede tinglæsningsmateriale ved Københavns byting er offentliggjort i landsarkivets publikation: Københavnske politi- og domsmyndigheder III. 1975 s. 3-4.
5. Byskiver Peder Kristensen And blev taget i ed 10/7 1645, og han døde i embedet 9/8 1659. Hans bestalling er omtalt i Oluf Nielsen: Kjøbenhavns Historie 1536-1660 bd. III. 1881 s. 263, jfr. også s. 266. Da han tiltrådte, virkede Klaus Iversen Ravn som byfoged (1638-69). Han havde tidligere været byskriver i Halmstad, se Oluf Nielsens citerede skrift s. 256.
6. Kildematerialet giver ingen oplysning om den direkte årsag til, at man begyndte at føre disse »skødeprotokoller«, og det samme gælder de i det følgende omtalte »obligationsprotokoller«. Baggrunden for den sidste protokolrække kan dog være bestemmelserne i Chr. V.s Danske Lov 1-8-4, der pålagde retsskriveren foruden tingbøger at føre bog over alle pante-, mageskifte-, skøde- og gavebreve. Holder denne formodning stik, kan man notere, at man tog sig god tid ved bytinget, inden man opfyldte lovens bestemmelser efter dens fulde ordlyd. Både den ældste skøde- og obligationsprotokol er påbegyndt 2/5 henholdsvis i 1681 og 1687. I begge tilfælde var 2/5 en mandag, altså normal retsdag. Som bekendt er 1/5 den såkaldte Philippi og Jacobi-dag, der markerer et nyt regnskabsårs begyndelse. Der er utvivlsomt sammenhæng mellem protokollernes påbegyndelse og indledningen af et nyt regnskabsår. Da begge protokoller er påbegyndt en 2/5, har man sikkert lov til heraf at drage den slutning, at de pågældende protokoller er de første i rækken, og at der ikke har foreligget protokoller fra den foregående periode, der er gået tabt ved branden i 1728.

7. Om Københavns brand i okt. 1728 se Oluf Nielsen: Kjøbenhavns historie 1699-1730. 1892 s. 480-86. Benyttet i dag kan gennem Ramnings kvarterværk, som i øjeblikket er under udgivelse, i et vist omfang have fornøjelse af de gamle personregistre.
8. Forordningen er aftrykt i Schous forordninger 1730-46 s. 308-14.
9. Forslaget af 30/11 1758 og akterne vedr. dets behandling ligger som indlæg til Sjællandske Tegnelser 1759 nr. 416 i kancelliets arkiv.
10. Reskriptet er trykt i Fogtmanns Reskripter 1754-65 s. 293.
11. Register for Strand Quarteer 1759-1818. Matr.nr. 1.

Lille Kongensgade 27 og 29. Gavlhuse fra første halvdel af 1600-årene. (Nedrevet 1932).
Det kongelige Bibliotek.

KØBENHAVNSKE BORGERHUSE 1600–1650

AF HANS HENRIK ENGQVIST

Indledning

Københavnske borgerhuse har i det sidste hundrede år været studeret og beskrevet af adskillige forskere. Den bolighistoriske behandling af emnet er dog af en væsentlig yngre dato og først i de senere år er der fremkommet publikationer, som beskæftiger sig med borgerhusenes indretning og planudformning. Enkelte oversigter, der behandler de forskellige plantyper og deres tidsmæssige placering har også set dagens lys, men forståeligt nok er de meget fragmentariske, når det gælder tiden før den store bybrand i 1728.

Siden begyndelsen af 1930erne har forfatteren til denne afhandling interesseret sig for borgerhusenes planer, som han har haft rig lejlighed til at studere dels gennem de mange undersøgelser og opmålinger, han i tidens løb har foretaget bl.a. for Nationalmuseet og Københavns Bymuseum – og frem for alt i forbindelse med sin mangeårige gerning som lærer i opmåling og nordisk arkitekturhistorie ved Kunstakademiets Arkitektskole.

Da den manglende viden om forholdene før branden i 1728 efter-

hånden føltes temmelig generende, begyndte vi på afdelingen for nordisk arkitekturhistorie at arbejde med forsvundne bygninger fra tiden før 1728, hvis ydre var mere eller mindre kendt gennem ældre afbildninger, idet vi på grundlag af bevarede arkivalier søgte at finde frem til disse bygningers plandisposition. I de seneste år har især tre studerende, *Bendt Friis*, *Leif Topsøe-Jensen* og *Kjeld Borch Vesth*, arbejdet med studier af denne art, hvilket i høj grad har haft indflydelse på forfatterens behandling af emnet. Der skal her lyde en varm tak til de studerende, både fordi de har taget dette emne op og fordi de så beredvilligt har stillet deres studier til rådighed for udarbejdelsen af denne afhandling.

De opmålinger, der har udgjort grundlaget for tegningsmaterialet, hidrører i stor udstrækning fra Samlingen af arkitekturtegninger ved Kunstakademiets Bibliotek.

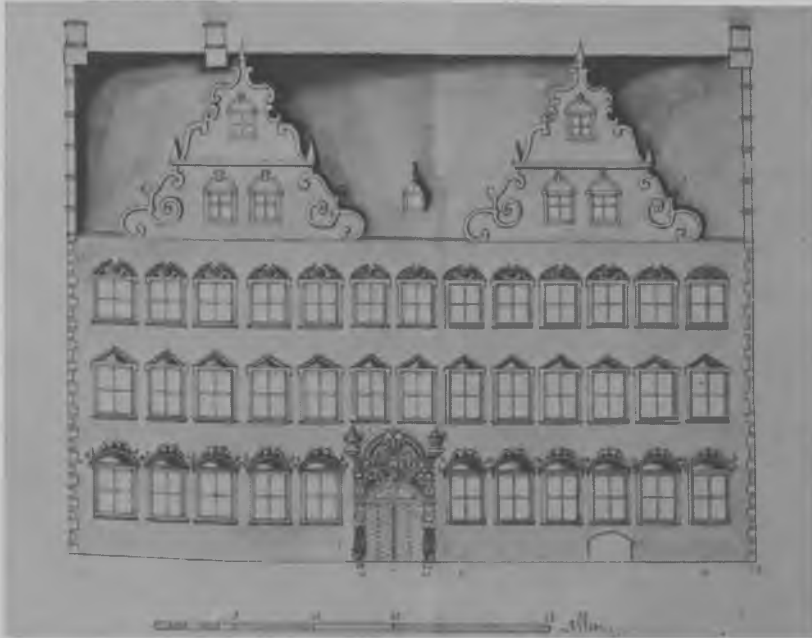
Alle de i afhandlingen gengivne rekonstruktioner er tegnet af arkitekten *Jens Chr. Varming* efter forfatterens forlæg. At jeg er Jens Chr. Varming megen tak skyldig – ikke blot på grund af de fine tegninger, men også fordi han så gavmildt har øst af sin store viden om de københavnske borgerhuse, skal jeg her ikke undlade at fremhæve. Også de mange andre, som har stået mig bi under artiklens udarbejdelse, såvel ved fremskaffelsen som ved udlån af billedmateriale, vil jeg gerne benytte lejligheden til at takke.

Afhandlingen er opdelt i følgende hovedafsnit: De vinkelbyggede gårde og huse, de gavlvendte gårde og huse og de seriebyggede huse. I de vinkelbyggede gårde og huse udgør forhus og sidehus, der altid er sammenbyggede og opført på samme tid, en uadskillelig helhed. Det er ydermere karakteristisk, at de begge rummer funktioner, der er knyttet til boligen. Endelig skal det nævnes, at forhuset, der som regel ikke er særlig dybt, altid vender langsiden mod gaden. Denne gruppe udgøres hovedsagelig af gårdenes hovedbygninger, dog findes der også en del eksempler på vinkelbyggede huse.

I de gavlvendte gårde og huse ligger forhuset, der næsten altid er meget dybt, med gavlen mod gaden. For gårdenes vedkommende knytter der sig ofte til gavlhusets baggavl en smal sidebygning, som bl.a. rummer gårdens køkken.

De seriebyggede huse synes altid at være opført på spekulation. I denne gruppe er det de små lejevåninger, der dominerer; men som

Johan Post's gård på Købmagergade opført 1617–19 (brændt 1728). Facade mod Købmagergade. Opmåling udført i 1715, her gengivet i mål 1:300. Rigsarkivet.

vi sidenhen skal se, kunne også større huse – ja selv gårde – være opført i serier.

Inden for hovedafsnittene er de enkelte bygninger eller bygningsgrupper behandlet hver for sig, idet der indimellem forekommer nogle korte sammenfattende afsnit.

Slutteligt skal det nævnes, at alle rekonstruktionstegninger og opmålinger er gengivet i målestoksforholdet 1:300. På planerne er anvendt følgende forkortelser: ST. for stue, KA. for kammer, SE.KA. for sengekammer, SP.K. for spisekammer, KØ. for køkken, TR. for trappe og BRYG. for bryggers.

Mathias Hansens gård på Amagertorv

Den store smukke gård med de to volutsvungne frontgavle, som rådmænd Mathias Hansen i 1616 lod opføre på Amagertorv (nr. 6), er en af de få renæssancebygninger i den indre by, der har overlevet de

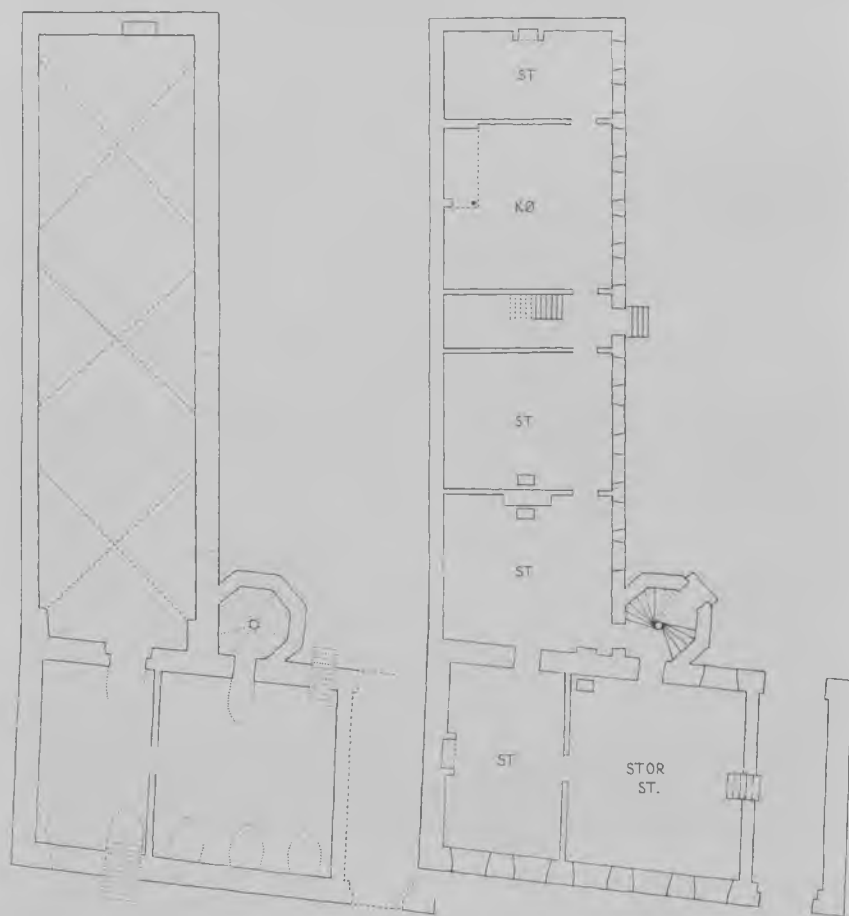
store bybrande og senere tiders nedrivninger. I dag er kun forhuset bevaret og det endda i en stærkt ændret skikkelse, især hvad kælder- og stueetagen angår. Ved den sidste store ombygning, som fandt sted 1897-98, forsvandt den lange grundmurede sidebygning, der sammen med forhuset havde udgjort hovedbygningen i den store bygård, hvis øvrige bygninger (bl.a. et 7 fag langt sidehus med svale og et 11 fag langt tværhus – begge af bindingsværk) kendes fra ældre kort og arkivalier.

De ældste oplysninger om hovedbygningens indretning findes i en meget detaljeret vurderingsforretning fra 1727, som – støttet af opmålingstegninger fra tiden før de store ombygninger fandt sted – danner grundlaget såvel for den efterfølgende beskrivelse som for de gengivne etageplaner.¹ Allererst må det nævnes, at gården endnu i 1727 havde bevaret sit oprindelige vindeltrappetårn, der stod i hjørnet mellem forhus og sidebygning. Allerede i 1731, da Amagertorv 6 – som den første bygning i København – vurderedes til brandforsikring, var trappetårnet udskiftet med en rektangulær udbygning af bindingsværk, som omfattede en »italiensk« trappe med lige løb og reposer. Selvom det af vurderingsforretningen fra 1727 synes at fremgå, at rumudstyret i det forløbne århundrede havde undergået visse ændringer, var plandispositionen formentlig stadig stort set den samme som i 1616, da bygningen blev opført.

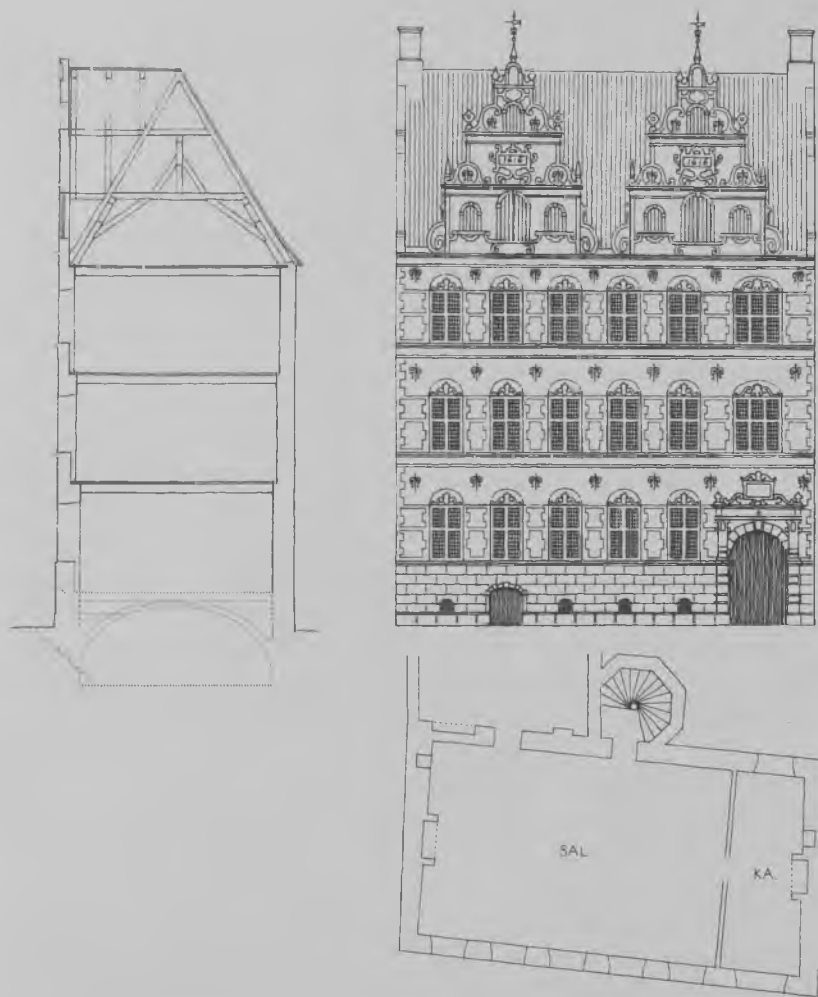
Til den overhængende kælder under det tre stokværk høje forhus, var der nedgang fra torvet. Den højtliggende stueetage omfattede to rum, hvoraf det østre, der bar betegnelsen »stor stue«, havde tre vinduer ud til torvet og opgang fra porten i det brede østfag. Denne stue havde flisegulv og kunne opvarmes med en vindovn, mens den vestre noget mindre stue, der havde to vinduer mod torvet, var udstyret med bræddegulv og en »åben kamin« på gavlvæggen. I anden etage lå der over de to stuer en »stor sal« med flisegulv og gavlkamin, og over porten to cabinetter, hvoraf det mod torvet var udstyret med kamin og vindovn. Der er iøvrigt grund til at tro, at disse to smårum fra først af har udgjort et større gennemgående salskammer. Tredie etage omfattede i 1727 to sale mod torvet og et mindre rum med kamin samt en gang og et par småkamre ud mod gården. Da gangen og kamrene var af delt med bræddeskillerum, kunne det se ud til, at denne etage fra først af har haft en væsentlig enklere planudformning.

Amagertorv 6 opført 1616 for rådmand Mathias Hansen. På billedet, der er taget under restaureringen 1897-98, ses det, at murfladerne og de fleste sandstensdetaljer under en tidligere restaurering var blevet erstattet af imitationer udført i puds. Bortset fra butiksetagen synes gadesiden, som den står idag, at være en stort set korrekt genskabelse af den oprindelige facade. Københavns Bymuseum.

Mathias Hansens gård på Amagertorv opført 1616. Rekonstruktion af kælder- og stueplan 1:300 (vurderingsforretn. 1727).¹

Mathias Hansens gård på Amagertorv opført 1616. Forhusets gadeside, tværsnit og salsplan. Rekonstruktion 1:300.¹

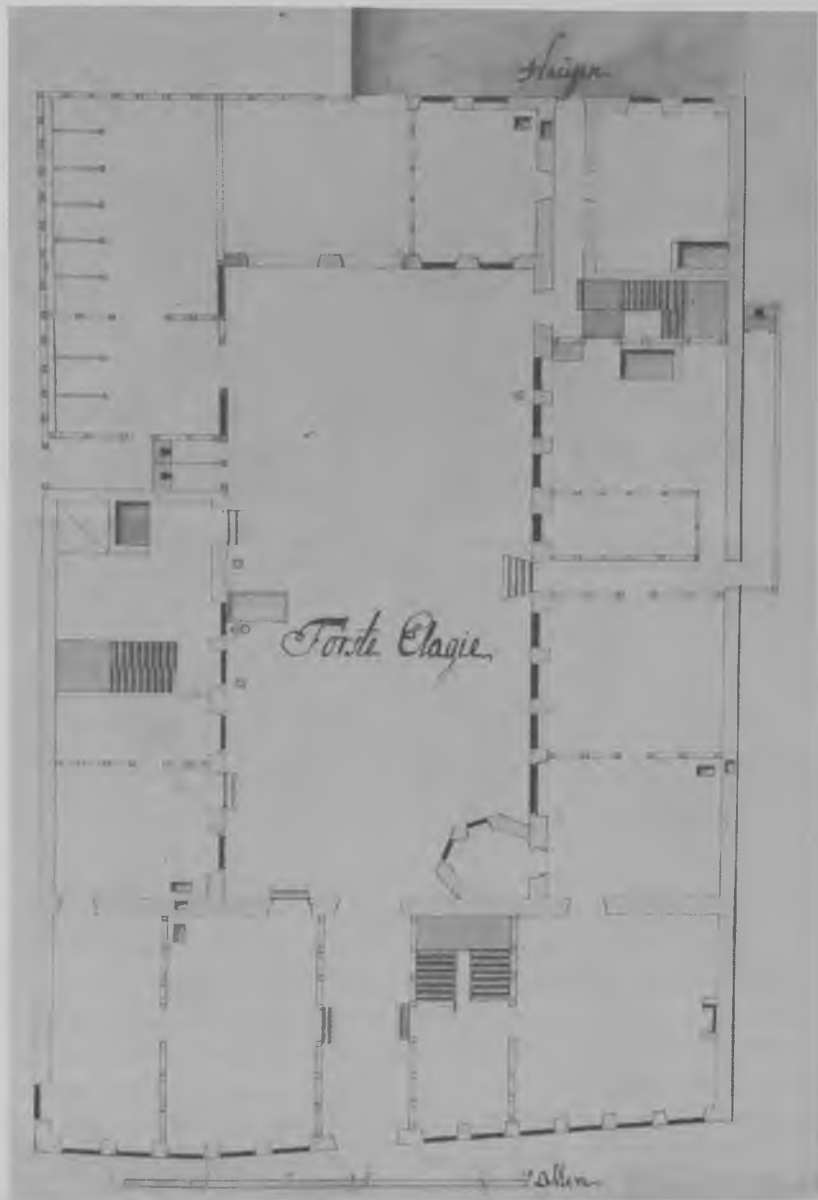
Sidebygningen, der kun var to etager høj over den hvælvede, uopdelte kælder, rummede i stueetagen (fra forhuset og nordefter) to store veludstyrede stuer med vindovne, en forstuegang med trappe, et stort køkken med åben skorsten og helt ude i gavlen en stue med astrag (glacerede lerfliser) på gulvet og kamin i gavlen. I anden etage var der en række større og mindre værelser, som ikke synes at have stået meget tilbage for stueetagen, hvad rumudstyret angår.

Vi har set, at hovedbygningen i Mathias Hansens gård foruden forhuset mod gaden omfattede en sidefløj langs det vestre naboskel, men heri adskilte den sig ikke fra de københavnske bygårde i al almindelighed, idet disses hovedbygninger – som vi sidenhen skal erfare – så at sige alle har været vinkelbyggede. Mere bemærkelsesværdig er forhusets ringe dybde og den hermed sammenhørende planudformning, hvor alle rum synes at have været gennemgående fra gade- til gårdside.

Efter alt at dømme har forhuset først og fremmest skullet tilgodese gårdens repræsentative og udadvendte funktioner, mens sidebygningen var forbeholdt den daglige bolig. I forhusets stueetage har vi således en stor forstue og et mindre modtagelsesrum, i de øvrige etager sale og salskamre samt øverst oppe pakhuslofter med vinder (hejseværker) og lugedøre såvel i gavlene mod torvet som i en mindre kvist ind mod gården. Hvad boligfløjen langs det vestre naboskel angår, så er her især placeringen af køkkenet og den veludstyrede stue i fløjens nordre ende (fjernt fra forhuset) bemærkelsesværdig. Da den enlignende gavlstue i 1727 havde bevaret sit oprindelige rumudstyr i højere grad end fløjens øvrige stuer, må det formodes, at dette rum ikke mere blev anvendt til sit oprindelige formål.

Johan Post's gård på Købmagergade

Af den store firfløjede gård, som storhandelsmanden (senere Kgl. Majestæts møntmester) Johan Post i årene 1617–19 lod opføre på hjørnet af Købmagergade og daværende Store Hellig Geist Stræde (nu Valkendorffsgade), findes en opmåling fra 1715,² som vi skal se lidt nærmere på. Facadetegningen gengiver gadesiden (mod Købmagergade) af det tre stokværk høje forhus, der er udstyret med to svungne frontgavle. Vinduesinfatningerne med deres halvrunde og trekantede fronton'er samt en del af portomramningen må nok hid-

Johan Post's gård på Købmagergade opført 1617-19. (Brændt 1728). Plan af stue-etagen. Opmåling udført i 1715, her gengivet i mål 1:300. Rigsarkivet.²

røre fra en senere modernisering. På planen ses i hjørnet mellem forhuset og den nordre sidebygning et mangelkantet trappetårn, hvis vindeltrappe må være fjernet til fordel for den nyere indvendige toløbs-trappe, der er placeret i forstuen til højre for porten. Udover forstuen, hvortil der er indgang fra porten, har vi i denne del af forhuset en større stue med kamin, der formentlig har fungeret som modtagelsesrum. Den nordre sidebygning rummer den daglige bolig, der i lighed med gården på Amagertorv omfatter to stuer, en smal forstue og et stort køkken med spisekammer. Fra forstuen fører en lang gang på bygningens bagside hen til boligfløjens hemmelighed.

Til venstre for porten, der opdeler forhusets stueetage i to nogenlunde lige store dele, ses to stuer, hvortil der knytter sig en stue og et kammer i den søndre sidebygning. Hvordan disse fire rum har været anvendt, må stå hen i det uvisse. I den øvrige del af den søndre sidebygning er der bryggers og stald og i tværhuset bl.a. vognporte, havestue og en gang, der fører ud til den bagvedliggende have. Selvom tegningen først er udført i 1715, giver den utvivlsomt et godt indtryk af en stor renæssancegårds indretning.

Marsvins gård

Blandt byens renæssancebygninger må Marsvins gård (senere Stenbukkens gård), der lå ud mod Stranden mellem Store og Lille Færgestræde, have været en af de største og pragtfuldeste. Under den store brand i 1795 led den samme skæbne som en stor del af byens øvrige huse og gårde, men en trøst er det dog, at vi til gengæld fik det fornemme klassicistiske hjørnehus Højbroplads 19, som opførtes på den nedbrændte bygnings svære kældermure.

Et maleri af Rach og Eegberg og et stik i L. de Thura's *Hafnia Hodierna*, begge fra tiden omkring 1750, viser os, hvordan det tre stokværk høje forhus mod Gammelstrand tog sig ud. Med sine to svungne, figurkronede frontgavle, de rigt dekorerede karnapper og portens søjleprydede indfatning har det været en virkelig storartet bygning. Det høje etagespir, der rejser sig over tagryggen, tilhørte gårdens trappetårn, som stod i hjørnet mellem forhuset og sidebygningen langs Store Færgestræde. Herudover omfattede gården en noget smallere sidebygning mod Lille Færgestræde og et baghus langs det nordre naboskel. Den store ejendom var i årene mellem 1609 og

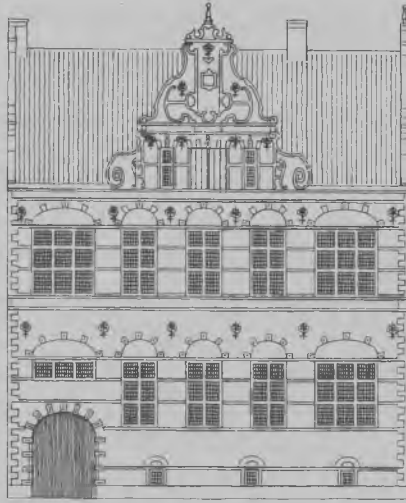
Marsvins gård som indtil branden i 1795 lå ud mod Stranden på hjørnet af nuv. Højbroplads. Udsnit af maleri udført af Rach og Eegberg omkring 1750. Nationalmuseet.

1633 i Enevold Kruse og hans hustru Else Jørgensdatter Marsvins eje,³ men meget tyder på, at det bygningsanlæg, vi kender fra Rach og Eegbergs maleri, først er opført af arvingerne Oluf Parsberg til Jernit (senere Frijsenborg) og hans hustru Karen Enevoldsdatter Kruse, idet ejendommen i 1661 omtales som »Oluf Parsbergs nyopbygte grundmurede gård.«⁴ 1663–1689 ejedes gården af Iffuer Krabbe (som døde i 1666) og hans hustru Karen Ottesdatter Marsvin,⁵ hvilket kan have været medvirkende til, at den en tid lang bar Marsvinernes navn.

Henrik Müllers gård på Østergade

Den af rentemester Henrik Müller i 1640 opførte hovedbygning Østergade 54 (senere Efterslægtsselskabets gård) omfattede foruden det fornemme forhus, der først forsvandt i 1912, en lang smal sidefløj langs det østre naboskel. Facaden mod Østergade, der stod nogenlunde intakt lige til det sidste, var helt symmetrisk opbygget med en festligt svunget spidsgavl over midten og brede vinduer i yderakserne. Udover de for renæssancen så karakteristiske bånd, friser og stikkvadre af sandsten var også hjørnerne udstyret med vekslende korte og lange sandstenskvadre. At vi nærmer os århundredets midte viser frem for alt frontgavlens volutsvungne kamme, der virker helt bruskbarokke i deres hektiske sammenpressede og knækkede linieføringer. Under begge fløje var der hvælvede kældre, som kendes fra opmålinger og fotografier. Mere famlende står vi, når det gælder de to overliggende etagers oprindelige planudformning, idet der her ikke er stort andet at bygge på end en brandtaxation fra 1749 og en vurderingsforretning fra 1772. Af disse fremgår det, at stuetagen udover porten og det herover liggende portkammer rummede en stor stue og et kammer mod gaden samt en forstue og en alkove mod gården. I anden etage optoges midten af en stor gennemgående sal, som flankeredes af to kamre, der også synes at have strakt sig i hele forhusets dybde. Da bygningerne (især sidefløjen) vides at have undergået ret betydelige ændringer før 1749, er det nok begrænset, hvad man kan slutte af vurderingsforretningerne med hensyn til den oprindelige plandisposition.⁶ Bl.a. ved vi intet om, hvordan trappeforholdene fra først af har været. Imidlertid kan der næppe være tvivl om, at den daglige bolig – ligesom i Johan Post's gård på Købmagergade og i Mathias Hansens gård på Amagertorv – har ligget i sidebygningen, mens forhuset fortrinsvis har tjent repræsentative formål.

Vi har hidtil kun beskæftiget os med de grundmurede gårde. Da disse endnu i 1600-årene var i absolut mindretal, må det være rimeligt at gøre et forsøg på at få noget at vide om indretningen af de nu helt forsvundne bindingsværksgårde. På Johan Jacob Bruuns tegning fra 1756 af Amagertorv set mod øst er der langs torvets sydside vist en række treetages bygninger, som alle nedbrændte i 1795. Blandt disse kan nr. 9, 5 og 1 udskilles som knægtbyggede bindingsværkshuse, der må formodes at gå tilbage til tiden omkring 1600.

Henrik Müllers gård på Østergade opført 1640. (Nedrevet 1912). Rekonstruktion 1:300 på grundlag af opmåling i Foren. af 3die Decbr. 1892, 3. bind 1908.

Amagertorv 5

Vi skal se lidt nærmere på nr. 5, der har knægtbygget stokværksfremspring såvel under tredie etage som under tagskægget og tillige under trefagskvistens gavltrekan. En brandtaxation fra 1749 fortæller os, at denne ti fag lange og 7,25 m dybe bygning havde en udbygning af bindingsværk ud for gårdsidens seks vestligste fag. Denne udbygning må have afløst en noget mindre, idet der på dette sted i 1731 (ifølge en brandtaxation) fandtes en fem fag lang og to stokværk høj træbygning. Til gården hørte ydermere en ti fag lang og to stokværk høj bindingsværkslænge ud til Læderstræde, som bl.a. var indrettet til stald og vognporte. Ifølge taxationen fra 1749 lå der i de østligste fag af forhusets stueetage en isenkræmmerbod og bag denne en lille stue. I tredie fag var der en gennemgående forstuegang og i de øvrige syv fag to gennemgående stuer, hvoraf den østre kunne opvarmes med bilæggerovn. Udbygningen bag disse stuer rummede en »italiensk« trappe, et køkken med åben skorsten og en mindre stue med bilæggerovn. I de tre østlige fag af forhusets anden etage lå der to små sale, den forreste med kamin og den bageste med vindovn. Herudover omfattede etagen to gennemgående sale på henholdsvis

fire og tre fag, som begge var udstyret med bilæggerovne. Da der også i udbygningens anden etage fandtes et køkken med åben skorsten, må denne etage i 1749 have udgjort en selvstændig lejlighed, hvilket indebærer, at de omtalte sale har fungeret som stuer og kamre. Tredie etage, der med bræddevægge var opdelt i fire uopvarmede rum, har sikkert fra først af fungeret som magasinloft.

Når sidebygningen i denne gård har fået karakteren af en udbygning, kan det meget vel skyldes grundens ringe dybde, idet det af ældre kort fremgår, at kortere eller længere sidebygninger – alt efter grundens størrelse og form – var det normale – også når der var tale om bindingsværksgårde. Dog må det samtidig bemærkes, at der kendes eksempler på både gårde og huse, hvor køkkenet var anbragt i en mindre udbygning (en lude) på forhusets gårdside.

Ved placeringen i forhuset af de to stuer, der udgjorde en så væsentlig del af den daglige bolig, har Amagertorv 5 adskilt sig fra de hidtil behandlede større gårde, hvor hele den daglige bolig var kon-

Amagertorv 5. Rekonstruktion 1:300 af stueetagen (brandtaksation 1749).

Amagertorv set mod øst. Udsnit af tegning udført af J. J. Bruun i 1756. Til højre ses flere af de tre stokværk høje bindingsværksbygninger fra tiden omkring 1600, som forsvandt under branden i 1795. Københavns Bymuseum.

centreret i sidebygningen. Men som vi sidenhen skal se, har denne planudformning ingenlunde været noget særsyn. Andre eksempler på bindingsværksgårde vil blive omtalt sidenhen.

For ikke udelukkende at beskæftige os med forsvundne bygninger, skal vi nu for en stund forlade den indre by for at tage til Christianshavn, hvor der jo stadig er bevaret en del gårde og huse fra tiden mellem 1620 og 1650.

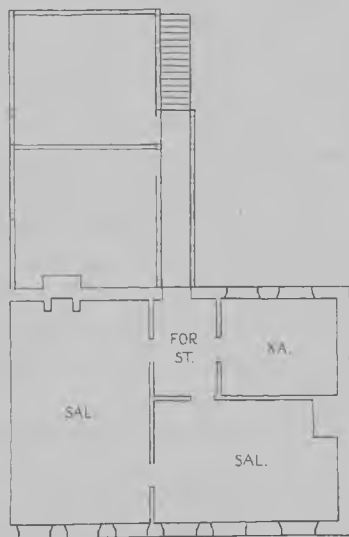
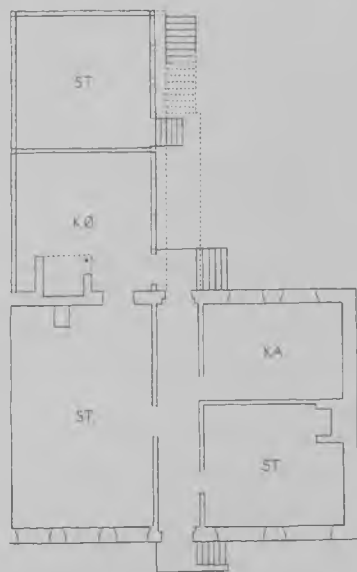
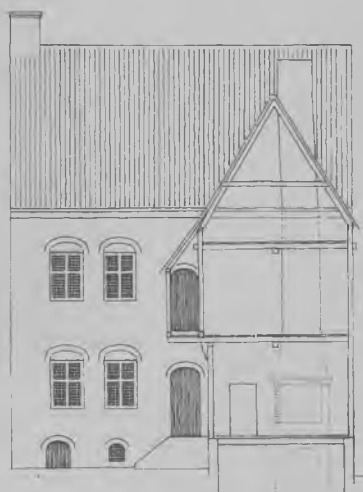
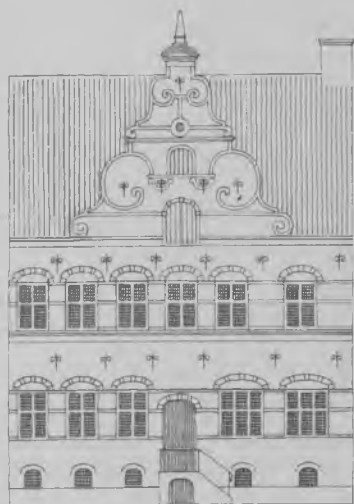
Strandgade 30 og 32

I de første år af 1620'erne påbegyndte borgmester Mikkel Vibe opførelsen af Strandgade 30 og 32 på det nyanlagte Christianshavn. Hvor langt man var nået med byggeriet, da borgmesteren kort før sin død i 1624 aflagde besøg på byggepladsen, ved vi desværre intet om. Da grundene i 1635 atter omtales (i synsforretningen over bebyggelsens omfang på Christianshavn⁷) er de begge bebyggede mod Strandgade.

Strandgade 30. Opført mellem 1624 og 1635. Gadesiden fotograferet i 1978 af John Kronborg Christensen.

Hovedbygningerne til disse to gårde, som stadigvæk eksisterer – omend i en noget ombygget skikkelse – omfatter begge et grundmuret forhus og et hermed sammenbygget otte fag langt sidehus af bindingsværk. Også i det ydre var bygningerne så at sige ens med en stor vøltsvunget frontgavl i midtaksen mod Strandgade. Nr. 30 mistede denne karakteristiske facadeprydelse kort før midten af forrige århundrede, medens nr. 32 stadig har den underste del af sin frontgavl i behold. I det hele taget supplerer de to bygningsanlæg hinanden på fortrinlig vis, hvilket indebærer, at kun uvæsentlige træk må forblive uoplyste.

Strandgade 30 opført mellem 1624 og 1635. Rekonstruktion 1:300 af gadeside, gårdside og etageplaner.⁸

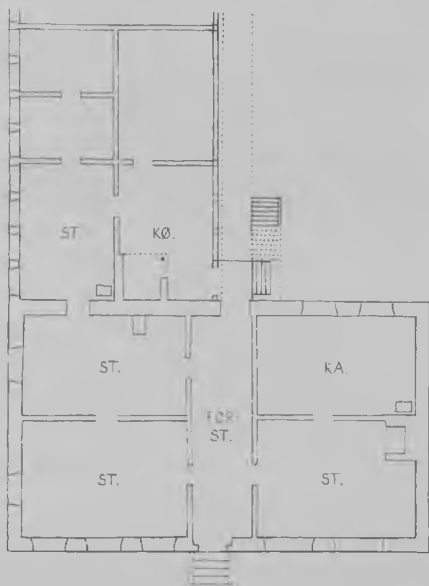
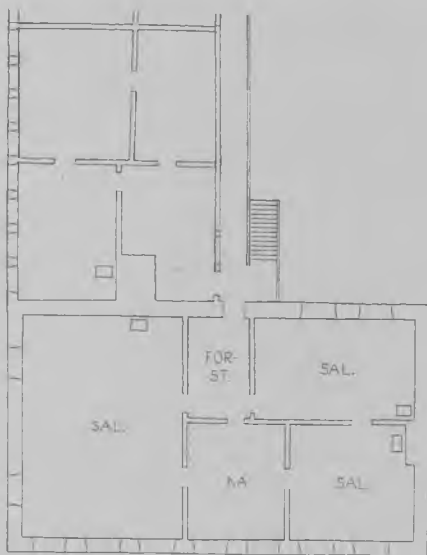

Strandgade 32 opført mellem 1624 og 1635. Rekonstruktion af forhusets gavl mod Sct. Annægade udført af Holger Windfeldt Schmidt. Her gengivet i mål 1:300.¹⁰

Begge gårdes langsider mod Strandgade og nr. 32's gavl mod Sct. Annægade var – og er til dels stadigvæk – udsmykket med svungne og vandrette bånd, samt profilkantede friser, der ligesom småkvadrene i de kurvehanksbuede vinduesstik er af kridt- og sandsten, hvis lyse grå farve har dannet en malerisk kontrast til de tidligere rødkalkede murflader. Forhusenes facadedisposition var kun tilnærmelsesvis symmetrisk. Ganske vist sad døren til forstuegangen (bevaret i nr. 32) nogenlunde midt under frontgavlen, men i stueetagen var der tre normale (stadig eksisterende) vinduer til venstre og to væsentligt bredere (senere ændrede) vinduer til højre for døren, hvilket må have sin forklaring i de bagved liggende rums karakter og anvendelse. Også i overetagen er der for nr. 30's vedkommende en vis skævhed i vinduesplaceringen.

Vi skal nu se på hovedbygningernes plandisposition og her er det nr. 30, der må danne grundlaget, idet dettes indre er bedst bevaret og bedst undersøgt.⁸ Gennem døren ud mod Strandgade (der allerede i 1710 var blevet udskiftet med en port) kom man ind i en gennemgående forstue, hvorfra der var udgang til gården. Til venstre for forstuen lå stuen (det daglige opholdsrum), som – belyst af de tre vinduer ud mod Strandgade – strakte sig i hele forhusets dybde. Her

Strandgade 32 opført mellem 1624 og 1635. Rekonstruktion 1:300 af etageplaner.
Efter Holger Windfeldt Schmidt.¹⁰

bagved i de fire forreste fag af sidebygningen var køkkenet placeret med sin store åbne skorsten delvis indbygget i forhusets bagmur. Gennem en indfyringsåbning i denne mur kunne stuens bilæggerovn betjenes. (I nr. 32 ligger køkkenet stadig på dette sted med den store åbne skorsten bevaret i sin oprindelige skikkelse). De fire bageste fag af sidebygningen rummede endnu en stue, der i 1699⁹ betegnedes »dagligstuen«. I forhuset til højre for forstuegangen findes stadig ud mod gaden (bag de to brede – nu ændrede – vinduer) en mindre stue, som er udstyret med kamin (dateret 1636), hvilket tillige med de store vinduer antyder en repræsentativ og mere udadvendt anvendelse. Bag denne stue lå der ind mod gården et kammer, som kun var tilgængeligt fra forstuegangen. Den eneste adgang til hovedbygningens anden etage har været en udvendig trappe i gården, der førte op til sidebygningens åbne svalegang (bevaret i nr. 32 i udmuret skikkelse). Fra denne svalegang var der døre såvel til to kamre i sidebygningen som til en mindre forstue i forhuset. Til højre for denne forstue lå den store sal, der havde samme udstrækning som stuen nedeunder. (I nr. 30 har denne sal stadig sin oprindelige størrelse). Endvidere fandtes der ud mod gaden en mindre sal og mod gården et kammer. Til alle disse rum var der direkte adgang fra forstuen. Den store sal synes at have været udstyret med kamin, mens den mindre sal og kammeret formentlig blev opvarmet med vindovne.

På enkelte punkter adskiller Strandgade 32 sig fra nr. 30, hvilket beror på, at nr. 32 er en hjørnebygning, som også har vinduer mod Sct. Annægade. Den væsentligste forskel er nok, at der i nr. 32's stueetage lå to stuer bag hinanden på det sted, hvor vi i nr. 30 havde den store gennemgående stue. Det kan ganske vist ikke bevises, at denne rumdisposition går helt tilbage til opførelsestiden, men af det følgende vil fremgå, at det i de dybere forhuse synes at have været det normale med to stuer bag hinanden. Også sidebygningen havde to rækker rum i dybden. I fagene umiddelbart op til forhuset lå der således side om side med hovedbygningens køkken en firefags stue med vinduer ud til Sct. Annægade.¹⁰

Det skal nævnes, at Strandgade 30's grund var (og stadigvæk er) gennemgående fra Strandgade til baggaden Kongensgade (nu Wildersgade), idet den øvrige del af arealet var bebygget med enetages bindingsværksbygninger. I 1699 lå der således i forlængelse af hoved-

Strandgade 32. Forhusets gårdside med sidebygningens svalegang, der i ældre tid har været åben. Niels Elsving fot. 1948.

bygningens sidefløj et 12 fag langt »bryggerhus« og sammenbygget hermed et tværhus, der dannede adskillelsen mellem en forgård nærmest Strandgade og en baggård med indkørsel fra Kongensgade. Tværhuset og et par mindre bygninger i baggården var indrettet til stald og vognporte m.m.

Nr. 32's grund var noget anderledes udnyttet, idet der her i fortsættelse af sidebygningen langs Sct. Annægade strakte sig en 12 fag lang og to stokværk høj længe, hvori der foruden bryggers og lign. var indrettet tre lejevåninger. Også denne bygning synes at have haft svalegang ud for anden etage.

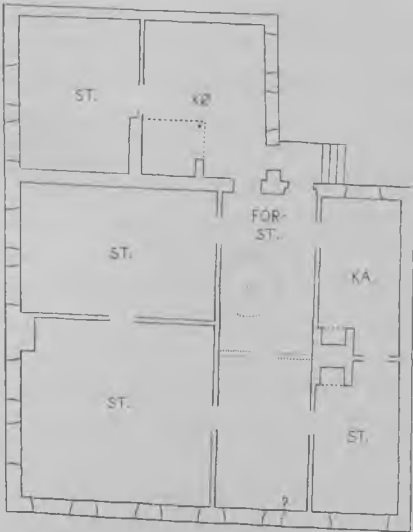
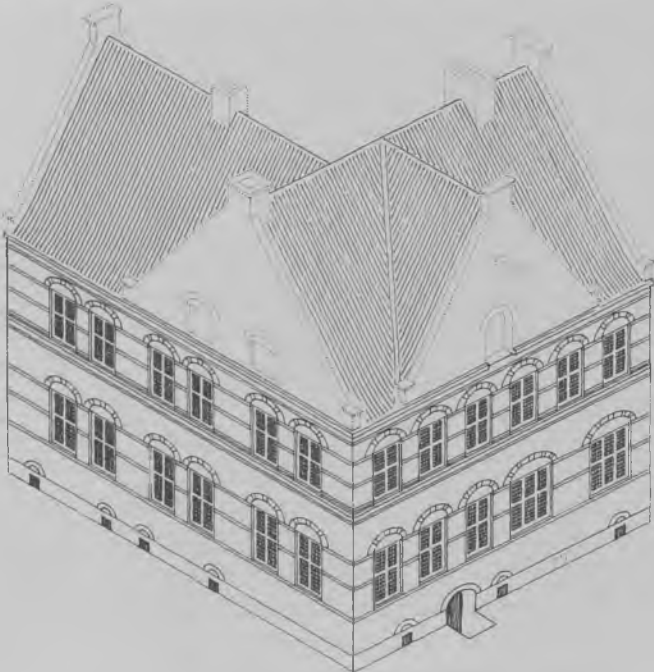
Strandgade 44

Strandgade 44 på hjørnet af Bådsmandsstræde angives i de fleste publikationer at være opført i 1664 – det år da Joakim Irgens overtager den store ejendom. Der er imidlertid grund til at antage, at den nuværende bygning er væsentlig ældre, fremfor alt fordi den, hvad udstrækningen angår, svarer til en opgivelse fra 1635,¹¹ som siger at grunden på dette tidspunkt var bebygget på den ene halvdel mod Strandgade. Hertil kommer, at denne bygning har en påfaldende lighed med nr. 30 og 32 – og dette gælder såvel den arkitektoniske udformning som plandispositionen. Hvis antagelsen er rigtig, kunne bygherren tænkes at være storhandelsmanden Johan Post, der i 1623 på Saltkompagniets vegne fik skøde på grunden.¹² (Johan Post døde 1628).

Den store gårds hovedbygning omfatter et usædvanligt dybt forhus (12¹/₂ m), hvortil der knytter sig en kort sidebygning langs Bådsmandsstræde. De oprindelige kurvehanksbuede vinduer er stort set alle bevarede, hvilket også gælder stikkenes kvadre, de vandrette bånd og de delvis borthuggede friser (af kridt og sandsten), som anes bag senere tiders murbehandling. Da den nuværende gesims ligger umiddelbart over de øverste vinduesstik, må det antages, at den oprindelige murkrone med sin sandstensfrise på et vist tidspunkt er blevet nedtaget og ydermurene således gjort lavere. Formentlig har man ved denne lejlighed opsat den lave trekantfronton over de fire midterste fag mod Strandgade, som kendes fra ældre afbildninger (se side 95). I øvrigt må vi tro, at den lave fronton har afløst en høj svunget gavlspejls, som synes at have været et uundværligt led i de større renæssancebygningers facadeopbygning.

En vurderingsforretning fra 1750 og en brandtaxation fra 1751 giver god besked om udformningen og indretningen af det store gårdanlæg ved midten af 1700-årene.¹³ Ganske som i dag lå hovedindgangen på forhusets gårdside, ligesom også forstuen med trappen op til anden etage var placeret på det nuværende trapperums plads. Derimod er indgangsdøren mod Strandgade af en væsentlig yngre dato.

Strandgade 44 opført mellem 1623 og 1635. Rekonstruktionsforsøg bl. a. på grundlag af arkivalier fra 1750 og 1751. Etageplaner i mål 1:300.¹³ Af de to trefagsvinduer, som er vist på skråprojektion, er kun det sydligste sikkert.

Et gennemgående tværskillerum opdeler det dybe forhus i to nogenlunde lige store halvdele, af hvilke den nordre for stueetagens vedkommende rummede to stuer, hvoraf hjørnestuen havde tre vinduer mod Strandgade og to mod Bådsmadsstræde, mens den noget mindre bagvedliggende stue kun havde vinduer mod den sidstnævnte gade. Den korte sidebygning omfattede i denne etage to små stuer, hvoraf den, der lå ud mod gården, var udstyret med åben kamin og vindovn samt en stiktrappe op til anden etage. Køkkenet optog på dette tidspunkt de tre vestre fag (umiddelbart op til hovedbygningen) af den tolv fag lange bindingsværkslænge, der strakte sig langs Bådsmadsstræde. Et stort skorstensfundament i hovedbygningens kælder tyder imidlertid på, at køkkenet fra først af har haft sin plads i den korte sidebygning. Den her omtalte åbne kamin kan have udgjort en del af det oprindelige køkkenildsted.

I anden etage optog gårdens sal hele den nordre halvdel af forhuset, mens sidebygningen rummede to små sale eller kamre. Den store sal var bl.a. udstyret med en kamin af »stenhuggerarbejde«, som stod midt på ydervæggen mod Bådsmadsstræde. I den søndre halvdel af denne etage lå der ud mod Strandgade en mindre sal og ind mod gården – foruden forstuen med den indvendige trappe – et hjørnekammer.

Når det gælder stueetagen var den søndre halvdel mod gården indrettet ganske som den tilsvarende del af anden etage. Her omtales således syd for forstuen, hvortil der som nævnt var indgang fra gården, et cabinet (i 1751 en stue) med kamin. Ud mod gaden lå der et tilsvarende cabinet (i 1751 en stue), som ligeledes var udstyret med en rigt dekoreret kamin, og mellem dette og den store hjørnestue mod nord et rum med flisegulv, der i 1750 omtales som et fadebur på to fag og i 1751 som en lille stue på halvandet fag. Trods de små uoverensstemmelser i beskrivelsen har dette rum sikkert ikke ændret udstrækning mellem 1750 og 1751. Da det søndre tværskillerum er placeret således, at det sigter mod den nuværende døråbning i langsiden mod Strandgade, kan der næppe fra først af have været vindue på dette sted, med mindre den vestre del af dette skillerum skyldes en bygningsændring, der i så tilfælde må være foretaget før 1750.

Under de nylig stedfundne reparationsarbejder viste det sig, at stueetagens sydligste vindue mod Strandgade tidligere havde været en halv

Strandgade 44. Udsnit af tegning fra omkring 1745 af J. J. Bruun i Bymuseet.

gang bredere, hvilket synes at antyde, at det sydvestre hjørnerum oprindeligt har haft samme funktion som kaminstuerne med de to brede vinduer i Strandgade 30 og 32. Muligvis har det, der i 1750 benævnes fadebur, fra først udgjort en del af forstuen, som i så tilfælde har været gennemgående i hele forhusets dybde ganske som i Strandgade 30 og 32, men – som nævnt – tilsyneladende uden dør mod gaden. Uanset om denne sidste formodning er rigtig eller ej, må det siges at plandispositionen i Strandgade 44 har svaret temmelig nøje til de to tidligere behandlede Strandgadegårde og især da nr. 32 på hjørnet af Sct. Annægade.

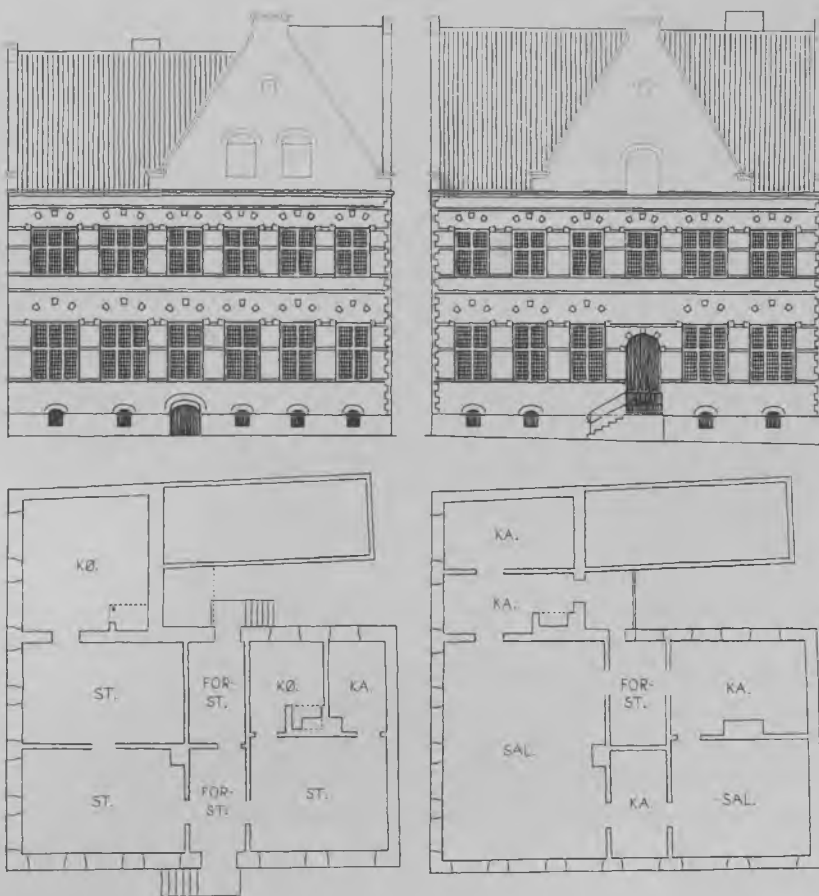
Strandgade 14

Også Strandgade 14, på hjørnet af Torvegade, der menes at være opført af den Christianshavnske borgmester Nanan Hiort i årene umiddelbart før 1650,¹⁴ tilhører denne gruppe. Ved en større ombygning foretaget mellem 1781 og 94 af vinhandleren Mathias Rohde, blev hjørnebygningen forhøjet med to etager og ydermere forlænget med

to fag langs Strandgade; men trods dette lader den oprindelige ydre udformning og til en vis grad også den oprindelige plandisposition sig stort set rekonstruere. En brandtaxation fra 1732 fortæller os bl.a., at den dengang to stokværk høje grundmurede bygning, der omfatter et forhus langs Strandgade og en kort sidebygning mod Torvegade, var prydet med en frontgavl (1728 »spis«, 1732 »Fronte Spitz«) over fire fag mod Strandgade, samt at forhuset havde en »stående gavl« mod Torvegade. Vinduerne fremtræder stadig med kurvehanksbuede stik, ligesom facaderne såvel mod Strandgade som mod Torvegade er udstyret med bånd, friser og stikkvadre samt hjørnekvadre af sandsten. Noget forvirrende – og ret usædvanligt for perioden omkring 1800 – er det, at man såvel i de påbyggede etager som i forlængelsen mod Strandgade har videreført renæssancetidens facadeudstyr. Før vi tager fat på bygningens indre skal lige nævnes, at de to sydligste vinduer mod Strandgade og de to vinduer i sidebygningen mod Torvegade er en halv gang bredere end de øvrige vinduer. (Jvf. Strandgade 30 og 32 og forsåvidt også nr. 44).

Fra indgangsdøren mod Strandgade, der er placeret i fjerde fag fra Torvegade – lidt forskudt i forhold til midtaksen – træder man ind i en gennemgående forstuegang, i hvis bageste del trappen til de øvre etager i dag befinder sig. Hvordan trappeforholdene fra først af har været, er det ikke lykkedes at efterspore. I 1732 omtales en »Alletan« mellem forhuset og et baghus af bindingsværk, hvilket kunne tyde på, at der ud for sidebygningen har været en eller anden form for svale. I en omfattende vurderingsforretning fra 1728, som vi i det følgende ofte skal gøre brug af, nævnes, at »opgangen« til anden etage foregik ad to »italienske trapper«, hvilket umiddelbart lyder mærkeligt. Til venstre for forstuegangen, som var – og stadig er – adskilt i en forreste og en bageste del, lå der i 1728 en hjørnestue med tre vinduer mod Strandgade og to mod Torvegade og bag denne endnu en stue med to vinduer ud til den sidstnævnte gade. I sidebygningen op til den bageste stue fandtes køkkenet med sin store åbne skorsten. Til højre for forstuegangen lå der ganske som i Strandgade 30 og 32 en stue, der oplystes af de to brede vinduer ud mod Strandgade, medens der bag denne stue i 1728 fandtes et køkken med åben skorsten og et »Senge-Camers«. Etagen ovenover havde i 1728 for den søndre halvdels vedkommende en tilsvarende indretning, mens der i den nor-

Strandgade 14 formentlig opført kort før 1650. Gadesider (Strandgade t. højre og Torvegade t. venstre) og etageplaner 1:300. Rekonstruktionsforsøg omkring 1650 for salsetagens vedkommende. Stueplanen viser indretningen i 1728 efter etableringen af de særskilte lejligheder i bygningens søndre halvdel.¹⁴

dre halvdel over stuerne lå en stor gennemgående sal og i sidebygningen nogle kamre. De to etager havde således for den nordre halvdel vedkommende samme plandisposition som den tilsvarende del af såvel Strandgade 32 som 44, mens der i den søndre halvdel før 1728 var blevet indrettet to udlejningslejligheder, hvis køkken og sengekammer

optog det areal, hvor der formentlig før ombygningen – ligesom i de andre gårdes forhuse – har ligget et større kammer. De to ovenfor omtalte italienske trapper har muligvis deres forklaring i denne opdeling, idet den ene trappe kan have forbundet den store hjørnelejligheds to etager, medens den anden kan have ført op til den øverste udlejningslejlighed.

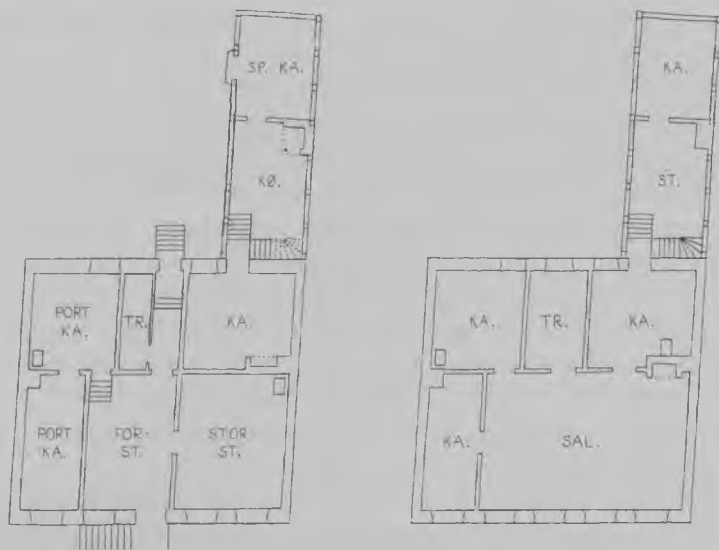
Den store lighed, der er mellem de fire Strandgadegårdes hovedbygninger – såvel hvad angår plandisposition som den ydre arkitektoniske udformning, tyder i høj grad på, at vi står over for en bygningstype, der må have været almindelig i anden fjerdedel af 1600-årene. De træk, der karakteriserer denne, er bl.a. det relativt dybe forhus, hvor bjælkelagene understøttes af længdegående skillevægge og i de få gennemgående rum (de store sale i anden etage og stuen i nr. 30) af længdegående dragere. I princippet har disse forhuse således to rækker rum bag hinanden i modsætning til Mathias Hansens gård på Amagertorv og Johan Posts gård i Købmagergade, hvor forhusets stuer og sale alle er gennemgående fra gade- til gårdside. Fremhæves må endvidere den symmetriske opdeling af forhusets stueetage, hvor den ene halvdel omfattede de daglige stuer og den anden halvdel lokaler, der fortrinsvis har tjent repræsentative og udadvendte formål. Den daglige bolig, der i de nævnte storgårde i den indre by kun omfattede sidebygningen, var således i Strandgadegårdene for stuerne vedkommende rykket frem i forhuset, mens køkkenet, der var fulgt med i denne fremrykning, havde fundet sin faste plads i sidebygningens forreste del med den åbne skorsten anbragt op mod forhusets bagside.

Østergade 58

På den her gengivne tegning af Østergades nordre husrække ved tiden omkring 1840, ses i forgrunden næst efter Kong Salomons Apotek et femfags hus i to etager med kvadre i de buede vinduesstik og en lille gavlkvist med svunget top over midterfaget. Det er forhuset til en lille gård (1689 nr. 33 A), som synes at være opført omkring 1640-45, muligvis af kgl. bygmester Lennart Blasius, der var stedets ejer i årene 1642-45.¹⁵ Udover det temmelig dybe forhus omfattede gårdens hovedbygning en smal bindingsværkslænge på syv fag langs det østre naboskel. En lav port optog forhusets vestligste fag, medens der var kælder under den øvrige del af den højtliggende stueetage.

Østergade set mod øst omkring 1840. I forgrunden det kort forinden ombyggede Kong Salomons apotek (nr. 58 A), herefter følger Østergade 58, som var opført omkring 1640-45. Efter tegning gengivet i E. Dam: Kong Salomons Apotek, 1908.

Østergade 58 opført omkring 1640-45. Etageplaner 1:300. Rekonstruktion udført af Kjeld Borch Vesth (brandtaksation 1770).¹⁸

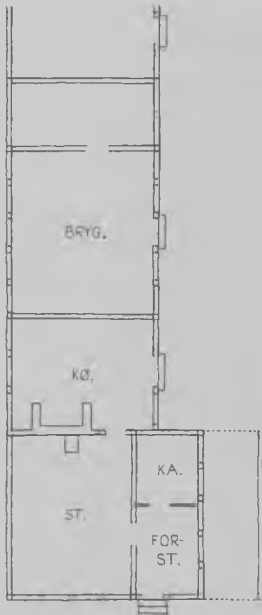
En brandtaxation fra 1770 giver god besked om gårdens indretning på dette tidspunkt. I stueetagen lå der således ud mod gaden en tofags forstue flankeret af en tofags »storstue« og et højtliggende portkammer. Ind mod gården var der bag storstuen et tofags »cabinet« med kamin og bag forstuen et trapperum samt endnu et portkammer, hvortil der var opgang fra forstuen. I forhusets anden etage lå der en stor firefags sal med kamin samt et kammer ud mod gaden og et større kammer på hver side af trapperummet ind mod gården. Den smalle sidebygning rummede i stueetagen et firefags køkken med åben skorsten samt et spisekammer. I køkkenet var der opgang til etagen ovenover, hvor der fandtes et firefags værelse og et trefags kammer.¹⁶

Ser man bort fra porten, har Østergade 58, sådan som vi lærer den at kende i 1770, en vis lighed med Strandgadegårdene hvad plandispositionen angår. Det må dog bemærkes, at salen, der i Strandgadegårdene gik i dybden, her strækker sig langs gaden. I Østergade 58's forhus er de bærende hovedskillerum således konsekvent gennemført i begge etager.

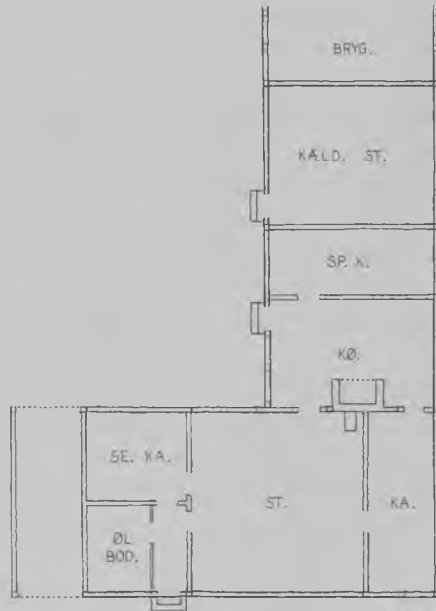
Andre eksempler på vinkelbyggede gårde

Fra en række købstæder, bl.a. Køge, Malmö, Halmstad, Landskrona, Ystad og Kristiansstad,¹⁷ kendes en plantype, som har megen lighed såvel med Strandgadegårdene som med de store gårde i den indre by. Disse østdanske købstadsgårdes hovedbygninger, der er opført i årene mellem 1590 og 1650, omfattede et forhus med portgennemkørsel og i det mindste een sidelænge. Udover den store stue rummer forhuset som regel en forstue (i fagene nærmest porten). Til forstuen er der ofte knyttet et forstuekammer, ligesom der i selve forstuen kan være indrettet en lille handelsbod. Stuen er altid gennemgående fra gade- til gårdside, hvilket også gælder det smalle kammer, som nu og da findes ved siden af stuen i fagene nærmest gavlen. Køkkenet ligger i sidelængens forreste fag med den store åbne skorsten op mod forhusets bagvæg (med indfyring til stuens bilæggerovn). Herefter følger ofte endnu en stue samt det store bryggers.

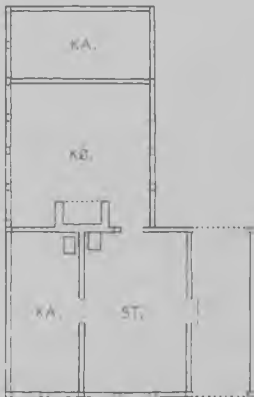
For at vise, at denne plandisposition også fandt anvendelse i København, er der sammen med købstadsgårdene gengivet en planskitse af en lille gård fra Kattesundet (1689 matr. nr. 92), som forsvandt under branden i 1728.¹⁸

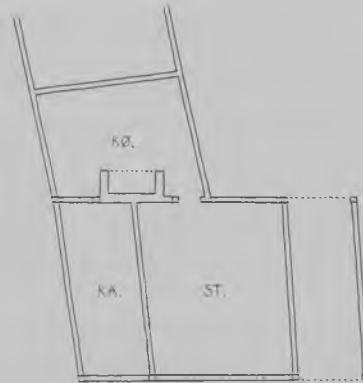
KØGE.

MALMØ

KØBENHAVN.

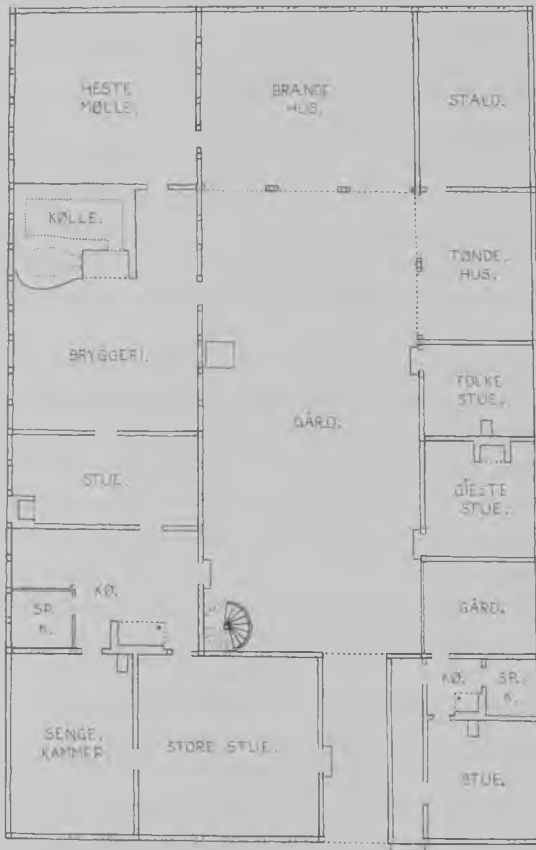
LANDSKRONA.

Bindingsværksgårde fra tiden omkring 1600. Mål 1:300. Øverst t. venstre Vester-gade 7 i Køge og t. højre Østergatan 28 i Malmø. Derunder Stora Norregatan 36 i Landkrona¹⁷ og t. venstre en lille gård i Kattesundet i København.¹⁸

At der også fandtes større gårde i byen med en lignende planudformning fremgår bl.a. af en række tømrertegninger fra sidste halvdel af 1600-årene, som tidligere opbevarede i Københavns Tømrerlaug.¹⁹ Tegningerne er gjort af svende, der for at blive mestre skulle vise, at de var i stand til at udføre en bygningstegning. Emnet er en firfløjet bryggergård af bindingsværk, hvis planudformning ikke afviger nævneværdigt fra tegning til tegning.

På den her gengivne stueplan, som er kopieret efter en tegning, udført i 1650 af Søren Jensen Snarup, ses ud mod gaden et 17 fag langt forhus med gennemkørselsport. Til højre for porten er der indrettet en femfags lejevåning med gennemgående forstuegang, stue mod gaden og køkken og spisekammer mod en lille gård, der er adskilt fra bryggergårdens gårdsrum. Til venstre for porten har vi gårdens stuer, der er gennemgående fra gade- til gårdside. Den største af stuerne, hvortil der er adgang fra porten, omfatter seks fag og benævnes »Store Stue«, medens den mindre stue, der er på fire fag, bærer betegnelsen »Senge-Kammer«. I den brede sidebygning optages de fire fag nærmest forhuset af køkkenet, hvis store ildsted åbner sig til to sider, idet den ene sidevange er erstattet af en hjørnesøjle af jern. Fra ildstedet er der indfyring til stuens og sengekammerets bilæggerovne. I et hjørne af køkkenet er adskilt et spisekammer. De tre næstfølgende fag rummer en stue med kamin. Opgangen til anden etage foregår ad en udivendig spindeltrappe, der er anbragt i hjørnet mellem forhuset og den brede sidebygning. I den noget smallere sidebygning på den modsatte side af gårdspladsen er der mellem lejevåningens gård og bryggeriets tøndehus indrettet en gæstestue med kamin og en folkestue med bilæggerovn. Den øvrige del af den brede sidebygning samt baghuset rummer bryggeriet med kar, kølle og bageovn samt en hestegang, et brændehus og en stald. I øvrigt viser bageovnen, at bryggeriet samtidig har fungeret som gårdens bryggers.

I et skifte fra 1681²⁰ præsenteres vi for en stor bryggergård på Købmagergade (nuv. nr. 55), som går igennem til Peder Hvidtfeldtsstræde. Det 15 fag lange og to stokværk høje forhus langs Købmagergade omfatter i stueetagen en stor og en mindre stue samt en firefags lejevåning og i anden etage fire kamre. Til forhuset knytter sig en seksfags sidebygning – ligeledes i to etager, som forneden rummer køkkenet med sin åbne skorsten og et afdelt spisekammer samt i de

Københavnsk bryggergård. Omtegning i mål 1:300 af tømrertegning fra 1650, som viser gårdens stueplan. Originaltegningen er gengivet i H. Langberg: Tre huse på Christianshavn. Foreningen til gamle Bygningers Bevaring, årsskrift 1976.

bageste fag en lille stue. Herefter følger endnu en toetages sidebygning på 12 fag, hvori der er bryggers og kornloft. Bag i gården omtales et gammelt to stokværk højt tværhus med hestemølle, stald, vognport, malkammer og foderloft. I to halvtags sidebygninger langs det søndre naboskel er der henholdsvis brændehus og bryggerkedel. Endelig har vi langs Peder Hvidtfeldtsstræde tre enetages lejevåninger, som hver

omfatter en stue, et lidet sengekammer og et køkken. Bortset fra de sidstnævnte våninger har denne gårds plandisposition således stort set svaret til den, der gengives på tømrrtegningen fra 1650.

I afsnittet om gårdenes vinkelbyggede hovedbygninger forekommer tre noget forskelligartede udformninger, der dog alle – hvad opførelsestidspunktet angår – er nogenlunde jævnaldrende.

Der er først og fremmest de store grundmurede gårde i den indre by, hvis høje prangende forhuse med deres gennemgående stuer og sale fortrinsvis har tjent udadvendte formål (handel, repræsentation og vareoplagring), mens den daglige bolig var begrænset til en af sidebygningerne med køkkenet placeret i den bageste del – fjernt fra forhuset. (F.eks. Amagertorv 6).

Denne udformning må efter alt at dømme være en direkte efterkommer af den middelalderlige bygård, hvor stuehuset lå som en selvstændig bygning inde på gårdspladsen, mens det som regel to stokværk høje forhus langs gaden udgjorde gårdens magasinbygning.

Formentlig i første halvdel af 1500-årene er stuehuset (den daglige bolig) rykket frem til forhuset, hvis magasinrum lidt efter lidt overtages til repræsentative formål. Endnu et godt stykke ind i 1600-årene bevarer forhuset dog til en vis grad karakteren af magasinbygning.

De mindre pretentiøse bindingsværksgårde, som f.eks. Vestergade 7 i Køge og den københavnske bryggergård, der kendes fra tømrrsvendenes tegninger, må som type betragtet anses for at være yngre end de førstnævnte store gårde, fremfor alt fordi den daglige boligs stuer her er rykket ind i forhusets underetage. Karakteristisk for denne planudformning er endvidere de gennemgående rum i forhuset og køkkenets placering i sidebygningen umiddelbart op til forhuset.

Den tredie og formentlig yngste udformning har vi i Strandgade-gårdene med deres relativt dybe forhuse, der principielt omfatter to rækker rum i dybden. Et karakteristisk træk er her den symmetriske opdeling af stueetagen, hvor de daglige stuer er placeret på den ene side af forstuegangen og de repræsentative lokaler på den anden side.

Vinkelbyggede huse. Rekonstruerede etageplaner gengivet i mål 1:300. Til venstre Ved Stranden 2 opført kort før 1611 (vurderingsforretn. 1712). Til højre Østergade 58 A formentlig fra 1647. Rekonstruktionen af dette hus skyldes Kjeld Borch Vesth (brandtaksationer 1732 og 1770).⁸

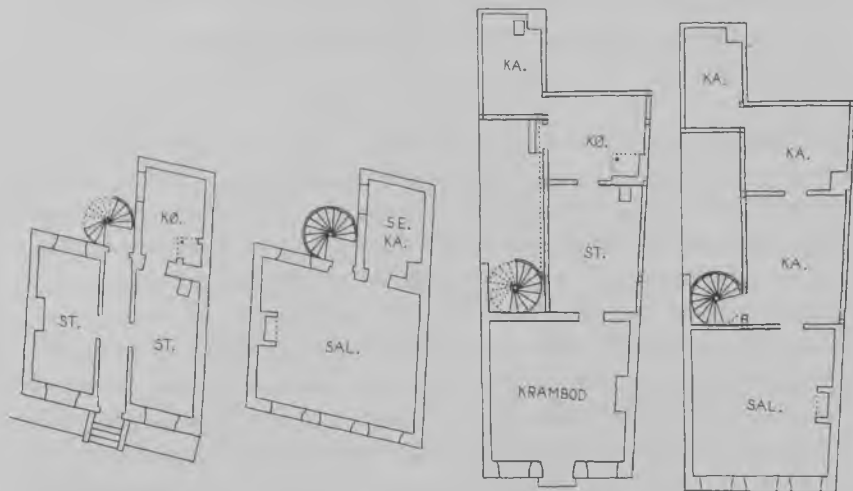

Vinkelbyggede huse

Ikke sjældent var også husene vinkelbyggede – selv på de meget små grunde. Det viser bl.a. det i begyndelsen af 1600-årene opførte hus Ved Stranden 2, hvoraf der findes planer nederst på denne side.

Et andet eksempel har vi i det i 1874 nedrevne Østergade 58 A, hvis lille gårdsrum kendes fra nogle primitive men meget anskuelige og sikkert helt pålidelige tegninger, som må være gjort af en af ejendommens beboere engang i forrige århundrede.²¹ Huset, som på dette tidspunkt rummede Kong Salomons apotek, ses i øvrigt i forgrunden på den omkring 1840 udførte tegning af Østergade, som er gengivet på side 99. Gadesiden, der her fremtræder som en nydelig treetages senempirefacade, må kort forinden være blevet totalt ombygget.

Ifølge brandtaksationer fra 1732 og 1770 omfattede det lille bygningsanlæg et grundmuret toetages forhus med en »Frontspids opført efter gotisk Maade« over den tre fags brede gadeside. Til dette forhus knyttede der sig en smal, syv fag lang sidebygning af bindingsværk. En beklædt vindeltrappe gav adgang til bygningernes øvre etager. På den på side 107 gengivne tegning ses sidebygningen med den ganske lidt fremspringende overetage, der hviler på profilerede bjælkehoveder. Mere interessant er det imidlertid, at vi her får et virkeligt godt indtryk af, hvordan en beklædt vindeltrappe tog sig ud. Så vidt vides

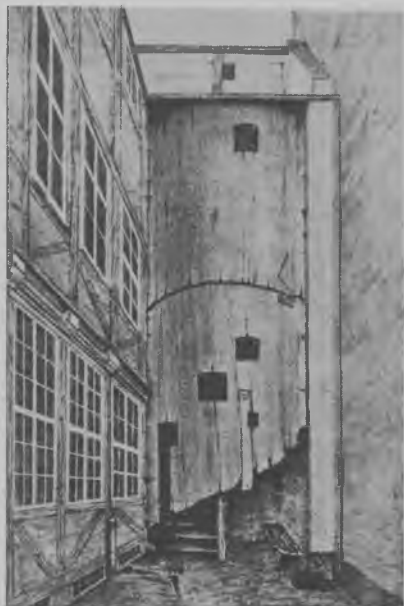
er tegningen den eneste eksisterende gengivelse af denne trappeform, som gennem flere århundreder synes at have været næsten enerådende for det borgerlige byggeris vedkommende.

Forhuset, der målte godt seks meter på hver led, omfattede kun et rum i hver etage.²² I stueetagen var der krambod og fra 1677 apotek. Anden etage rummede husets sal, der var udstyret med kamin. I sidebygningens stueetage lå der nærmest forhuset en firefags stue med bilægerovn og bag denne et trefags køkken, men der i anden etage fandtes to værelser. Det lille vinkelbyggede hus er formentlig opført i 1647 af nabogårdens ejer, silkekræmmer Albert Itzen, der dette år erhvervede ejendommen.²³

Selv om det kun i relativt få tilfælde er muligt at fastslå en i øvrigt ukendt bygnings plandisposition på grundlag af bygningsbeskrivelser i de ældre arkivalier, kan man i dette righoldige materiale hente mange oplysninger om bygningernes hovedform og deres placering på grunden. Det er således tydeligt, at de mindre forhuse ofte kun har omfattet et enkelt rum i hver etage (forneden stue – og evt. forstue – og herover sal eller blot et afdelt kammer). I en sidebygning, som enten kunne være sammenbygget med forhuset eller ligge helt for sig selv, fandtes som oftest endnu en stue samt køkkenet med den store åbne skorsten. I enkelte tilfælde omfatter sidebygningen to stuer forneden og et par kamre i anden etage, mens køkkenet er placeret i en helt tredie bygning. Det ser således ud til at bebyggelsesmønsteret i de små ejendomme (husene) i ældre tid har været det samme som i de større gårde.

Gavlhusene langs Gammel Strand

På det kendte prospekt af København set fra sydøst, som er stukket efter J. van Wijcks' maleri fra 1611, domineres mellemgrunden af husrækken langs Gammel Strand (tidl. Ved Stranden). Her ses en række høje gavlhuse og flere store langhuse med gavlkviste og frontgavle, der alle bærer præg af at være opført i tiden omkring 1600. Der forekommer dog også en del bindingsværksbygninger med knægtbårne stokværksfremspring og enkelte gavlhuse, som synes at være af en noget ældre dato. At denne husrække i alt væsentligt er korrekt gengivet, fremgår af de meget righoldige arkivalier, som går temmelig langt tilbage i tiden. Det bør i øvrigt nævnes, at en stor del af bygningerne

Østergade 58 A. Beklædt vindeltrappe i gården mellem forhus og sidebygning.
Efter gl. tegning gengivet i E. Dam: Kong Salomons Apotek, 1908.

stod nogenlunde uændrede, indtil de gik til grunde under den store brand i 1795.

Vi skal nu se lidt nærmere på fire af de syv bygninger, der lå mellem daværende Højbrostræde (nu Højbro plads) og det lille stræde kaldet Nissegangen, som forsvandt ved genopbygningen efter 1795-branden. Gavlhuset Ved Stranden 7 (1689-nr.) på hjørnet af Nissegangen var to etager højt over kælderen, tre vinduesfag (5,8 m) bredt og ni fag (14,4 m) dybt. Det var opført af bindingsværk med en grundmuret pinakkelprydet frontgavl, hvilket kunne tyde på, at vi har at gøre med en bygning fra første halvdel af 1500-årene. En trappe førte op til den højtliggende stueetage, hvor en gennemgående forstuegang gav adgang til gården. Herudover omfattede etagen to tofags stuer – en mod gaden og en mod gården. I anden etage lå der en trefagssal mod gaden samt en forstue og tofagssal med åben kamin mod gården. En lille grundmuret sidebygning langs Nissegangen rummede i stueetagen husets køkken med åben skorsten og i anden etage et kammer. Fra

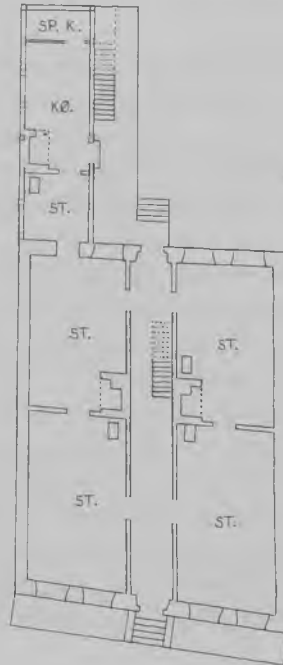
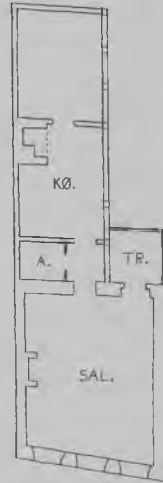
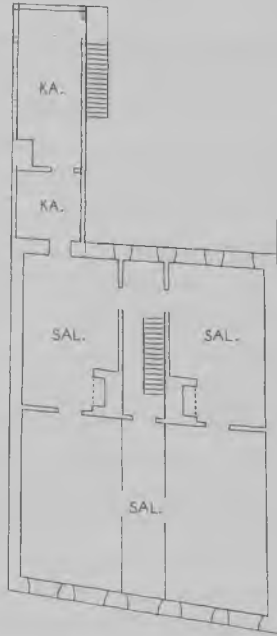
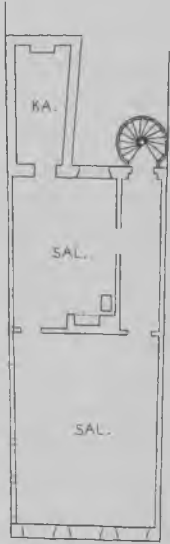

Bebyggelsen langs Gammel Strand (tidl. Ved Stranden) mellem Højbrostræde (nuv. Højbroplads) og Nissegangen, som den tog sig ud i 1611. Udsnit af stik efter van Wijck's maleri fra 1611. Nationalmuseet.

gården var der opgang til etagerne ad en »brøstfældig beklædt vindeltrappe«. På grundens bageste del lå der flere mindre bygninger med selvstændige beboelser (formentlig udlejningshuse). Den generale opmåling 1755²⁴ og en vurderingsforretning fra 1712 udgør grundlaget for de gengivne etageplaner.

Det store grundmurede gavlhus Ved Stranden 4 (1689), der bar navnet »Bremersløssel«, var tre etager højt over kælderens, fem vinduesfag (11 m) bredt og 14,4 m dybt. Sammenbygget med baggavlen lå der langs det vestre naboskel et syv fag langt og to stokværk højt halvtagshus af bindingsværk, der rejste sig over en hvælvet kælder,

Af gavlhusene langs Gammel Strand, som først forsvandt under branden i 1795, synes det store »Bremersløssel« (nr. 4) og nr. 3 (t. højre) at være opført lige omkring år 1600, mens nr. 7 (t. venstre) muligvis er noget ældre. Rekonstruktion 1:300 af stue- og salsplaner. (Nr. 4 og 7 vurderingsforretn. 1712, nr. 3 vurderingsforretn. 1775).

som gik et stykke ud under gårdspladsen. At dømme efter stikket efter van Wijck's maleri, hvor gadesiden fremtræder med en høj svunget gavltrekant, vandrette bånd og smedede murankre, må det store gavlhus være opført ved tiden omkring 1600. Op mod gavlhusets gadeside lå der en stor udskudsbod, som omtales første gang i 1609 og sidste gang i 1678. En fritrappel i husets midtakse førte op til en gennemgående forstuegang, i hvis bageste del trappen til de overliggende etager var anbragt. (I 1712 omtales forneden en »italiansche« (italiensk) trappe og herover en vindeltrappe). På hver side af forstuegangen lå der to tofagsstuer, hvoraf de, der vendte ind mod gården, var udstyret med »åbne caminer«. Gadestuen til højre blev opvarmet med en bilæggerovn, medens der i den tilsvarende stue til venstre stod en vindovn. Etagen ovenover havde samme plandisposition som stueetagen. Også her var rummene mod gården udstyret med kaminer. Da skillevæggene mellem den gennemgående forstuegang og de flankerede sale i husets forreste del var af brædder, har de fem fag mod gaden muligvis fra først af udgjort een stor sal. Husets tredje etage, der rummede et loft med nogle småkamre, afdelt med bræddevægge, har sikkert – ligesom de tre lofter i det store tag – været beregnet til vareoplagring.

I sidebygningen langs det vestre naboskel lå der i stueetagen nærmest gavlhuset en lille stue med vindovn. Herefter fulgte køkkenet med sin åbne skorsten samt et mindre spisekammer. I etagen ovenover var der med brædder afdelt et par småkamre, hvortil der var opgang ad en udvendig trappe. På grunden fandtes der herudover i 1712 et større sidehus langs det østre naboskel samt et baghus, som begge synes at have været indrettet til selvstændige boliger.²⁵

Den generale Opmåling 1755²⁶ og en vurderingsforretning fra 1712 samt et meget udførligt inventarium fra 1719²⁷ udgør grundlaget for de optegnede etageplaner, som næppe kan have undergået væsentlige ændringer i de godt hundrede år, der var hengået siden bygningen blev opført. I denne forbindelse skal det nævnes, at en stor del af det i 1712 og 1719 beskrevne rumudstyr (astraggulve og gammelt panelverk m.m.) synes at hidrøre fra 1600-årenes første halvdel.

Da der for denne ejendoms vedkommende findes en lang række inventarier, vurderingsforretninger og brandtaksationer, kan man følge de i tidens løb foretagne bygningsændringer meget nøje. Lære-

rigt er det herigennem at erfare, at hovedtrækkene i den plandisposition, vi lærer at kende i 1712, forbliver uændrede indtil bebyggelsen i 1795 går til grunde. Ganske vist indrettes der kort før 1740²⁸ en særskilt lejlighed i gavlhusets anden etage med tilhørende sale og kamre i den forhen halvtomme øverste etage, men denne ændring gennemføres uden at fjerne de oprindelige skillerum.

Det grundmurede gavlhus øst for »Bremersløssel« (1689 Ved Stranden 3) omtales i et skøde fra 1713²⁹ som to loft højt over kælderens. I et kun tre år yngre skøde siges huset at omfatte fire etager. Da den sidstnævnte angivelse stemmer godt overens med afbildningen på stikket efter van Wijck's maleri fra 1611, er det nok den, vi må regne med. I bredden omfattede huset tre vinduesfag, mens dybden kun var 7,9 m. Op til gavlhuset lå der langs det vestre naboskel en to stokværk høj og syv fag lang sidebygning af bindingsværk, hvorunder der var kælder. Endelig fandtes der et lille tofags hus bagest i gården, hvori der var guldsmedeværksted.

I den ældste bevarede beskrivelse af bygningernes indretning, som er fra 1775,³⁰ rummede gavlhusets stueetage en gennemgående forstuegang og en stue. I anden etage var der en sal og i de to øverste etager nogle mindre sale og kamre. I sidebygningens stueetage lå der op til gavlhuset et trefags sengekammer. Herefter fulgte et tofags køkken med åben skorsten og et tofags kammer, hvorfra der var afdelt et mindre spisekammer. Anden etage rummede en lille forstue (op til gavlhuset), et trefags køkken med åben skorsten samt en trefags stue. Trappen var anbragt i et lille trappehus i hjørnet mellem gavlhuset og sidebygningen.

At de i 1775 beskrevne bygninger i alle tilfælde går tilbage til begyndelsen af 1700-årene fremgår dels af de førnævnte skøder, dels af Den generale Opmåling 1755.³¹ Og som tidligere berørt svarer beskrivelsen i skødet fra 1716 så godt til afbildningen på stikket, at man må gå ud fra, at i det mindste gavlhuset må være ældre end 1611. Da der ikke er plads til et køkken i det lille gavlhus, må det lige fra først af have været udstyret med en sidebygning, som formentlig er identisk med den, der nævnes i de to skøder fra 1713 og 1716 og beskrives i vurderingsforretningen fra 1775. Hvad plandispositionen angår, så er denne for gavlhusets vedkommende så enkel, at den ikke lader sig ændre, bortset fra at de to øverste etager fra først af meget vel kan

have henligget som uopdelte pakhuslofter. Af beskrivelsen fra 1775 fremgår det, at ejendommen på dette tidspunkt var opdelt i to selvstændige lejligheder, idet der udover køkkenet i sidebygningens stueetage var indrettet endnu et køkken i denne fløjs overetage. Ser vi bort fra denne opdeling, som nok er foretaget i første halvdel af 1700-årene, har plandispositionen en vis lighed med nr. 7, idet vi begge steder har to stuer bag hinanden og herefter et køkken. I nr. 3 er den bageste stue blot placeret i sidebygningen.

Det er dog ikke udelukkende gavlhuse, vi træffer på i denne husrække. Næst efter hjørnebygningen ved Højbrostræde lå der således et lille grundmuret langhus (Ved Stranden 2) med tre vinduesfag i bredden og en høj volutsvunget gavl, der strakte sig over hele facaden. Til forhuset, som kun var 6,6 m dybt, knyttede der sig en ganske lille sidebygning ved østre naboskel. I en række skøder og vurderingsforretninger fra årene mellem 1712 og 1724 veksler højdeangivelsen mellem tre og fire etager, formentlig fordi man i nogle tilfælde medregnede den underste etage i frontgavlen. En høj trappe, der flankeredes af udskudsboder, førte op til en gennemgående forstuegang i forhusets midtakse. Til højre herfor lå stuen (det daglige opholdsrum) og bag denne i sidebygningen husets køkken med sin åbne skorsten, hvorfra der kunne fyres i stuens bilæggerovn. Også på den anden side af forstuegangen lå der en stue, som i 1712 med en bræddevæg var opdelt i to smårum. For anden etages vedkommende rummede forhuset en sal og sidebygningen et sengekammer. I salen, hvis gulv var belagt med astrag (glacerede fliser) var der afdelt et »Skrive Contoir«. En åben kamin »ziiret med gammeldags stenhuggeri« sørgede for opvarmningen. I tredje og fjerde etage var der såvel i forhuset som i sidebygningen indrettet forskellige kamre. En beklædt vindeltrappe i gården gav adgang til samtlige etager. De ovenfor nævnte arkivalier og Den generale Opmåling 1755³³ udgør grundlaget for de optegnede etageplaner, som er gengivet på side 105.

Ved gennemgangen af husrækken mellem Højbrostræde og Nissegangen er vi blevet præsenteret for fire forskellige planudformninger, hvoraf de tre knytter sig til gavlhuse. De to af gavlhusene Ved Stranden 7 og 4 har dog kun bredden til forskel, idet de begge er meget dybe og har to stuer bag hinanden. Det smalle nr. 7 har blot den gennemgående forstuegang liggende i siden, hvorved planen bliver usym-

Bebyggelsen langs Gammel Strand (tidl. Ved Stranden) vest for den efter branden 1795 nedlagte Nissegang. Udsnit af stik efter van Wijck's maleri fra 1611, som gik til grunde sammen med rådhuset under branden i 1728. Nationalmuseet.

metrisk, mens det brede nr. 4, der har plads til et sæt stuer på hver side af forstuegangen, får en symmetrisk plandisposition. Også den lille sidebygning, som bl.a. rummede køkkenet, har de to huse til fælles.

Det smalle gavlhus Ved Stranden 3 hører vel også – trods sin ringe dybde – hjemme i denne gruppe, idet placeringen af den bageste stue i sidebygningen meget vel kan skyldes, at man har villet undgå at beslaglægge mere end højst nødvendigt af den lille grunds diminutive gårdareal.

Den store dobbeltgård Ved Stranden

Før vi forlader bebyggelsen langs Stranden, skal vi kaste et blik på husrækken vest for Nissegangen, som i 1611 næsten udelukkende omfattede bygninger, der vendte langsiden mod gaden. Ind imellem de ældre bindingsværkshuse rejser sig to store grundmurede bygninger, der næppe kan have været særlig gamle, da van Wijck malede sit by-

prospekt. Det samme gælder det lille grundmurede hus (næst efter bindingsværksgavlhuset på hjørnet af Nissegangen), som i så høj grad ligner det tidligere beskrevne Ved Stranden 2.

Vi skal se lidt nærmere på den store grundmurede bygning med de svungne gavlkviste og det spirprydede trappetårn. Ejendommen (1689 nr. 11-12), der havde tilhørt Christoffer Walkendorf, blev i 1602 erhvervet af Christian IV, som her lod indrette en »Gæstegaard ved Stranden«. ³⁴ Man ville gerne tro, at det var den byggeglade konge, der havde ladet det store, flotte hus opføre. Det mærkelige er blot, at hele bygningskomplekset lige fra først af synes at have været disponeret som en dobbeltgård, omfattende to ens forhuse med tilhørende sidebygninger, som lå ryg mod ryg under et fælles tag. Den dybe grund var således opdelt i to smalle gårdsrum, hvorfra der var udkørsler til Læderstræde. ³⁵

I hvert af forhusene var der ifølge vurderingsforretninger fra 1719 og 1740 en gennemgående forstuegang. (På stikket anes trappen op til den vestre indgangsdør). På den ene side af forstuegangen lå der en stor gennemgående stue med kamin og på den anden side (nærmest gavlene) en mindre stue mod gaden og et kammer mod gården. (I den østre halvgård var der i 1740 på dette sted en gennemgående stue). På hver side af sidebygningens længdegående hovedskillerum fandtes nærmest forhuset en stor stue med bilæggerovn. Herefter fulgte køkkenet og endnu et par stuer, af hvilke den største – nærmest køkkenet – var udstyret med kamin. Trappetårnene stod i hjørnet mellem forhus og sidebygning.

En dobbeltgård af dette format er i sig selv bemærkelsesværdig. Og som gæstegård forekommer den umiddelbart uforståelig. Men måske er forklaringen den, at dobbeltgården er opført før 1601 og således skylder Christoffer Walkendorf sin tilblivelse.

Dobbeltgårde findes bl.a. i Køge og Malmö. Fra sidstnævnte by kan nævnes det såkaldte »Rosenvingeska huset« i Västergatan, en dobbeltgård opført i 1534. ³⁶ Dobbeltgårdene i Køge er fra første halvdel af 1600-årene.

Når det gælder plandispositionen i den store dobbeltgård ved Stranden, virker den ingenlunde fremmed, især hvis man betragter hver halvdel for sig. Hovedformen og rumfordelingen i den lange sidebyg-

Lille Kongensgade 23-29 set bagfra under nedrivningen 1932. Bag de halvvejs nedrevne baghuse ser man tydeligt gavlhusenes gårdsider. Københavns Bymuseum.

ning (boliglængen), har således en vis lighed med Amagerterv 6 fra 1616 og den delvis symmetriske opdeling af det temmelig dybe forhus kan minde såvel om Strandgade 30 (1624-35) som om flere af husene mellem Højbrostræde og Nissegangen.

Gavlhusene i Lille Kongensgade

Langs Lille Kongensgades sydside lå der indtil 1932 en række høje smalle huse, hvoraf flere bar præg af at være opført i første halvdel af 1600-årene. Hvorvidt der i nogle af disse huse fandtes rester af de 23 boder, som Frederik d. I i 1529 lod opføre på dette sted, får vi sikkert aldrig at vide, da husrækken hverken blev målt eller undersøgt før nedrivningen.

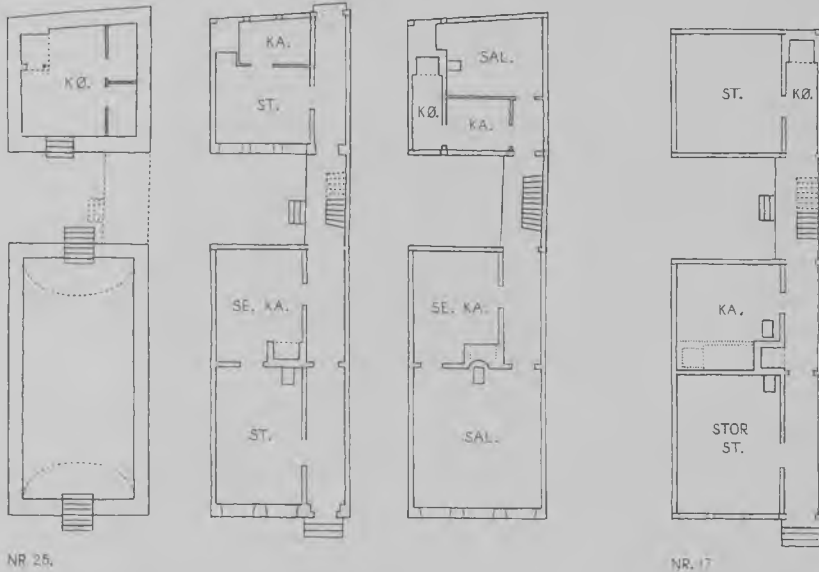
Men trods alt er det – ved at sammenholde forskellige vurderingsforretninger og brandtaxationer med en facadetegning³⁷ og et fåtal fotografier³⁸ – lykkedes at få et vist indtryk af, hvordan nogle få af disse huse har været indrettede i 1600- og 1700-årene.³⁹

Gavlhusene Lille Kongensgade 25-29. Rekonstruktionsforsøg tegnet på grundlag af skitseopmåling i Saml. af Arkitekturtegn. Her gengivet i mål 1:300.

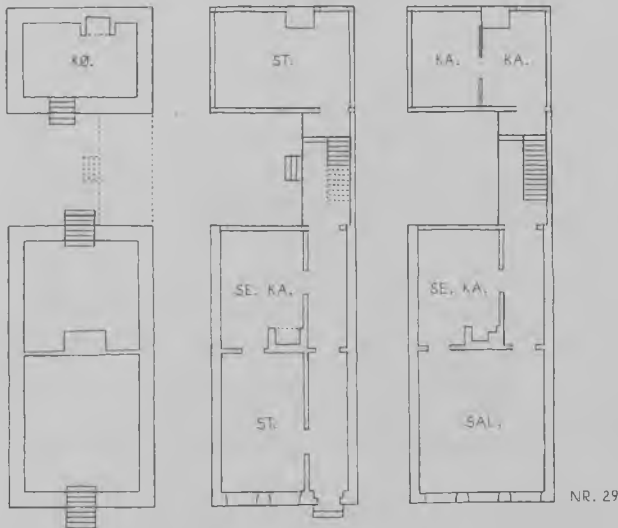
Ejendommen Lille Kongensgade 25 omfattede et dybt gavlhus af bindingsværk med grundmuret gadeside og et nærmest kvadratisk bindingsværksbaghus med heltag samt i den ene side af gården et bræddeklædt trappehus, som forbandt de to bygninger. Det 5,5 m brede og 10,7 m dybe gavlhus var to etager højt over en hvælvet kælder. Den grundmurede gadeside, der havde tre vinduesfag i bredden, afsluttedes opad til med en høj svunget renæssancegavl, der var prydet med bånd, indfatninger og topstykke af sandsten. Ifølge en vurderingsforretning fra 1783 og en brandtaksation fra 1796 rummede stueetagen en gennemgående todelt forstuegang, en tofags stue med bilæggerovn mod gaden og et tofags kammer mod gården. Formentlig har den skorsten, hvorfra stuens bilæggerovn blev betjent, haft sin åbning ind mod kammeret. I anden etage lå der en trefags sal mod gaden og et tofags kammer samt en lille forstue mod gården.

Husets køkken fandtes i baghusets kælder, hvortil der var nedgang fra gården. I etagen ovenover lå der i det vestre fag en gennemgående forstue med udgang til baggården. Herudover rummede etagen en trefags stue med alkove og et kammer. Baghusets to øverste etager omfattede hver især en forstue, en sal (stue) med bilæggerovn, et kammer og et køkken med åben skorsten. I 1783 synes hele forhuset tillige med baghusets kælder og stueetage således at have fungeret som een stor bolig, medens der i baghusets øverste etager var indrettet to små selvstændige udlejningslejligheder.

NR. 25.

NR. 17

NR. 29

Gavlhusene Lille Kongensgade nr. 25 (foroven), nr. 29 (forneden) og nr. 17 (yderst til højre) – alle formentlig fra første halvdel af 1600-årene. Rekonstruktion 1:300 visende kælder-, stue- og salsetage, af nr. 17 dog kun stueetagen. Bl. a. udført på grundlag af arkivundersøgelser foretaget af Bendt Friis. Arkivalier til nr. 25 fra 1783, til nr. 29 fra 1745 og til nr. 17 fra 1689.³⁹

Også Lille Kongensgade 23, 27 og 29 var bebygget med gavlhuse. Af disse skal vi se lidt nærmere på nr. 29, hvis tre stokværk høje og tre fag brede gadeside var prydet med en svunget renæssancegavl, hvis dekorative led var udført i murværk. Stueetagen rummede ifølge en vurderingsforretning fra 1745 en gennemgående forstuegang, en stue mod gaden og et sengekammer med kamin mod gården. I anden etage lå der en trefags sal mod gaden og et tofags sengekammer med kamin samt en forstue mod gården. Tredie etage havde samme indretning bortset fra, at der her ikke fandtes nogen kamin i det bageste rum. Køkkenet var ligesom i nr. 25 placeret i baghusets kælder. Etagen oven over rummede en stue og anden etage to kamre.

Lille Kongensgade 25 har uden tvivl fra først af været disponeret ganske som nr. 29, der endnu i 1745 – da det stadig kun omfattede een bolig – må formodes at have bevaret sin oprindelige indretning. I 1796 er nr. 29 ifølge en brandtaxation blevet opdelt i tre lejligheder, der hver omfattede een etage med køkkenet placeret i baghusets side om side med en lille stue. Ruminddelingen i gavlhuset var den samme som i 1745, d.v.s. at hver af de tre lejligheder nu bestod af stue og et kammer i gavlhuset og en stue og et køkken i baghuset.

I et skifte fra 1681⁴⁰ findes en beskrivelse af Lille Kongensgade 17, hvis udseende man iøvrigt intet kender til, idet bebyggelsen allerede blev udskiftet omkring 1775. Forhuset beskrives her som en tre loft høj og fire fag bred bindingsværksbygning. I den gennemgående forstuegang findes et nagelfast slagbord. Stuen mod gaden, der betegnes »Storstuen«, har ligesom forstuen flisegulv, mens loftet er dønnichet (gipset) og væggene beklædt med »gammelt Egepanel och hylder«. En »Bejlegger med potter« sørgede for opvarmningen. Mod gården er der et »lidet Camer« med astraggulv og malet lærred på væggene. I dette kammer står en vindovn »och er muellem disse tvende stuer een åben skorsteen med et lidet ildsted«. I anden etage er der en sal og et kammer og i tredie etage to kamre adskilt med bræddevægge. På det øverste loft findes en vinde (et hejseværk). I baghuset, der beskrives som to etager højt over kælderen, rummer stueetagen en stue med bilægger og gammelt panelværk på væggene samt et køkken og anden etage et kammer, ligeledes med panel på væggene. Endelig omtales »een trappe och Svalle i gaarden, som til begge huse opgaar«.

Magstræde 17 og 19 formentlig opført i begyndelsen af 1600-årene. Rekonstruktionsforsøg 1:300. Kælder-, stue- og salsplan af nr. 19 (vurderingsforretn. 1712).

Bortset fra at køkkenet her lå i baghusets stueetage, har indretningen været den samme som i de to foran beskrevne Lille Kongensgadehuse. Interessant er det i denne forbindelse, at det i nr. 17 beskrevne rumudstyr efter alt at dømme går tilbage til begyndelsen af 1600-årene, hvilket så også må formodes at gælde såvel bygningstypen som plandispositionen.

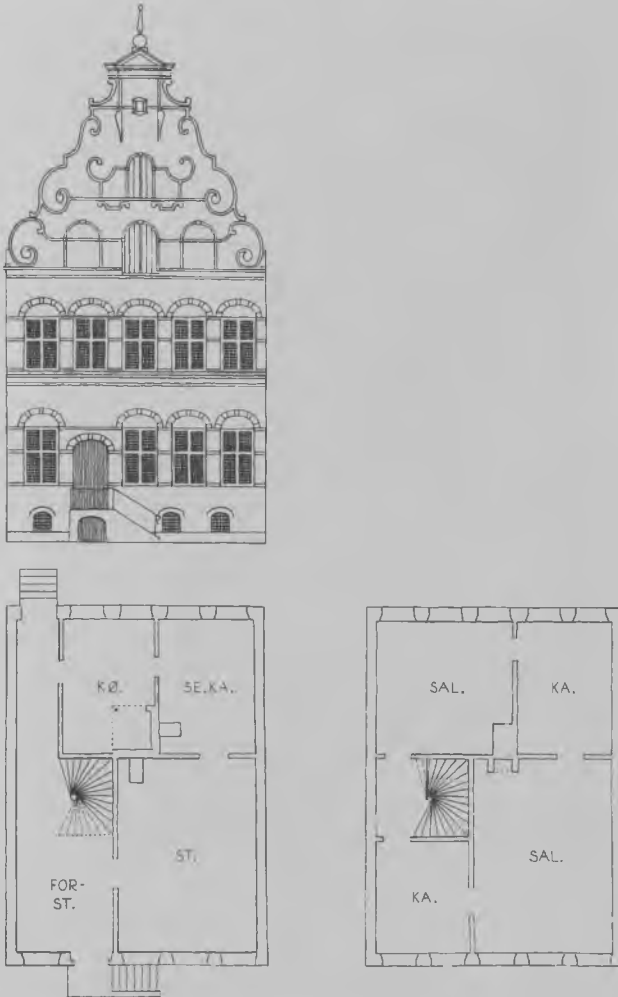
Iøvrigt adskiller Lille Kongensgadehusene sig ikke nævneværdigt fra de smalle gavlhuse Ved Stranden 5 og 7. De gavlvendte forhuse havde således helt den samme plandisposition. Det sidstnævnte sted var køkkenerne blot placeret i de smalle sidebygninger, mens de i Lille Kongensgade lå i baghusene.

Magstræde 17 og 19

Når det gælder gavlhusene har vi hidtil kun beskæftiget os med forsvundne bygninger. Der findes imidlertid et par bevarede gavlhuse fra første halvdel af 1600-årene. I Magstrædes søndre husrække indgår således to små gavlhuse (nr. 17 og 19), hvortil der forhen knyttede sig et tredie, hvis vestre langside vendte ud mod Rådhusstræde. Disse våninger eller boder, som de benævnes i ældre dokumenter, synes at være opført i begyndelsen af 1600-årene. De er tre vinduesfag (ca. 5,8 m) brede (mod Magstræde) og godt 12 m dybe og omfatter idag kælder og tre etager. Men efter spor i murværket at dømme udgør den øverste etage en senere forhøjelse, der dog for nr. 19's vedkommende må være påbygget før 1712, idet huset i en vurderingsforretning fra dette år beskrives som tre etager højt. I gavlene mod Magstræde ses stadig de kurvehanksbuede vinduesstik med deres sandstenskvadre, ligesom der her findes betydelige rester af de for renæssancen så karakteristiske vandrette bånd og friser. Ud for tredie etage anes i midtaksen sporene efter en bred buet døråbning – formentlig en luge, som har ført ind til tagrummet, dengang husene kun var to etager høje.

Desværre er det begrænset, hvad der med sikkerhed kan siges om den oprindelige plandisposition. At begge husene har haft en gennemgående forstuegang i det ene yderfag, er der imidlertid ingen tvivl om. Ligeledes står det klart, at de ved et tværskillerum var opdelt i to nogenlunde lige store dele. Af en opmåling af nr. 19 fra 1886⁴¹ fremgår det endvidere, at der i dette hus op mod den vestre ydervæg umiddelbart nord for tværskillerummet fandtes en stor skorstensblok med mange åbne ildsteder. I vurderingsforretningen fra 1712 nævnes der en åben skorsten i alle tre etager samt i kælderen. Kun den i anden etage beskrives imidlertid som køkkenildsted, mens de øvrige har tjent som indfyngssted og aftræk for rummenes bilæggerovne. Meget tyder iøvrigt på, at husene fra først af har været orienteret mod havnen. I den søndre halvdel af nr. 19's stueetage finder vi således i 1712 en stor stue og i de øvrige etager en sal. Den nordre halvdel (mod Magstræde) rummede i anden etage bl.a. husets køkken og i tredie etage to kamre. Det kunne se ud til, at den daglige bolig på dette tidspunkt lå i anden etage. I så tilfælde har stueetagen formentlig tillige med kælderen og tagrummet tjent erhvervsformål.

Strandgade 28 opført 1626. Rekonstruktion 1:300 bl. a. på grundlag af brandtaksation 1782.

Strandgade 28

Det i dag bedst bevarede renæssancegavlhus er Strandgade 28 på Christianshavn. Det opførtes i 1626 sammen med to tilsvarende huse af Sivert Grubbe, der i en menneskealder var lensmand på Malmøhus.⁴² Mens de to sydligste af gavlhusene ved en ombygning i 1769

blev sammenbygget til et stort langhus (nuv. nr. 26), har nr. 28 stadig sine højtrejste gavle i behold. Gavlen mod gaden har ganske vist mistet de svungne kamme; men herudover er den oprindelige sandstensudsmykning stort set bevaret. Den store bygning, der udover kælderen omfatter to hovedetager og tre loftsetager, er fem vinduesfag (10,3 m) bred og 14 m dyb. Gennem indgangsdøren, der fra først af var anbragt i andet fag fra nord, træder man ind i en gennemgående forstuegang, hvis forreste del tidligere var to fag bred. Bagest i denne del af forstuen har vi trappen til anden etage, og her må også den oprindelige vindeltrappe have været anbragt. Et tværskillerum deler bygningen i to halvdele, hvoraf den forreste optager $\frac{3}{5}$ af husdybden. Her ligger den store stue med tre vinduer ud mod Strandgade. Den bageste del af stueetagen rummer en tofags stue og husets køkken med en stor åben skorsten, der udover at fungere som ildsted ved madlavningen har betjent de to stuers ovne (i 1782⁴³ vindovne, som sikkert har afløst ældre tiders bilæggerovne). I anden etage har vi over forstuen et lille cabinet (i 1782 benævnt »contoir«) og over stuen en trefags sal, som førhen var udstyret med en »aabne camin«. Ud mod gården er der et tofags kammer og en nu opdelt trefags sal. Bortset fra den sene opdeling af det sidstnævnte rum har de to hovedetager idag samme indretning som i 1782, og der er al mulig grund til at tro, at denne planudformning går tilbage til opførelsetiden.

Karakteristisk for Strandgade 28 er frem for alt den store centralt placerede skorsten, der betjener samtlige ildsteder og ovne i bygningen. Men også den indvendige vindeltrappe må betegnes som et væsentligt træk. Den klare og velafvejede rumfordeling tyder på, at vi her har at gøre med en på forhånd eksisterende plantype, som iøvrigt er næsten identisk med den planudformning, der fra begyndelsen af 1600-årene bliver så at sige enerådende for de københavnske lejevåningers vedkommende.

Af de i dette afsnit behandlede gavlhuse var Ved Stranden 3, 4, 5 og 7 udstyret med smalle sidebygninger, der bl.a. rummede køkkenet og ofte en mindre stue. Et træk, der minder en hel del om gårdenes vinkelbyggede hovedbygninger. Og ser man på Lille Kongensgade 17, 25 og 29, hvor køkkenet tillige med en eller flere stuer var placeret i baghusene, aner man den mulighed, at de gavlvendte forhuse

Strandgade 28 opført i 1626 sammen med to lignende gavlhuse (nuv. nr. 26, hvoraf nogle fag ses i forgrunden). H. H. E. fot. 1948.

– i lighed med de større gårdes langhuse – engang i fordums tid kan have fungeret som rene magasinbygninger, mens den daglige bolig har ligget inde på gårdspladsen.

Når Magstræde-husene har en helt anden planudformning (hvis mest fremtrædende træk er køkkenernes centrale placering) hænger det utvivlsomt sammen med, at de er opført som lejevåninger. (Endnu i 1656 omtales de som »trende grundmurede waaninger«). Det samme gælder de tre store gavlhuse i Strandgade, der også må betragtes som en art spekulationsbyggeri. Ligheden med den planud-

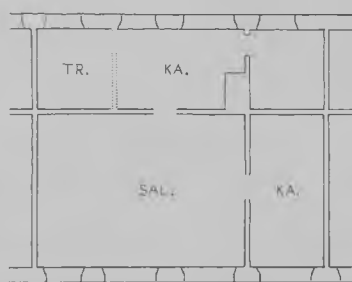
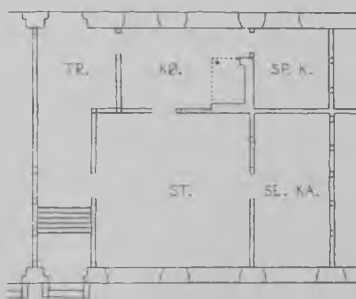
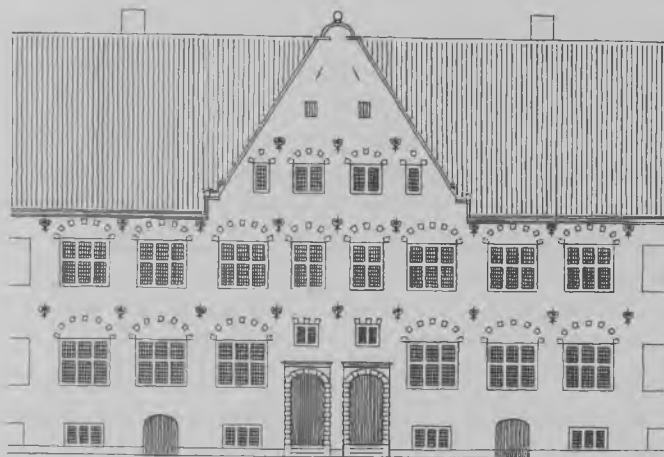
formning, der går igen i størstedelen af de københavnske lejevåninger, siger en del om Strandgadehusenes tilhørsforhold.

»De syv Søstre«

I Børsgade på det sted, hvor nu Privatbankens hovedsæde ligger, lod rentemester Henrik Müller i årene mellem 1647 og 1651 opføre en bebyggelse omfattende syv toetages huse, hvoraf de seks var udformet som tre dobbelthuse, hver med en fælles frontgavl i midtaksen.⁴⁴ At bygningerne er relativt sene kommer bl.a. til udtryk i facadernes forenkledede udsmykning. Således var gavlene blot prydede med to små volutbærende fodtakker og et buet topstykke. Også de vandrette facadebånd og -friser var faldet væk; men bortset herfra var udstyret det sædvanlige med kvadersten i de kurvehanksbuede vinduesstik og

»De syv Søstre«, som indtil år 1900 lå i Børsgade, hvor vi nu har Privatbankens hovedsæde. De tre dobbelthuse samt et enkelthus opførtes mellem 1647 og 1651 af rentemester Henrik Müller. Nationalmuseet.

»De syv Søstre«. Spekulationsbyggeri opført mellem 1647 og 1651 af rentemester Henrik Müller. Rekonstruktion 1:300, for facadens vedkommende af et dobbelthus og for stue- og salsplanens vedkommende af et halvt dobbelthus.⁴⁴

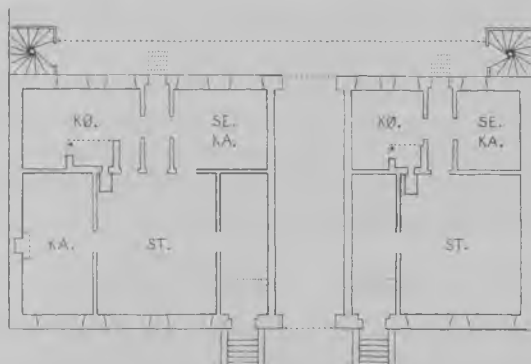
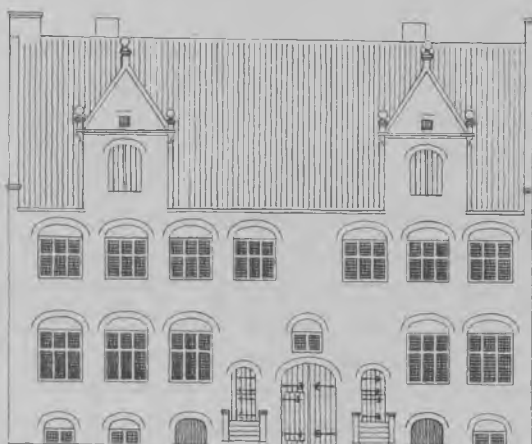
en mangfoldighed af liljeformede bjælkeankre. I længden omfattede hvert halvhus tre trefags vinduer og et enkelt tofags vindue, det sidstnævnte over indgangsdøren, som i lighed med nabohusets dør var anbragt umiddelbart op til den fælles midtakse. Gennem den kurvehanksbuede døråbning, der var udstyret med kvaderlisener og en profileret fordakning, trådte man ind i den gennemgående forstuegang, i hvis bageste brede del trappen var placeret. Et længdegående hovedskillerum opdelte det 10,5 m dybe langhus i to dele, hvoraf den forreste optog $\frac{2}{3}$ af husdybden. Her lå en stor stue og et mindre

sengekammer, begge med vinduer til gaden, mens den bageste del af stueetagen rummede husets køkken og et lille kammer (spisekammer?) Fra køkkenets åbne skorsten var der indfyring til stuens bilæggerovn. I anden etage fandtes der ud mod gaden en stor sal og et salskammer og ind mod gården to mindre kamre. Nybørs eller »De syv Søstre«, som Henrik Müllers storslåede bebyggelse blev kaldt, var utvivlsomt opført på spekulation, selv om rentemesteren senerehen overlod husene til sine børn.

Et anonymt dobbelthus

I en pakke arkivalier fra Nordland i Norge blev for nogle år siden fundet en grundplan og en facadetegning af et toetages langhus, som må være nogenlunde samtidigt med »De syv Søstre«.45 Da der ikke er nogen påskrift på tegningerne, kan det ikke afgøres, hvorvidt der er tale om et projekt eller en aftegning af en eksisterende bygning. Vi ved således heller ikke noget om, hvor denne bygning hører hjemme. Den kan muligvis have stået i Kristiania (Oslo) – eller være projekteret til en grund i denne by. Når bygningen behandles i denne artikel, er det fordi den på alle måder virker så københavnsk. Det må i denne forbindelse nævnes, at mange af de bygninger, der opførtes i Kristiania i tiden efter nyanlæggelsen, lignede de københavnske, såvel hvad plandispositionen som den ydre udformning angik. Tegningen viser et stort dobbelthus, hvor den del af facaden, der ligger til venstre for gennemkørselsporten omfatter fire vinduesakser, mens partiet til højre kun tæller tre. Over facaden rejser sig to murede frontkviste, hvis gavltrekanter er prydet med to fødtakker og en toptak, som alle er udstyret med en profileret gesims og herover en kugle. Ud for de to hovedetager er samtlige vinduer tre fag brede og ligesom de øvrige åbninger overdækket med kurvehanksbuede stik.

På planen af stueetagen ses det, at bygningen ved et gennemgående længdeskillerum er opdelt i to dele, hvoraf den forreste optager ca. 2/3 af husdybden. Fritrapper med murede vanger fører op til de to indgangsdøre, som er udstyret med todelte dørblade (halvdøre). I begge lejligheder går forstuen kun til hovedskillerummet. Den store lejlighed til venstre har mod gaden en stue med to vinduer og et kammer med et vindue. Kammeret er udstyret med kamin. Fra stuen er der udgang til gården gennem en smal baggang. Til venstre for denne

Dobbelthus fra tiden omkring 1650. Facade og stueplan 1:300 udført efter en gammel bygningstegning i en arkivpakke fra Nordland i Norge.⁴⁵

har vi køkkenet med den store åbne skorsten, i hvis bagvange indfyrringsåbningen til stuens bilæggerovn er indtegnet. Til højre for den bageste forstue ligger et kammer (formentlig sengekammeret). Den mindre lejlighed til højre for porten har så at sige samme indretning, her er der blot ikke noget kammer ud mod gaden.

Da der ikke findes nogen plan af bygningens anden etage, ved vi ikke, hvordan denne har været disponeret. Formentlig har der her været sale og kamre i tilslutning til stueetagens lejligheder. Dog kan man ikke se bort fra den mulighed, at anden etage kan have rummet

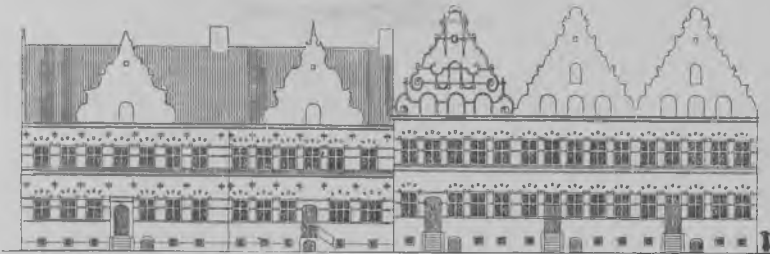
to selvstændige lejligheder. Mens vi nok må lade dette stå hen i det uvisse, får vi til gengæld god besked om trappeforholdene, idet der på plantegningen er vist to firkantede vindeltrapper, som foroven munder ud i en svalegang, der strækker sig over gårdsiden i hele dens længde.

De to langhuse, vi sidst har beskæftiget os med, har bl.a. det tilfælles med gavlhusene fra Magstræde og Strandgade, at de er udstyret med en centralt placeret skorsten, der betjener samtlige fyrsteder. Det er ydermere karakteristisk, at de alle – uanset om de vender gavlen eller langsiden mod gaden – er disponeret med to rækker rum bag hinanden, hvoraf den forreste optager ca. 3/5 af den fulde husdybde. (Dette sidste gælder dog ikke Magstrædehusene, hvis hovedskillerum ligger nogenlunde i midten.) At der heller ikke, hvad den øvrige del af planudformningen angår, behøvede at være nogen afgørende forskel på langhus og gavlhus, fremgår af en sammenligning mellem »De syv Søstre« og Strandgade 28. Endeligt er det påfaldende, at de tre af husene indgår i seriebebyggelser, som er opført med salg eller udlejning for øje. I denne forbindelse er det ganske oplysende, at »De syv Søstre« i 1668 omtales som »Henrich Müllers Boder«. ⁴⁶ Også dobbelthuset må vel iøvrigt opfattes som en art spekulationsbyggeri; uanset om det har omfattet to eller fire lejligheder.

De københavnske lejevåninger

Langt tilbage i tiden har en stor del af byens mindrebedmedlede indbyggere boet til leje i småhuse opført af den bedrestillede del af befolkningen. Disse lejevåninger eller boder, som de ofte benævnes, var i reglen sammenbyggede i kortere eller længere rækker alt efter grundens størrelse og bygherrens formåenhed. I mange tilfælde var de opført som en randbebyggelse på de store ejendomme, hvor disse grænsede op til baggader og stræder. Som en yderligere udnyttelse af bagarealerne var der ikke sjældent vinkelret på gaderne anlagt smalle »gange« bebygget med boder. Selv inde på gårdspladserne kunne der ligge lejevåninger. Hvor arealet var knapt tilmålt, drejede det sig kun om et enkelt hus, mens der andre steder fandtes længer med tre til fire våninger på rad. Boderækkerne kunne dog også udgøre selvstændige ejendomme, der fortrinsvis var placeret langs sidegaderne i de mindre attraktive dele af byen. Iøvrigt var det ikke ualmindeligt, at

Strandgade 32-26. Rekonstruktion af husrækken omk. 1635 gengivet i mål 1:600.⁸

der i den ene ende af de større forhuse var indrettet en enkelt lejevåning. (Se bl.a. side 102).

Lejevåningerne nævnes i de københavnske arkivalier helt tilbage til 1400-årene, vi aner blot intet om, hvordan de har været indrettet, idet ingen af de lejevåninger, som er blevet registreret under nedrivninger eller gennem bygningsarkæologiske undersøgelser synes at gå tilbage til tiden før 1600. Bedst undersøgt er det endnu eksisterende hus Sct. Annægade 14 på Christianshavn, der er den eneste tilbageblevne af en række på ialt ti våninger, som Johan Lauridsen lod opføre i årene mellem 1622 og 1635. (I 1630 stod i alle tilfælde en del af våningerne under tag.⁴⁷

Sct. Annægade 14 er et fire fag (5,3 m) bredt og knapt 8 m dybt enetages bindingsværkshus med højt styrterum og en høj stejl tagrejsning. Det østligste fag (op til nr. 16) optages af en gennemgående forstuegang. Mod gaden har vi en 4,5 m dyb stue og mod gården et tofags kammer og et etfags køkken med åben skorsten. En indfyrringsåbning i køkkenskorstenens bagvange viser, at stuen i ældre tid blev opvarmet med bilæggerovn.

I Holmensgade, som forsvandt i forbindelse med Bremerholms anlægelse, lå der en række toetages lejevåninger, hvoraf nr. 7 9 og 11 blev målt og undersøgt under nedrivningen i 1932.⁴⁸ I det følgende skal vi se lidt nærmere på nr. 7, som var det bedst bevarede i den iøvrigt meget stærkt ombyggede husrække. Det var en fire fag (6 m) bred og 6,8 m dyb bindingsværksbygning med højstolper i gårdsiden. Husets oprindelige gadeside var forlængst udskiftet med grundmur.

Af samtlige undersøgte københavnske våninger havde Holmensgadehusene den største bredde og samtidig den mindste dybde. Men bortset fra en vis forskel i de enkelte rums størrelsesforhold, var plandispositionen for stueetagens vedkommende ganske som i Sct. Annægade 14. Hvordan trappeforholdene og overetagens indretning har været i den første tid efter opførelsen, lykkedes det ikke at fastslå.

Helt tilbage i middelalderen lå der på dette sted en bebyggelse, som omfattede ialt ni boder.⁴⁹ Alderen på den boderække, der blev nedrevet i 1932, kan der ikke siges noget sikkert om, udover at den må være opført før 1645,⁵⁰ da de enkelte huse dette år optræder med hver sin ejer. Efter konstruktionen at dømme kan de imidlertid godt gå tilbage til begyndelsen af århundredet.

Udover Sct. Annægade 14 synes der idag kun at være nogle få rester tilbage af de mange lejevåninger, der opførtes på Christianshavn i de første årtier efter bydelens anlæggelse. Under en meget radikal ombygning af Overgaden oven Vandet 16 (i 1957) afslørede det,⁵¹ at den lille toetages bygning var fra 1600-årene og således måtte formodes at være en af de seks våninger (nuv. nr. 12-22), som renteskriver Anders Olufsen tilsyneladende i 1622 (i alle tilfælde før 1635) lod opføre langs denne gade.⁵² Da det ydermere viste sig, at det fire fag (5,10 m) brede og 9,15 m dybe hus havde udgjort en del af en sammenhængende, to stokværk høj husrække, synes enhver tvivl at være bortvejret. Endelig kunne det fastslås, at stueetagen i dette meget dybe firefags hus havde haft samme ruminddeling som Sct. Annægade 14 og Holmensgade 7, dog med den lille forskel at en bræddvæg lige fra første færd havde udgjort adskillelsen mellem kammer og køkken. Af den oprindelige gårdside var kun gavlfagenes højstolper bevarede, resten lå i stumper og stykker nede i gården. Også nr. 22, hvis bindingsværksgårdside fremtræder nogenlunde intakt, rummer utvivlsomt rester af Anders Olufsens boderække.

Overgaden oven Vandet 12-22 er et typisk eksempel på, hvordan en boderække ændres i årenes løb. De enkelte huse har således stort set bibeholdt deres oprindelige bredde, mens højden og den arkitektoniske udformning til gengæld veksler fra hus til hus, idet der i nogle tilfælde er tale om rene nybygninger fra 17- og 1800-årene og i andre tilfælde om mere eller mindre omfattende ombygninger af de oprindelige huse.

Københavnske lejevåninger fra første halvdel af 1600-årene. Planerne viser (fra venstre til højre) Holmensgade 7,⁴⁸ Sct. Annægade 25,⁵³ Overgaden oven Vandet 16⁵¹ og Sct. Annægade 14.⁴⁷ Snit og gadeside t. venstre er fra Sct. Annægade 25 og t. højre fra Sct. Annægade 14. Alle tegningerne er gengivet i mål 1:300.

Under nedrivningen af Sct. Annægade 13-25 i 1936 viste det sig, at disse huse oprindeligt havde udgjort en 28 fag lang to stokværk høj bindingsværkslænge omfattende syv firefags våninger. Det fremgik af den opmåling og undersøgelse, som Bymuseet lod foretage,⁵³ at husrækken havde haft højstolper i begge langsider. Hvor der endnu var bindingsværk i gårdsiderne (gadesidernes bindingsværk var overalt udskiftet med grundmur) fandtes der umiddelbart under det øverste bjælkelags gennemstukne tappe et gennemløbende sidebånd med afrundede forkanter. Indvendigt havde husene været udstyret med krumme knægte i stueetagen og lige knægte i overetagen, hvoraf enkelte endnu sad på deres oprindelige plads. Forklaringen på, at en så relativ gammel byggemåde havde fundet anvendelse på dette sted, der først synes at være blevet bebygget efter midten af århundredet (dog før 1675),⁵⁴ er den ganske simple, at husrækken havde stået et andet sted før den blev opført i Sct. Annægade, hvilket tydeligt fremgik af tømmerets tapsamlinger og de to forskellige sæt afbindingsnumre.

Pilestræde 21. Lejevåning af bindingsværk opført omkring år 1600 (senere forhøjet med en etage). Fotografi optaget kort før nedrivningen i 1874. Kunstakademiets Bibliotek.

Hvordan husenes oprindelige planudformning har været, ved vi intet om. Derimod var det tydeligt, at stueetagen – da husene blev genopført i Sct. Annægade – fik den typiske lejevåningsplan med gennemgående forstuegang i yderfaget, stue mod gaden og køkken og kammer mod gården. Som husene stod før nedrivningen, havde de også åbne ildsteder – d.v.s. selvstændige lejligheder – i anden etage. Men hvorvidt disse ildsteder gik tilbage til genopførelsetidspunktet, eller de var resultatet af en senere ombygning, fremgår ikke af de under nedrivningen udførte opmålinger og undersøgelser.

Gammel Mønt set mod syd. I forgrunden de to dobbeltvåninger fra tiden omkring 1600. Efter tegning fra ca. 1856 af Carl Neumann, gengivet i »Københavnske Billeder fra 19. Aarh.« 1924.⁵⁶

Hvordan gadesiden på de toetages lejevåninger har taget sig ud, ved vi – som allerede antydet – ikke meget om. Dog findes der et par billeder af senere nedrevne huse, som viser, at de kunne være udstyret med knægtbyggede stokværksfremspring ligesom de nu helt forsvundne bindingsværksgårde. Dette gælder således det i 1874 nedrevne hus Pilestræde 21, som synes at have udgjort den sydligste af Peter Vraegers seks boder, der omtales i 1599 og 1601. På et gammelt fotografi⁵⁵ ses gadesiden med den fremkragede øvre etage, der støttes af konsolknægte. Såvel knægtformen som overetagens lavtliggende bjælker viser

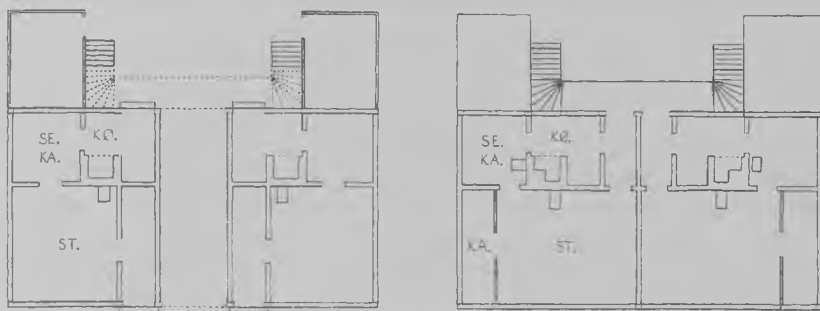
– tillige med undertavlenes dobbelte skrånstivere – at vi står over for en bygning, som meget vel kan være opført i tiden omkring år 1600. Før 1731 var huset blevet forhøjet med en tredje etage og samtidig udvidet med en lille sidebygning. Ved denne lejlighed synes også den oprindelige indkørselsport at være blevet omdannet til trapperum.

På en tegning af Gammelmønt, som er udført af Carl Neumann ca. 1856,⁵⁶ ses i forgrunden to bindingsværkshuse (nr. 13 og 11) med meget lavtliggende stueetager og høje fremkragede overetager (tilsyneladende med højt styrterum). For begges vedkommende er der tale om dobbeltvåninger med en port i midten, som har ført ind til gårdrummene bag de to gårde i Pilestræde (nuv. nr. 36 og 34), på hvis grund lejevåningerne i sin tid var opført.

Da nr. 11 forblev nogenlunde uændret indtil nedrivningen omkring 1860 og ydermere er den bedst oplyste, skal vi se lidt nærmere på denne ti fag (14,5 m) lange og 7,9 m dybe bygning. Den brede midterport opdelte stueetagen i to lige store dele, af hvilke den søndre i følge en brandtaxation fra 1750 rummede en forstue (nærmest porten) og en trefags stue med bilægger, begge mod gaden, samt et tofags sengekammer og et tofags køkken mod gården. Bortset fra at der før 1750 var indrettet en bod i en del af den nordre våning, har stueetagens to lejligheder været symmetriske. Også anden etage omfattede i 1750 to ens selvstændige lejligheder, hver med en stor stue og et afdelt kammer mod gaden samt kammer, køkken og en etfags forstue mod gården. To symmetrisk placerede trapper førte op til en svale ud for de fire midterste fag af forhusets gårdside. Herfra var der indgang til de to lejligheders forstuer.

I 1680 omtales gården i Pilestræde med lejevåning ud til Mønten og i 1728 får vi at vide, at ejendommen udover gården i Pilestræde bestod af to lejevåninger »paa Gammelmønt«. Men om den sidstnævnte oplysning indebærer, at de to selvstændige lejligheder i husets anden etage først er blevet indrettet efter 1728, er måske nok tvivlsomt.⁵⁷

At Gammelmønt 13 har haft nogenlunde samme plandisposition som nr. 11 fremgår af en brandtaxation fra 1842. Hvad husenes alder angår, må de begge – så vidt man kan dømme efter gadesiderne, som de fremtræder på Carl Neumanns tegning – være fra tiden omkring 1600, måske endda noget ældre.

Gammel Mønt 13. Dobbeltvåning fra tiden omkring 1600. Rekonstruktion 1:300 bl. a. på grundlag af brandtaksation 1750.

Vi har tidligere i denne artikel beskæftiget os med dobbelthuse, og der skal her blot peges på det grundmurede dobbelthus fra tiden omkring 1650, som kendes fra nogle gamle bygningstegninger (se side 127), idet der må siges at være visse overensstemmelser mellem denne bygning og dobbelthusene i Gammel Mønt.

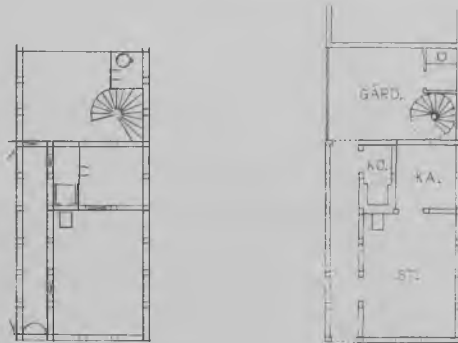
Det er bemærkelsesværdigt, at man i alle de hidtil undersøgte københavnske lejevåninger finder den samme klare planudformning, som i øvrigt til en vis grad går igen i de større seriebyggede huse. Dette gælder – som tidligere påpeget – frem for alt de tre Strandgade-gavlhuse, der så at sige er identiske med de små lejevåninger, hvad plan-dispositionen angår. Men også »De syv Søstre« må nævnes i denne sammenhæng, selv om de enkelte lejligheder her er udstyret med et ekstra kammer, der knytter sig direkte til stuen. Det samme gælder til en vis grad det anonyme dobbelthus, omend ligheden her er knap så iøjnespringende. Men uanset disse mindre afvigelser må der siges at være en påfaldende overensstemmelse mellem planerne i de huse, der blev opført med udlejning for øje. Vi kan i denne forbindelse ikke se helt bort fra Magstrædehusene, selv om de på visse punkter afviger temmelig meget fra de øvrige udlejningshuse.

Men hvordan er denne karakteristiske lejevåningsplan blevet til og hvornår er det sket? Et forsøg på en besvarelse af disse spørgsmål, der i den senere tid har optaget en del forskere, vil blive forelagt på de følgende linier. Dog skal det med det samme være sagt, at denne udredning er af hypotetisk art, idet den kun i ringe grad bygger på

arkivalske og bygningsarkæologiske undersøgelser. I skriftlige kilder optræder nu og da nogle små huse, som udover den gennemgående forstuegang rummer en stue mod gaden og et køkken mod gården. Da kravet om et tredje rum – kammeret – vel sagtens omkring 1600 trænger sig på for de mindre huses vedkommende, har dette rum uden større vanskeligheder kunnet lade sig etablere ved en simpel opdeling af køkkenet. Når skillerummet mellem kammer og køkken en sjælden gang endnu den dag i dag er af brædder (Overgaden oven Vandet 16), ligger der måske heri en antydning af, at det ikke hører med i den ældre planudformning.

I øvrigt kunne det også tænkes, at de større forhuse som f.eks. gavlhusene Ved Stranden 7 og Lille Kongensgade 29 havde spillet en vis rolle i udviklingsforløbet. Her har vi jo – udover den gennemgående forstuegang – en stor stue mod gaden og en mindre stue med en åben skorsten (kamin) mod gården. En opdeling af den bageste stue i køkken og kammer ligger lige for, og det samme gælder den åbne skorstens overgang til køkkenildsted.

Plantegning af lejevåning udført i 1684 af tømrersvend Bendt Nielsen.¹⁹ Ved siden af den ret primitive originaltegning er vist en omredigeret udgave af samme plan. Begge tegninger er gengivet i mål 1:300.

HENVISNINGER OG NOTER

- De anvendte brandforsikringstaksationer findes i Landsarkivet og vurderingsforretningerne i Stadsarkivet.
1. Opmålingstegningerne findes i Samlingen af arkitekturtegninger ved Kustakademiets Bibliotek. På Kunstakademiets Arkitektskoles afdeling for nordisk arkitekturhistorie har Leif Topsøe-Jensen i 1976-77 arbejdet med Amagertorv 6, hvilket har haft stor indflydelse på den her gengivne beskrivelse og rekonstruktion.
  2. Opmålingen, som er gengivet i H. Langberg: Danmarks Bygningskultur I, 1955, findes i Möinichens privatarkiv i Rigsarkivet. Da opmålingerne tilsyneladende havde forpuppet sig, gjorde Harald Langberg mig den store tjeneste at låne mig sine affotograferinger.
  3. H. U. Ramsing: Københavns Ejendomme 1377-1728, Øster Kvarter, 1943.
  4. Grundtakst 1661, Kbh. Dipl. I.
  5. Se note 3.
  6. Det her benyttede materiale er samlet og bearbejdet af Kjeld Borch Vesth, som i 1976-77 på afdelingen for nordisk arkitekturhistorie bl. a. arbejdede med Østergade 54, 58 og 58 A.
  7. 1635-synsforretningen er trykt i O. Nielsen: Københavns Historie og Beskrivelse, bind IV, 1885. Se også Helge Gamrath: Christianshavns Grundlæggelse i Historiske Meddelelser om København, Arbobog 1968.
  8. Se Hans Henrik Engqvist: Strandgade 30, 1945 og 1973.
  9. Pantebrev i Københavns Bytings Obligationsprotokol 1697-98. Landsarkivet.
  10. Arkitekt Holger Windfeldt Schmidt har målt og undersøgt Strandgade 32. Dette materiale er desværre ikke publiceret; men Holger Schmidt har vist mig den store venlighed, at lade mig benytte hans tegninger og undersøgelser i denne artikel.
  11. Se note 7.
  12. H. Gamraths afhandling se note 7.
  13. I årenes løb har flere studerende på Kustakademiets Arkitektskole arbejdet med Strandgade 44. I 1976-77 foretog Bendt Friis på afdelingen for nordisk arkitekturhistorie en grundig gennemgang af arkivmaterialet, hvilket har haft stor betydning for det her gengivne rekonstruktionsforsøg.
  14. Gerhard L. Grove: Har Kristianshavn haft sit eget Raadhus i Fra Arkiv og Museum 2. bind 1903-05. Bygningen er behandlet i en skoleopgave på Kunstakademiets Arkitektskole i 1950 af arkitektstuderende H. Mørch Sørensen, Orla Thomsen og Mogens Steen.
  15. Se note 3.
  16. Rekonstruktionen skyldes Kjeld Borch Vesth, se i øvrigt note 6.
  17. Vestergade 7 i Køge. Rekonstruktion af H.H.E. på grundlag af bygningsundersøgelser og brandtaksationer. Østergatan 28 i Malmø efter Einar Bager: Skånska Dagbladets Gård i Gamle Gårdar i Malmø I, 1936. Stora Norregatan i Landskrona efter Nils Gösta Sandblad: Skånsk Senmedeltid og Renässans, 1949.

18. Kattesundet i København tegnet efter en beskrivelse i O. Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse V*, 1889, pag. 85.
19. Tømrertegningerne befinder sig i øjeblikket i Nationalmuseets 2. afd.
20. Gængivet i O. Nielsen: *Kjøbenhavns Historie V*, 1889, pag. 90.
21. Gængivet i E. Dam: *Kong Salomons Apotek*, 1908.
22. Rekonstruktionen skyldes Kjeld Borch Vesth. Se i øvrigt note 6.
23. H. U. Ramsing: *Københavns Ejendomme 1377-1728. Købmager Kvarter* 1962.
24. I Den generale Opmåling 1755 i Stadsarkivet er grundgrænserne for de her behandlede matrikelnumres vedkommende optegnet efter målebrev fra de første årtier af 1700-tallet, mens bygningernes konturer skyldes opmålinger foretaget i perioden 1742-55.
25. På afdelingen for nordisk arkitekturhistorie arbejdede Per Christoffersen i 1971 støttet af Jens Chr. Varming med rekonstruktionen af »Bremersløssel«. Det hertil indsamlede arkivmateriale er anvendt i denne afhandling.
26. Se note 24.
27. Stadsarkivet.
28. Vurderingsforretning i Stadsarkivet.
29. Skødebog IX. 1713 fol. 650, 1716 fol. 181.
30. Vurderingsforretning i Stadsarkivet.
31. Se note 24.
32. H. U. Ramsing: *Københavns Ejendomme 1377-1728. Strand Kvarter* 1943.
33. Se note 24.
34. Se note 32.
35. Den her omtalte rekonstruktion skyldes Leif Topsøe-Jensen, der på afdelingen for nordisk arkitekturhistorie har arbejdet med denne bygning.
36. Einar Bager: *Rosenvingeska Huset* udgivet af G. og L. Beijer AB Malmø.
37. Skitseopmåling i Saml. af arkitekturtegninger ved Kunstakademiets Bibliotek.
38. I Københavns Bymuseum.
39. Bendt Friis har i 1976-77 på afdelingen for nordisk arkitekturhistorie arbejdet med Lille Kongensgade-husene, hvilket i høj grad har haft indflydelse på de her kengivne beskrivelser og rekonstruktioner.
40. Gængivet i O. Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse V*, 1889, pag. 91.
41. Opmåling og ombygningsforslag i byggesagsarkivet på Københavns rådhus.
42. Se bl. a. Hans Henrik Engqvist: *Strandgade 30, 1945* og Helge Gamrath's i note 7 omtalte afhandling.
43. Brandtaksation i Landsarkivet.
44. Chr. Axel Jensen og M. Mackeprang: *Nybørs i Fra Arkiv og Museum* 2. bind 1903-05. Omfatter opmåling, undersøgelse og bygningshistorie.
45. Et tryk af disse tegninger blev for mange år siden givet mig af arkitekten og bygningshistorikeren Arno Berg (Oslo), der mente at de måtte forestille et københavnsk hus.
46. Se note 44.
47. H. Langberg: *Tre Huse på Christianshavn. Foreningen til gamle Bygningers Bevaring*, årsskrift 1976.
48. Opmålt af Aage Roussel og H.H.E. for Københavns Bymuseum.

49. Se note 3.
50. Se note 3.
51. Skitseopmåling og iagttagelser gjort af H.H.E.
52. Helge Gamrath's i note 7 omtalte afhandling.
53. Opmåling og undersøgelse foretaget af H.H.E. for Københavns By-museum.
54. Christianshavns Grundtaxt 1675 gengivet i Mogens Lebech: Christianshavn på Halvvejen, 1960.
55. Her gengivet efter aftryk i Kunstakademiets Bibliotek.
56. Efter tegning gengivet i Københavnske Billeder fra 19. Årh. I, udgivet af foreningen Fremtiden 1924.
57. Se note 3.

TURIST I KØBENHAVN I 1737

Kapellan i Havnbjerg Johannes Brandts dagbog

VED LARS N. HENNINGSEN

Den 21. juli 1737 drog kapellanen i Havnbjerg på Als, Johannes Johansen Brandt, ledsaget af en datter, sandsynligvis Anna Maria, og sønnen Tycho ud på en afgørende rejse.¹ Tycho var nu omkring 15 år gammel og kunne ikke længere klare sig med den undervisning, hjemegnen havde at byde på. Han måtte i en latinskole for senere at blive optaget på universitetet.

Valget var faldet på Frederiksborg skole. At Johannes Brandt ønskede sin søn sendt så langt bort som til det fjerne Nordsjælland og ikke til en af de slesvigske latinskoler kan synes mærkeligt. Imidlertid var Frederiksborg skole under rektor Johannes Schrøders ledelse fra 1730 kommet ind i en blomstringstid. Rektor blev kendt som en fremragende lærer, og disciplene strømmede til skolen.² Det er nok en del af forklaringen på den omsorgsfulde faders beslutning. Men næppe hele forklaringen. Af betydning kan det også have været, at Johannes Brandt havde kontakter til indflydelsesrige gejstlige i København med kendskab til forholdene i Frederiksborg, og at flere af hans slægtninge studerede i residensstaden.

Brandts nærmeste foresatte, sognepræsten i Havnbjerg, var nemlig i årene 1727-34 ingen ringere end Erik Pontoppidan, i dag bedst kendt for det store topografiske værk »Den Danske Atlas«. Pontoppidan og Brandt havde samarbejdet på bedste måde, og de holdt forbindelsen vedlige, efter at Pontoppidan i 1734 var udnævnt til slotspræst i Frederiksborg og sognepræst i Hillerød-Herlöv. I 1735 blev Pontoppidan kaldet til den agtede stilling som dansk hofpræst i København.³ Gennem Pontoppidan havde Brandt mulighed for at opnå kontakt med indflydelsesrige kredse, og her kan han også have fået ideen til at sende sønnen til Frederiksborg.

Altså drog far og søn af sted, først til København og derfra til Frederiksborg. Det blev en rejse fuld af oplevelser. Brandt var en vågen iagttager, og på tysk nedskrev han, sandsynligvis mens rejsens

oplevelser endnu var i frisk erindring, en lille dagbog. Den gengives i det følgende i uddrag i dansk oversættelse.⁴ Vi får her et i mindste detalje pålideligt billede af, hvordan en turist i 1737 kunne opleve den nyligt genopbyggede residensstad. Vi ser Brandt omgås en kreds af tidens førende gejstlige og professorer og især hans egne slægtninge og landsmænd på studieophold i hovedstaden. Vi lærer ham at kende som en from kristen med sympati for den pictistiske vækkelse og som en elsker af bøger. Samtidig giver dagbogen i kortfattet form et indtryk af de seværdigheder, en besøgende med gode forbindelser fik forevist i 1737: kunstkammeret, tøjhuset, dokken, saltværket og nogle af udflugtsstederne i byens omegn. Af særlig interesse er måske Brandts besøg i et par af de industri- og handelsforetagender, som blomstrede op i disse år under Christian 6.'s merkantilistiske erhvervspolitik. Kun én ting må undre. Brandt omtaler ikke tidens største byggeprojekt – Christiansborg slot. Til gengæld får vi en lang række kulturhistorisk interessante oplysninger, som f.eks om de lærdes interesse for kuriositeter (naturaliekabinetter) – og om tidens begejstring for »kineserier«. Særlig værdifuld bliver skildringen, fordi den er fra en tid, der ligger forud for de senere store topografiske værker, Thurahs, Pontoppidans og Jonges. Men lad nu pastor Brandt selv få ordet.

Dagbog.

21. juli drog jeg i Guds navn med min søn til Sønderborg. Min datter ledsagede os. Peter Ipsen Hau, skipper dér, modtog os villigt og venligt for at tage os med til København. Hen mod aften gik vi om bord og hejste sejl, og vi bad Gud følge os. Efter at vi havde spist til aften, holdt skipperen bøn med sine folk og os, hvorved jeg blev opmuntret og opbygget. Især den gode orden og andægtighed på skibet har behaget mig. Vi kom den aften ikke meget længere end over mod Ærø. Det var ganske vist sydvestenvind, men den var helt svag.

22. juli, mandag, var vi om morgenen med den selv samme vind kommet til Langeland. Da vinden ved middagstid gik over i sydøst, måtte vi sejle langsomt over mod Wittenhus i Wagrien (Østholsten).

23. juli, tirsdag, blev vinden nordnordøst, og det luftede temmelig kraftigt. Derfor passerede vi Femern på højre og Lolland på venstre

side. Ved middagstid gik vinden over i øst og løjede af. Mod aften blev det endelig søndenvind og stille.

24. juli, onsdag, var det stik modvind fra øst. Derfor måtte skibet krydse. Det bevægede sig meget og drejede slemt, så min Tycho, ligesom dagen før, igen blev søsyg og måtte ligge i sengen indtil middag. Om eftermiddagen fik vi en temmelig god vind, vestnordvest. Med den passerede vi Gedser på Falster. Disse dage tilbragte jeg med at læse, skrive og øve min søn.

25. juli, torsdag, var vi om morgenen med den samme vind passeret Møn, som jeg endnu så bag os. Vi passerede snart Stevns, hvor jeg så kysten helt hvid. Derfra hentes meget kridt, som i København anvendes til gipsarbejde.⁵ Snart derefter om formiddagen kom Københavns og Frederiksbergs tårne til syne. Ved middagstid sejlede vi forbi Amager, hvor vi ejendommeligt nok så en landsby.⁶ Inden vi kom til Saltholm, viste Skåne sig og Malmøs og Landskronas tårne. Ved kl. 2 ankom vi i storm og regn til reden ud for København og kastede anker nær byen mellem Kastellet og den kongelige flåde. Da det regnede, og vi heller ikke måtte gå i land, blev vi om bord.

26. juli, fredag, regnede det . . . . Om eftermiddagen kom vi gennem toldboden, hvor jeg tog bygningerne ved siden af, Bremerholm, Christianshavn og et meget stort engelsk handelsskib i øjesyn. Da vi kom til Christianshavns bro⁷, hørte vi det nye klokkespil.⁸ Vi kom bag bryghuset, ligeledes bag proviantgården og rundt om til Prinsens bro, hvor vi kom til at ligge uventet nær hr. Pontoppidans hus.⁹ Da han fik underretning om min ankomst, sendte han bud til mig og indbød mig til sit hus. Der blev vi om aftenen beværtet meget godt, fordi der netop den dag havde været gæstebud. Vore sager blev bragt derhen, hvor jeg var meget vel indlogeret. Gud være lovet for alle velgerninger.

27. juli, lørdag, gik jeg om formiddagen ud for at se mig om med min Tycho ved Gammel Strand og . . . . slottet . . . . Gik om aftenen til P.Br.¹⁰, hvor jeg fandt Conrad Petersen.¹¹ Jeg blev godt beværtet og kærligt modtaget. Jeg fulgte Conrad Petersen indtil Vesterport, hvor jeg ved denne lejlighed beså og beundrede de smukke bygninger ved Gammeltorv og den nye Frederiksberggade.¹²

28. juli, søndag, hørte om formiddagen hr. Ewald i den smukke Vajsenhuskirke og blev meget opbygget.¹³ Var hos P.Br. for at spise til middag. Om eftermiddagen hørte jeg hr. Nimb i Holmens kirke¹⁴

. . . . Var bagefter hos P.Br., hvor jeg traf N.Br.¹⁰ Mødte Christian Krag, Jens Ipsen¹⁵ . . . . .

29. juli, mandag, mødte Chr. Fr. Riisbrigh.¹⁶ Var med ham på Bartholins auktion¹⁷ og hos bogbinder Brandt.¹⁸ Om eftermiddagen i Kunstkammerets forhal,¹⁹ hvor vi så en elefant, en udstoppet stor okse, et billede af en lang kæmpe, et skelet af en lang søhest, modellen af hesten på Hallandsåsen etc.²⁰ Bagefter gik vi på Børsen, hvor vi blandt andet så et kunstfærdigt instrument, hvori man kunne dreje 12 st(jerner?) med rundt. Vi beså her to boglader²¹, ligeledes landkort(?) etc. samt tegningerne af M. Toxværd²² etc. Vi var derpå hos P. Jespersen²³, hvor vi blev godt behandlet, endvidere hos Chr. Brag²⁴. . . . .

30. juli, tirsdag, var jeg med min søn i hr. Pontoppidans studereværelse, hvor han viste mig sine bøger og også sine naturalia. Deriblandt var en alrunerod og billede, alle hånde oldsager fra Island etc., alle hånde søvækster og naturens underfundigheder.²⁵ Jeg talte herpå for første gang med regimentskvartermester Schmaltz, hos hvem min søn skulle logere.²⁶ Gik om eftermiddagen til P. Jespersen angående en vogn til Frederiksborg. Var på Bartholins auktion. . . . .

31. juli, onsdag, hørte professor Wøldike²⁷ disputere. Hr. Schmaltz kom for at spise til middag. Derpå kom et kraftigt tordenvejr og regn. Gik hen mod aften ud med Chr. Brag for at bese grev Laurvigs have og palæ.²⁸ Så også greven selv. Haven havde skyggefulde alleer og et orangeri med mange, dels store frugter. Palæets gemakker var meget kostbare, især jernovnene i sjældnen facon.

1. august, torsdag, tænkte jeg på rejsen til Frederiksborg. Købte en hat og et par sko til min Tycho, pakkede de til rejsen nødvendige sager ind og traf aftale med en returvogn tilhørende Niels Basbjerg. Vi gav os henimod aften på vej. Overnattede i et værtshus.

Næste morgen nåede Johannes Brandt og sønnen Tycho frem til Hillerød og tog ind hos J. F. Schmaltz. Da rektoren for Frederiksborg skole, Johannes Schrøder, imidlertid var bortrejst og først vendte tilbage torsdag den 8. august, kunne Brandt ikke straks få spørgsmålet om Tychos optagelse i skolen afklaret. Ventetiden benyttede far og søn til at bese Nordsjælland. De fik Frederiksborg og Fredensborg slot og de kongelige haver forevist og var på besøg hos sognepræsten i Asminderød, hr. Peder Jacobi. I Hillerød traf Brandt sin slægtning fiskemester Johan Ludvig Schwermann, forpagter af de kongelige

fiskerier i København, Frederiksborg og Kronborg amter. Han besøgte den pietistiske pastor Nicolai Brorson og gæstgiveren Claus Ebbesen og dennes søn, den unge teolog Jørgen Ebbesen. Endelig den 8. august kunne far og søn spændte gå op til rektoren. Tycho blev eksamineret, og Schrøder erklærede, at han kunne optage drengen i skolen. Faderen var lettet – hans undervisning havde båret frugt – men samtidig beklemt ved tanken om den snarlige afsked. Næste dag beså han endnu engang slottet, aflagde de sidste visitter og beredte sig til afrejsen den følgende morgen.

10. august, lørdag, rejste om morgenen kl. 6, efter at have taget afsked med Tycho, igen fra Frederiksborg. Kom forbi mange søer, og ankom ved middagstid til København. Var om eftermiddagen ganske syg.

11. august, søndag, gav den kære Gud særlig nåde. Gik med lyst til Trinitatis kirke, fik en god plads og hørte en herlig prædiken af hr. Leth,²⁹ blev meget opbygget. Gud være evig lovet. Spiste til middag hos hr. P.Br. Var om eftermiddagen i den tyske kirke med ham og hørte hr. Rohn.³⁰ Var herefter sammen med ham, hans broder N. B. og Conrad Petersen.

12. august, mandag, var om formiddagen hos bogbinder Brandt og besørgede nogle anliggender. Talte om eftermiddagen med hr. Pontoppidan. Hen mod aften med den samme hos den unge Kall.³¹ Dér kom også kateket Piper.³² Tilbragte nogle fornøjelige timer dér.

13. august, tirsdag, var om formiddagen i Rentekammeret³³ hos kammerråd Brandt³⁴ og renteskriver Ambders.³⁵ Den dag kom der jævnlige regnbyger. Kørte alligevel med hr. Pontoppidan og hans kone til Frederiksborg, hvor vi fandt hr. hofpræst Bluhme³⁶ og hans familie og med dem beså haven, slottet og menageriet. . . .

14. august, onsdag, regnede det. Spiste til middag med hr. Pontoppidan hos hofpræst Bluhme sammen med to professorer, Johannes Steenbuch³⁷ og Georg Detharding³⁸ samt hr. Schreiber³⁹ og hr. Rohn. Var i hr. Bluhmes bibliotek og samtalte. Var om aftenen med i det nye saltsyderi. Det var indført efter mønster fra Halle, og en mand fra Halle var indforskrevet. Som en prøve var der anlagt 13 pander. I hver pande løb der 24 tønder vand. Hertil blev der som tilskud sat 3¹/₂ tønne spansk salt, og af det kom der 13 tønder god salt. Vi smagte en saltprøve.⁴⁰ Herpå blev vi ført ind i den nye såkaldte dok, et for-

bavsende bygværk, som kræver uhyre meget arbejde og mange omkostninger. Men det må ventes at blive vældig nyttigt til bygning og reparering af orlogsskibene.⁴¹ Kaptajn Dumreicher,⁴² lederen af dette uhyre maskineri, førte os rundt indvendigt og udvendigt, også op i tårnet, hvor vandet ledes op kunstigt drevet af et stort hjul trukket af fire heste. Vi så hele værket i miniature.⁴³ Også en vindemager (? , Windmacher). En professor fra Lund i Skåne spadserede med rundt. Vi så også, hvordan et stort stykke land ikke langt derfra var indvundet fra havet, og at der med stenpiller (? , st.Pf.) blev lavet plads til bygning af et hus. Den dag brændte det to gange i København.

15. august, torsdag, regnede det om formiddagen. Talte med magister Holm⁴⁴ hos hr. Pontoppidan. Var om eftermiddagen hos N. B. i geheimeråd Schulins hus.⁴⁵

16. august, fredag, var om formiddagen i den tyske kirke og hørte hr. Schreiber. Var hos bogbinder Brandt og bogtrykker Lynow.⁴⁶ Var om eftermiddagen med hr. Pontoppidan på Tøjhuset. I proviantgården lå jernkanoner (eiserne Stücke ?) og mange jernkugler. For neden i Tøjhuset var der store og små støbte metalkanoner og rustvogne. Huset er meget langt. I anden etage flintebøsser, pistoler, mange kartæskkugler og geværer og kårder og kyrasser i stor mængde, lagt i række og geled meget ordentligt. Lagde mærke til gamle musketter fra forskellige tider og gamle sværd. I tredje etage var der udrustning for orlogsskibene efter art, og orlogsskibe i miniature. I fjerde etage under taget gamle og nye tove og reb, samt hamp til at lave reb af. For oven i hver side en altan. Desuden forneden under det kongelige bibliotek mange kanoner og morterer.⁴⁷ Beså endvidere den aften Vestergade og Frederiksberggade.

24. august, søndag, var i Nicolai kirke og hørte hr. Dorph.⁴⁸ Om middagen hos hr. P.Br. Om eftermiddagen i Nicolai kirke, hvor jeg hørte hr. Mossin.⁴⁹ Var hen mod aften hos Chr. Brag. Gik sammen med ham ud af Østerport i grev Laurvigs have. Så i nærheden en kattunblegedam og en kattunfabrik,⁵⁰ hvortil der af en gartner blev dyrket urter til farve.⁵¹ Ved fiskerhuset ikke langt derfra så jeg et stykke mark beplantet med tobak.⁵² På tilbagevejen gik vi gennem Kastellet. Det regnede. Var om aftenen i Peter Jespersens hus for at træffe aftale med skipper Peter Hau om tilbagerejsen. Den dag var det til hen mod aften smukt vejr.

Udsnit af Geddes eleverede kort fra 1760–61, Stadsarkivet. Fra Frantz Feddersens bolig i Strandgade kunne Brandt se ud over Asiatisk Kompagnis store anlæg og ud til den nyligt ankomne kinafarer »Kongen af Danmark«. Lidt længere henne ad Strandgade besøgte han dokken og saltværket.

25. *august*, mandag, stormede det om formiddagen stærkt. Så den franske kirke indvendig,⁵³ købte på Vajsenhuset endnu nogle bøger,⁵⁴ tog afsked med P.Br. og forberedte mig til afrejsen. Var om eftermiddagen hos hr. Frantz Feddersen⁵⁵ på Christianshavn, hvor jeg besøgte hans linned- og saarklædefabrik og noget af hans tapetfabrik.⁵⁶ Så også fra salen i hans hus det nyligt ankomne rigt ladede kinesiske skib⁵⁷ og to skibe, som var destineret til Ostindien. Så også hans lille pæne have med mange små statuer og blomsterpotter. Fra om middagen kom mange regnbyger. Jeg sendte mine øvrige sager til skibet, som lå inden for toldboden. Tog derefter afsked med den gode hr. Pontoppidan, som til det sidste viste sig meget venlig. Selv om konsistorialråd Hviid⁵⁸ var hos ham, tilbød han dog at bringe mig til Lille Strandstræde til P. Jespersen, hvor jeg skulle finde skipperen. Han bragte mig også derhen med megen venlighed. Blev den aften hos hr. Jespersen og logerede dér natten over . . . .

26. *august*, tirsdag, da skipperen endnu ikke var færdig, gik jeg i Boldhusgade til den kinesiske købmand Lintrup.⁵⁹ Så der mange kinesiske sjældenheder såsom levende kinesiske fisk. De var røde, et halvt spænd lange og svømmede rundt i et åbent glas. Desuden et lille træ i et stykke af en marmorklippe, som stod i en lille marmorkumme med vand. Forskellige billeder (d.v.s. figurer) skåret af kinesiske billedhuggere i trærodde og kunsthærdigt forarbejdet. Ligeledes mange kinesiske skilderier og billeder, lavet meget levende, kunsthærdigt og naturligt. De havde rammer af fyrre- eller blommetræ malet så kunsthærdigt med årer og knaster, som om de virkelig var af træ. Ligeledes malede billeder i form af et fuglebur af træ med indiske papegøjer så naturlige, som om de(t) virkelig var af træ.⁶⁰ Også mange lakerede kinesiske sager af træ, såsom kinesiske stole, dragkister, skrivekontorer, fade (?) m.m. Mange kinesiske billeder (d.v.s. figurer) af hunde, papegøjer, mennesker, store og små blomsterpotter til at sætte frem. Også kinesisk lærred og blomstret silketøj.⁶¹ Spiste til middag hos P. Jespersen. Gik om eftermiddagen til en anden kinesisk købmand, hvor jeg så knapper og teskeer af perlemor, sjældne blomster malet som var det virkelig blomster og også nogle formet som blomster. Den dag regnede det stærkt, og efter at skibet var lagt ud på reden ved Trekroner, gik jeg ved 6-tiden til toldboden med skipperen, hvor vi

i Guds navn sejlede ud til skibet i hans båd. Var om eftermiddagen ikke så vel tilpas.

27. august, onsdag, havde jeg det takket være Guds nåde atter bedre. Da det den dag stormede stærkt fra vest, kunne vi ikke komme i land. Jeg tilbragte dagen med gode tanker, med at læse og skrive. Erfarede gennem samtale af skipperen, at apoteker Winther,⁶² boende i Vimmelskaftet i København, havde en sikker viden til med Guds hjælp at kurere kvartanfeber⁶³ med pulver, latwærg⁶⁴ og dråber, som tilsammen kostede 5 mark. Beviset havde han vist på skipperens kone. Hen mod aften sejlede et skib, som kom fra Frankrig, forbi os. Det var kalket forneden, for at der ikke så let skulle sætte sig urenheder derpå, som ellers samlede sig på skibet og gjorde det tungt at sejle. I øvrigt lå ikke langt fra os seks små russiske orlogsskibe, hvis matroser vi så i pæne chalupper klædt godt på. Jeg så også nær ved land kalkbrænderiet, hvortil stenene bringes fra Saltholm og brændes med saltkul (!) lagt imellem. Bagefter lægges de i gruber under jorden, hvor de slukker sig selv.⁶⁵

28. august, torsdag, var det søndenvind og altså stadig modvind. Derfor begav vi os i land ved otte-tiden. Vi passerede forskellige engelske skibe ladet med stenkul. . . . . Observerede under forbisejlingen kastelbygningerne og det beplantede stykke af bredden. Så en hestemølle. Fra toldboden går der i ret linje en lang vej, hvor der på den ene side er mange tømmergårde med meget tømmer og brædder. Der var dér en savvindmølle. Ved vejen blev der savet mange spanske bjælker i mindre stykker op til brædder. På den anden side er der en lang grav med åbent og bredt vand. Ved enden ligger Kvæsthuset⁶⁶. . . Spiste til middag hos Peter Jespersen i Lille Strandstræde. Gik om eftermiddagen på universitetsbiblioteket, hvor der er anskaffet en god beholdning af bøger. De var opstillet i god orden og indrettet til studenternes brug. Kun behagede bogskabenes form mig ikke. I øverste afdeling, hvor skabene var opstillet i rundkreds, så jeg mange manuskripter, især de islandske håndskrifter samlet af Arne Magnussen.⁶⁷ Ved indgangen så jeg et godt parti bøger, som er skænket til universitetsbiblioteket af kronprinsesse Charlotte. Derimellem var blandt andet bøger, som hun havde arvet fra farbroderen prins Carl og kronprin-

sesse Sophie Hedevig. Der var dels gejstlige, dels verdslige bøger.⁶⁸ Blandt de første var Arndts Om den sande Kristendom på fransk, som grev Zinzendorf havde foræret prins Carl og med egenhændig dedikation foran. Blandt de verdslige var Hapellii Relationes Curiosae⁶⁹ . . . . . Jeg havde lejlighed til at ræsonnere med bibliotekets leder Anchersen⁷⁰ om forskellige bøger . . . . . Bagefter var jeg på en bogauktion, besørgede endnu nogle nødvendige ting i København og gik, ledsaget af forskellige, mest landsmænd, atter om bord med skipperen.

29. august, fredag, var det stadig søndenvind og modvind, dog var det stille. Da det undertiden regnede, blev vi om bord. Jeg benyttede lejligheden til atter med Guds hjælp at bringe mit sind og mine sanser, der hidtil var blevet temmelig distraheret, i ro, læste også og skrev. Tog om eftermiddagen byen København, der lå foran os, i nøje øjesyn efter dens beliggenhed. Da det om aftenen blev ganske stille, faldt de forskellige skiftende klange behageligt for øret. For snart lod trommerne i kastellet, snart klokken på Holmen, foruden slotsklokkerne i byen, snart trompeterne, trommerne og klokkerne på de moskovitiske skibe og endvidere kanonerne dér og andetsteds sig høre højt.

30. august, lørdag, efter at der om natten havde været et slemt tordenvejr og stærk regn, var det om formiddagen stille og tåget. Da det blev nordenvind, blev ankeret lettet og sejlene sat. Vi vandt dog kun lidt og næppe en mil frem. Hen mod aften måtte vi kaste anker mellem Amager og Saltholm. Om eftermiddagen blev det et herligt vejr, som jeg benyttede mig af efter at have skrevet og læst i kahytten. Vi så en mængde sæler, hørte dem også brøle . . . . . Da vi sejlede forbi en tønne, observerede vi, at den foroven var bred og beslået med jernbånd. Den skal være forankret med en jernkæde.

Her vil vi forlade Brandt. Han vendte hjem til Havnbjerg og fortsatte i embedet til sin død i 1752. Tycho sled tre år som pebling i Frederiksborg, men nød samtidig godt af skolens stipendier. I 1740 blev han dimitteret til universitetet,⁷¹ og endnu i 1743 boede han som student i København, usselt logerende i et kælderværelse.⁷² Studierne trak ud. En tid var han i Norge, derpå i Tyskland, bl.a. i Halle, og faderen nåede ikke at se ham som kandidat eller i embede. Han forsvinder ud i mørket for os.⁷³

NOTER

1. Præstehistoriske Samlinger bd. 1, 1933, s. 166. Achelis: Matrikel der schleswigschen Studenten bd. 2, 1966, nr. 6086. Kjøbenhavns Universitets Matrikel bd. 3, 1912, s. 1. Personalhistorisk Tidsskrift 8. rk. bd. 2 s. 211.
2. Bjørn Kornerup: Frederiksborg Statsskoles historie 1630-1830, 1933, s. 122, 135, 137.
3. Michael Neiiendam: Erik Pontoppidan bd. 1, 1930, s. 145, 175, 177.
4. Originalen beror i landsarkivet i Åbenrå, Egen præstearkiv, H 15. Dagbogen er uden egentlig forfatterangivelse og datering. Stilen er knap og kortfattet, og talrige ord er forkortet. Da Brandts skrift tilmed er meget lille og noget gnidret, har læsningen i en del tilfælde voldt problemer. Forhåbentlig har det dog ikke givet anledning til væsentlige fejltolkninger og misforståelser.
5. Kridtforekomsterne i Møns og Stevns klinter blev udnyttet i byggeriet. Den fine skrivekridt blev anvendt af malere. De grovere kridtsten, limstenen, der bl. a. fra klinten ved Højerup styrtede ned på stranden, blev enten brugt til at brænde kalk af, eller de blev på stedet skåret til bygningssten. Disse blev benyttet på egnen eller sejlet til København. Her er f. eks. N. Eigtveds asiatiske pakhuis fra o. 1750 opført af kridtsten fra Stevns. S. Abildgaard: Beskrivelse over Stevns Klint, Kbh. 1759.
6. Dragør.
7. Knippelsbro.
8. Sandsynligvis det klokkespil på 42 klokker, som blev opsat i Nicolai kirkes tårn, hvor det var færdigt til brug i februar 1737. 1744 blev det flyttet til Frue kirke; her overlevede det til branden i 1807. Carl Bruun: Kjøbenhavn bd. 2, 1890, s. 663 f. RA, Danske Kancelli, Sjællandske Tegnelser 1737 nr. 68.
9. Erik Pontoppidan, 1698-1764, siden 1735 dansk hofpræst, boede på hjørnet af Frederiksholms Kanal og Ny Vestergade, hvor nu ejendommen Frederiksholms Kanal nr. 14 ligger (Vester kvarter matr. nr. 284). Huset, der ejedes af kongen og tjente som embedsbolig for hofpræsten, var i 1730'erne ret forsømt, så der måtte foretages en del reparationer; i 1737 fik Pontoppidan således indrettet et nyt studereværelse. RA Rtk. 2211.99 res. 1737 nr. 92 og 2242.8 bilag 361.
10. At identificere manuskriptets P.Br. og N.Br. med sikkerhed synes ikke muligt. De var tilsyneladende brødre, se under 11. august. Muligvis er der tale om fortællerens brødre, Peder Brandt, 1687-1763, kapellan, senere sognepræst i Egen, og Nicolaus Brandt, 1697-1760, kapellan sammesteds. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten bd. 1, 1932, s. 82.
11. Conrad Petersen var forfatterens nevø, søn af sognepræsten i Notmark 1701-49 Jørgen Pedersen og hustru Anna Maria Brandt. Han opholdt sig siden 1732 som student i København. Achelis: Matrikel der schleswigschen Studenten bd. 1, 1966, nr. 5051 og Arends bd. 2. s. 143.
12. På pladsen mellem Gammeltorv og Nytorv blev det genopbyggede råd-

- hus færdigt i 1733, og Frederiksberggade blev efter 1728-branden anlagt som en 16 alen bred lige gade i forlængelse af Nygade ud til Vesterport, hvor før gader som Store og Lille Sct. Clemens Stræde og Hellig Kors Stræde havde ligget. Hugo Matthiessen: Københavnske Gader 1728-1795, 1924, s. 9.
13. Vajsenhuset, som lå på Nytorv, hvor råd- og domhuset nu er, fik sin ny bygning i 1734. Enevold Ewald, 1696-1754, ledende skikkelse i den pietistiske vækkelse og far til digteren Johannes Ewald, var præst ved Vajsenhuset fra 1728. Bruun: Kjøbenhavn bd. 2, 1890, s. 641 ff. Wiberg: En almindelig dansk Præstehistorie, bd. 2, 1870, s. 177.
  14. Jens Hansen Nimb, 1699-1754, fra 1734 nederste residerende kapellan ved Holmens kirke. Wiberg bd. 2, 1870, s. 197.
  15. Christian Johansen Krag, 1710-1746, (?) fra 1745 sognekapellan i Ulkebøl, opholdt sig i 1737-38 som student i København. Hans søster Eleonora Elisabeth var gift med Johannes Brandts bror Peder Brandt. Arends bd. 1 s. 82 og 165. Jens Ipsen er muligvis identisk med hofcantor og bedemand Jens Ibsen, som boede på Nytorv.
  16. Christopher Frederik Johansen Riisbrigh, 1717-1787, fra 1747 sognepræst i Oksbøl, Als Nørre herred. Opholdt sig 1733-46 som student i København. Wiberg bd. 2, 1870, s. 552.
  17. Ved auktionen efter universitetets kvæstor, justitiarius i højesteret, Thomas Bartholin d. 29.7.1737 købte også universitetet bøger. Balder Erichsen i Ex Bibliotheca Universitatis Hafniensis 1920 s. 138.
  18. Mathias Brandt, bogbindermester siden 1713, boede på Gråbrødretorv, Frimands kvarter nr. 83. Carl P. Nielsen og R. Berg: Danmarks bogbindere gennem 400 år, 1926, s. 227. SA Indkvarteringsmandtal 1737.
  19. Kunstammeret havde til huse i tredje stokværk af Frederik 3.'s biblioteksbygning, det nuværende Rigsarkiv. Man kom op til Kunstammeret ad en vindeltrappe i den ende af bygningen, som ligger nærmest Tøjhuset. I den nederste forstue til trappen, ud mod den nuværende løngang (op til Rigsdagsgården), stod den samling, Brandt beskriver. Thurah: Hafnia Hodierna, 1748, s. 154. H. C. Bering Liisberg: Kunstammeret, 1897, s. 110.
  20. En »ganske ruineret« gipsform af Lamoureux's rytterstatue af Christian 5. på Kongens Nytorv. RA Det kgl. Kunstammer. Inventarium 1737 s. 908.
  21. Midterpartiet af Børsens første sal var optaget af »lutter kramboder og boglader«. Thurah: Hafnia Hodierna, 1748, s. 104.
  22. Sandsynligvis Frans Toxværd, ca. 1701-41, maler. Weilbachs Kunsterleksikon bd. 3, 1952, s. 417.
  23. Øltapper Peter Jespersen boede i St. Anna Kvarter nr. 31, Lille Strandstræde, i stuen. SA Indkvarteringsmandtal 1737.
  24. Chr. Brag er det ikke lykkedes at identificere. Det er ikke udelukket, at der kan være tale om en fejlskrivning for Chr. Krag (se note 15).

25. I 1739 overlod Pontoppidan kunst-kammeret nogle islandske antikviteter og antikke glas fra sin samling. Glassene befinder sig i dag i Nationalmuseets antiksamling. RA Det kgl. Kunstkammer, inventarium 1775 s. 97 f.
26. Sandsynligvis regimentsfeldskærer Johan Frederik Schmaltz, siden 1727 kirurg i Hillerød. Hans sønner gik i Frederiksborg lærde Skole sammen med Tycho Brandt. Hirsch: Danske og Norske Officerer bd. X, 2. LAS Frederiksborg lærde Skoles regnskaber 1736-38.
27. Marcus Wøldike, 1699-1750, professor i teologi og hebraisk. DBL bd. 26 s. 373.
28. Greve Ferdinand Anton Danne-skiold-Laurvig, 1688-1754, ejede i København ikke blot det senere Moltkes palæ (håndværkerforeningen), men også uden for Østerport ved den senere anlagte Classensgade en have, der med tilhørende store bygninger fungerede som udflugts- og traktørsted. O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse bd. 6, 1892, s. 274. Samme: Kjøbenhavn på Holbergs tid, 1884, s. 271. Fra Nationalmuseets arbejds-mark 1942 s. 76.
29. Christian Langemach Hansen Leth, 1701-1764, sognepræst ved Trinitatis kirke og professor i kateketik, ivrig pietist. Wiberg bd. 2, 1870, s. 134.
30. Anton Christopher Rohn, diakon, senere sognepræst ved St. Petri tyske kirke, død 1774. Wiberg bd. 2, 1870, s. 182.
31. Johan Christian Kall, 1714-75, søn af sognepræst i Flensborg Abraham Kall. Blev 1735 lærer for de kgl. pager, og var fra 1738 professor i orientalske sprog. DBL bd. 12 s. 314.
32. Vilhelm Ulrik Frederiksen Piper, født i Wilster 1697, død 1768, blev 1735 kateket ved St. Petri kirke og 1751 sognepræst ved St. Mariæ kirke i Helsingør. Wiberg bd. 1, 1870, s. 591.
33. Rentekammeret havde til huse i kancellibygningens tredje stokværk og i andet stokværk af den fløj, som lå længst borte fra slottet. Thurah: Hafnia Hodierna, 1748, s. 98 f.
34. Johann Fridrich Brandt, 1708-1746, kammerråd og renteskriver i rentekammerets tyske assignations- og toldkontor. Den civile centraladministrations embedsetat 1660-1848, 1889, s. 294.
35. Johannes Ambders, fuldmægtig i norske bjergværks- og toldkontor 1728-68, ibid s. 289.
36. Johannes Bartholomæus Bluhme, 1681-1753, fra 1728 tysk hofpræst og fra 1733 kgl. konfessionarius. Wiberg bd. 2, 1870, s. 104.
37. Johannes Steenbuch, 1664-1740, professor i teologi. Jens Worm: Lexikon over lærde Mænd, bd. 2, 1773, s. 417.
38. Georg Detharding, 1671-1747, 1732 indkaldt fra Rostock som professor i medicin. Bobé: Die Deutsche St. Petri Gemeinde, 1925, s. 57. DBL bd. 5, 658.
39. Mathias Schreiber, 1731-46 sognepræst ved St. Petri tyske kirke. Wiberg bd. 2, 1870, s. 182.
40. Under anlæg af den store dok på hjørnet af Strandgade og Bådsmandsstræde ved siden af Asiatisk Kompagni stødte man i 1735 på en saltholdig vandåre. En saltkoger,

- Christoph Krüspe, blev indforskevet fra Halle, og i 1737 blev det bestemt, at alle kongens undersætter skulle forsynes fra det christianshavnske saltværk. Senere blev det flyttet til den grund, hvor Christians Kirke nu ligger, og 1741 måtte det nedlægges. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold, 1850, s. 277 ff.
41. Det omfattende byggearbejde ved siden af Asiatick Kompagni begyndte i 1735. 200 mand blev udskrevet til opgaven, og i 1739 kunne dokken, »det kunstigste og kostbareste værk, som Danmark nogensinde har set og bragt til veje«, indvies. Bruun: Kjøbenhavn bd. 2, 1890, s. 713 f.
  42. Johan Heinrich Dumreicher, 1703–1761, blev 1734 indkaldt til at lede anlæggelsen af dokken, og var efter arbejdets afslutning i 1739 inspektionsofficer ved dokken. D. spillede en vigtig rolle i den tyske menighed på Christianshavn og ved bygningen af Frederiks tyske kirke, den senere Christians kirke. Topsøe-Jensen: Officerer i den dansk-norske søetat 1660–1814, bd. 1, 1935, s. 313. Christians Kirke gennem 200 år, 1959 s. 18.
  43. Modellen af dokken, i lange tider en af Københavns seværdigheder, var udført af snedkervend Thomas Møller. Bruun: Kjøbenhavn, bd. 2, 1890, s. 713 f.
  44. Sandsynligvis Peder Holm, 1706–77, 1731 magister, 1735 provst ved Kommunitetet og Regensen, 1738 professor i teologi. DBL bd. 10, s. 457.
  45. Geheimeråd Johan Sigismund v. Schulin boede i Østergade, Køb-
mager kvarter matr. nr. 35, nu Østergade 54. SA Indkvarteringsmandtal 1737–38, Chr. Gandil: Matthieu Toyon, Hist. Meddelelser om Kbh. 1962 s. 32.
  46. Ove Lynow, universitetsbogtrykker, død 1755, boede Vester Kvarter matr. 246, Vandkunsten–Løngangsstræde. SA Indkvarteringsmandtal 1737. Ramsing: Københavns Ejendomme bd. 4, Vester Kvarter s. 129. C. Nyrop: Den danske boghandels historie bd. 1, 1870, s. 230, 287.
  47. Lige til 1861–62 tjente det kgl. biblioteks (det nuværende Rigsarkivs) stueetage som »felttøjhus« for landartilleriets materiel. Thurah, Hafnia Hodierna, 1748, s. 106 f.
  48. Niels Olsen Dorph, 1681–1758, 1733–36 sognepræst i St. Nicolai kirke, 1736–38 sognepræst ved Vor Frue kirke. Når Brandt hørte D. i Nicolai kirke skyldes det, at Frue kirke var under genopbygning og først indviedes igen 1738. Vor Frue menighed måtte 1728–38 søge Nicolai kirke. Carl Bruun: Kjøbenhavn bd. 2, 1890 s. 657 ff. Wiberg bd. 2, 1870, s. 124 og 171. Bricka bd. 4, s. 310.
  49. Hans Hansen Mossin, 1736–38 sognepræst ved St. Nicolai kirke. Wiberg bd. 2, 1870, s. 171.
  50. I området uden for Østerport lå en række industrielle virksomheder, gartnerier og traktørsteder. Borgmester Frederik Holmsted drev ved enden af Sortedams sø et kattuntrykkeri, hvor de importerede ostindiske bomuldstøjer fik påtrykt mønstre. Trykkeriet havde monopol på København og Sjællands stift. Holmsted drev ligeledes en af bleg-

- dammene mellem Sortedams sø og den nuværende Blegdamsvej. Bruun: Kjøbenhavn bd. 3 s. 74. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle forhold, 1850, s. 669. Kbh. Dipl. bd. 8, 1887, s. 373 og 685.
51. Farveplantager lå ikke blot uden for Østerport, også ved Vesterport. RA Rtk. 2211.98 Resolutionsprot. 1736 nr. 166.
  52. Fiskerhuset, et traktørsted ejet af kongen, lå mellem Sortedams sø og kysten. I 1737 boede en Johan Meyer Toebacks planteur uden for Østerport. O. Nielsen: Kjøbenhavn på Holbergs tid, 1884, s. 270 ff. Bruun: Kjøbenhavn bd. 2, 1890, s. 732. SA Indkvarteringsmandtal 1737.
  53. Reformert kirke, nyindviet efter branden i 1731.
  54. Fra Vajsenhusets bogtrykkeri og boglade udgik ikke blot en strøm af pietistisk farvede opbyggelsesbøger; også profane bøger var til falds. Bruun: Kjøbenhavn bd. 2, 1890, s. 646.
  55. Frantz Feddersen (el. Fæddesen), 1701–1750, sekretær og bogholder ved Asiatisk Kompagni, boede i Strandgade, matr. nr. 20. 1748 gav han facaden til Strandgade 24 det nuværende udseende med den halvrunde fronton. Personalhistorisk Tidsskrift 8. rk. bd. 6 s. 103. Vilh. Lorenzen: Christianshavns borgerlige bygningskunst, 1914, s. 53.
  56. Feddersen var næppe eneindehaver af disse virksomheder, men stod i alt fald i klædefabrikken i kompagniskab med borgmester Frederik Holmsted, der drev en lang række industrier i og uden for byen. Bruun: Kjøbenhavn bd. 2, 1890, s. 728.
  57. Kinafareren »Kongen af Danmark«, som var afsejlet fra Asiatisk Kompagnis havn d. 16.1.1736 og lykkeligt hjemkommet kunne ankre op ved kompagniets plads d. 23.8. 1737, to dage før Brandt så skibet. RA Asiatisk kompagni 997, 1736–37. Skibsjournal for »Kongen af Danmark«.
  58. Matthias Hviid, 1703–59, fra 1735 Holmens provst, 1736 konsistorialråd, 1737 medlem af Generalkirkeinspektionskollegiet. Wiberg bd. 2, 1870, s. 189.
  59. Christen Lintrup, 1703–72, superkargo for Asiatisk Kompagni 1736–41, fra 1743 ejer af Gjorslev, Søholm og Erikstrup, 1756 adlet under navnet Lindencrone. Var netop hjemkommet fra Kina med »Kongen af Danmark«, hvor han tjente som tredje superkargo. Superkargoen ledede handelen med kineserne i Canton. RA Asiatisk Kompagni nr. 184, instruks 1735, 28.12. ibid. nr. 997. SA Indkvarteringsmandtal 1743, Strandgade 20. DBL bd. 14, s. 381.
  60. Sidste sætning er muligvis en skrivefejl – måske fejlagtig gentagelse fra sætningen før.
  61. Lintrup solgte sine varer i Boldhusgade fra lokaler, som sandsynligvis var lejet specielt som udsalgslokaler. Varerne var hjembragt med Asiatisk Kompagnis skibe for superkargoens egen regning, altså som »føringsgods« eller evt. købt på kompagniets auktioner. Lintrups private regnskabsbøger er bevaret fra 1739 og registrerer hans hjemtagne varer: te, porcelænsservice, porcelænsfigurer, chatoller, borde og stole af rosentræ, lakerede møbler, silkestof-

- fer m. m. Handelen med disse stærkt eftertragede »kineserier« var så indbringende, at Lintrup i 1743 for 60000 rdl. kunne købe Gjorslev, Søholm og Erikstrup. RA privatarkiv nr. 5893, Christen Lintrups kasse- og hovedbog 1739-41 (pk. 1).
62. Andreas Winther, 1672-1749, apoteker, ejede 1715-1741 Løveapoteket på Amagertorv. De danske apotekers historie bd. 1, 1925, s. 248.
63. Det samme som fjerdedagsfeber, feber, der indfinder sig hver tredje dag.
64. Hyppigt anvendt lægemiddel bestående i en blanding af pulver med honning, sukkersaft eller frugtmos.
65. Kalkbrænderiet var grundlagt af Felix du Sart og Antoine Bonfils i nærheden af Langebro i 1729 og blev flyttet uden for Østerport i 1731. Det nød fuld toldfrihed for de tilførte kalksten, stenkul og tørv. I 1737, da fabrikkens grundlæggere begge var døde, drev Antoine Bonfils' enke, Gabrielle Pigeon, og Matthieu Toyon fabrikken. Bruun: Kjøbenhavn bd. 2, 1890, s. 628. Chr. Gandil: Matthieu Toyon, Hist. Meddl. om Kbh. 1962, s. 40-43. RA Rtk. 2211.99 resolutionsprot. 1737 nr. 140.
66. 1707-55 var området mellem Toldbodgade og havnen udlagt som tømmeroplagspladser for de københavnske tømmerhandlere. Nærmest toldboden lå den kongelige savmølle, som tilhørte orlogsværftet. Kvæsthuset lå, hvor nu DFDS's hovedbygning ligger. På den anden side af Toldbodgade lå fugtige strækninger. Herm. Andersen: Københavns toldbod fra de ældste tider og indtil vore dage, 1915, s. 47 ff.
67. Biblioteket lå over Trinitatis kirke. Efter branden i 1728 blev bogbestanden genopbygget især ved gaver. Ved Arne Magnussens død i 1730 fik biblioteket hans bogsamling og især håndskrifter, som blev opstillet samlet i den fjerneste ende af bibliotekssalen, adskilt fra det øvrige af en skranke. Balder Erichsen i Ex Bibliotheca Universitatis Hafniensis 1920 s. 122 ff.
68. Prinsesse Charlotte Amalie, 1706-82, Christian 6.'s søster, arvede sammen med sin kongelige broder prins Carl og prinsesse Sophie Hedevig, der døde ugifte 1729 og 1735. Charlotte Amalie overlod straks sin del af den arvede, pietistisk prægede bogsamling til Universitetsbiblioteket, hvor den altså befandt sig allerede 1737. Se ang. denne påvisning Balder Erichsen op. cit. s. 141 ff.
69. De nævnte bøger, Johann Arndt: Quatre Livres du Vray Christianisme, Paris 1725, oversat fra tysk af grev Zinzendorf, brødreminighedens stifter, og E. G. Hapellii: Grösste Denckwürdigkeiten der Welt oder so-genannte Relationes Curiosae . . . 1-5, Hamburg 1683-91, findes stadig i Universitetsbiblioteket, forsynet med iklæbede mærker: »Donum Regiae Celsitudinis Principis Charlottæ Amaliæ«. Arndts præ-pietistiske opbyggelsesbøger »Om den sande Kristendom« og Hapells historiske arbejder træffes hyppigt i tidens bogsamlinger hos høj og lav. O. Nielsen: Kjøbenhavn på Holbergs tid, 1884, s. 161 ff.
70. Hans Peter Anchersen, 1700-1765, 1733 universitetsbibliotekar, 1736 professor. DBL bd. 1, s. 292.

71. LAS Frederiksborg lærde skoles regnskaber 1737-40.
72. SA Kopskatregister 1743, Købmager kvarter nr. 159.
73. Achelis: Matrikel der schleswigschen Studenten bd. 2, 1966, nr. 6086. Præstehistoriske Samlinger bd. 1, 1933, s. 166.

ET BIDRAG TIL DET ISLANDSKE KOMPAGNIS HISTORIE 1743-58

AF JÓN KRISTVIN MARGEIRSSON

Som almindelig bekendt blev islandshandelen udelukkende varetaget af danske købmænd og handelselskaber i perioden 1602-1787. Handelen var i dette tidsrum monopoliseret, og bortset fra årene 1602-1619 var det København og dens borgere alene, som drev denne handel.¹ Blandt de københavnske handelskompagnier, som under denne periode virkede i Island, skal her nævnes Det islandske Kompagni 1742-66, som havde monopol på Islandshandelen 1743-58, og har efterladt sig et meget dårligt rygte i Island. Dette kompagni, i Island kaldet Hørkræmmerkompagniet (Hörmangarafélagið), var blevet oprettet i året 1742 for at afløse det daværende Islandske Kompagni (1733-42), som ikke havde ønsket at fortsætte islandshandelen på regeringens betingelser. Denne krævede nemlig en forhøjelse af forpagtningsafgiften fra 8000 rd. cr. til 16000 rd. cr., hvilket Kompagniet mente var for meget. Handelen blev derfor sat til auktion, hvor det københavnske Hørkræmmerlaugs ledende mænd blev højstbydende og fik sig handelen tilslået for et bud på 16100 rd. cr.² som årlig forpagtningsafgift.³

Auktionen fandt sted i foråret 1742 og der blev i de efterfølgende måneder dannet et nyt handelselskab for at drive islandshandelen, hvis interessenter – eller aktionærer, for at bruge et mere moderne udtryk – så godt som alle tilhørte Hørkræmmerlauget i København. Dette kompagnis oktroj på den islandske handel er dateret 13. juli 1742, og ifølge den skulle forpagtningstiden udløbe i slutningen af året 1752.⁴ Dette kom imidlertid til at gå anderledes. Den 1. december 1745 blev der udfærdiget en ny oktroj, ifølge hvilken kompagniet fik den finmarkske handel overdraget. Af denne handel, som også var en monopolhandel, skulle der ikke betales nogen forpagtningsafgift. Forpagtningstiden skulle ifølge oktrojen være 25 år, og kompagniet opnåede samtidig, at dets forpagtning af islandshandelen blev forlænget med 18 år, d. v. s. den skulle udløbe i slutningen af året 1770.⁵

Dette kompagnis historie kender man meget lidt til. Den islandske historiker, Jón J. Adils, har dog i sine værker SKÚLI MAGNÚSSON LANDFÓGETI (Reykjavík, 1911) og EINOKUNARVERZLUN DANA Á ÍSLANDI (Reykjavík, 1919) givet en del oplysninger om kompagniet. I det sidstnævnte arbejde giver han således en oversigt over kompagniets historie på 23 sider.⁶ For begge disse arbejders vedkommende gælder det imidlertid, at kilderne ikke har været underkastet videnskabelig behandling inden forfatteren har gjort brug af dem i sine fremstillinger. En af de mest benyttede kilder, »Skýrsla Skúla til landsnefndarinnar 1771«, er således en skildring af begivenhederne, som blev skrevet 10-20 år senere af Hørkræmmerkompagniets værste fjende, den islandske landfoged Skúli Magnússon. Denne kilde er stærkt tendentiøs, hvilket forfatteren ikke påagter; men desuden er den en sekundær kilde til de pågældende begivenheder.

En granskning af de primære kilder til kompagniets historie giver i det hele taget et andet billede af Hørkræmmerkompagniet end ovennævnte Jón Adils arbejder, hvilket undertegnede får lejlighed til at gøre nærmere rede for i sin afhandling om striden mellem Hørkræmmerkompagniet og islændingene 1752-57, Deilur Hörmangarafélagssins og Íslendinga 1752-57, som nu foreligger i manuskript. Jeg skal her nøjes med at anføre et enkelt eksempel.

I sin bog, SKÚLI MAGNÚSSON'S LANDFÓGETI, beretter Adils, at i året 1756 herskede der stor hungersnød i Island, og at kompagniet i dette år til landet kun importerede halvdelen af det nødvendige mel (d. v. s. rugmel, andet mel blev ikke importeret). Melet var imidlertid ødelagt af orme, som det vrimlede af. Ikke desto mindre forsøgte købmændene med held at afsætte melet til deres islandske kunder, hvilket også skulle have været nemt nok på grund af hungersnøden.

I en kort artikel i det islandske historiske tidsskrift SAGA har undertegnede redegjort for sin undersøgelse af denne sag.⁷ Det viser sig, at i året 1756, hvilket var et hungersnødens år, som Adils fremhæver, har der ikke været tale om nogen som helst import af maddike-vrimlende mel. De islandske sysselmænd, hvis embedspligt det var at føre opsyn med handelen, har i dette år som i andre år til Rentekammeret indsendt deres beretninger, hvor de forklarer landets tilstand, og beretter om, hvordan handelen er gået for sig i indeværende år. I intet af disse

breve findes den mindste antydning af, at det importerede mel skulle have været bedærvet af orme, endsige vrimlende af maddiker, som Jón J. Adils påstår. Andre primære kilder angående handelen i dette år omtaler heller ikke de af Adils påståede maddiker.

Hvis vi derimod læser samtidige kilder om handelens førelse i året 1755, altså året inden 1756, så får vi at vide, at på 2 havne af i alt 24 i hele landet, har der været tale om orme i nogle fustager mel. På den ene af disse havne Hofsós, har der dog ikke været nogen almindelig klage, beretter sysselmanden Björn Markússon i sit brev til Rentekammeret, »thi de som har bragt sådan slags mel til købmanden igen, har fået andet i stedet.«⁸ Fra den anden havn, Akureyri, har sysselmanden, Thórarinn Jónsson, indsendt sin »årsberetning« 1755 uden at nævne noget om orme eller bedærvet mel.⁹ Dette nævnes imidlertid i en erklæring fra købmanden i Akureyri vinteren 1756-57. Han skriver her bl.a. » . . . og at der skulle være nogle fustager som befandtes en stænk af små rugorme udi, befandt jeg sandt at være, da de, som deraf havde bekommet, kom og leverede mig det bedærvede tilbage igen, hvorfor jeg igen gav dem hvad som de forlangte af madvare . . . .«¹⁰

Måske kan man sige, at der i dette tilfælde er sket det samme hos Jón J. Adils som i H. C. Andersens eventyr, at en fjer blev til fem høns.

Adils har kun lidet at berette om kompagniets økonomi i sine ovennævnte arbejder. I EINOKUNARVERZLUN fortæller han, at kompagniet jævnligt forsøgte at indvinde på islandshandelen det tab, som den finmarkske handel førte med sig. Desuden finder man i Adils' fremstilling, at de første 4 år kunne kompagniet årligt betale 8 % i udbytte af den indskudte kapital, og at en anden del af disse års gevinster kunne bruges til at forhøje aktiernes værdi fra 1000 rd. til 1839 rd. 12 sk. pr. aktie.¹¹ Andet har Adils ikke at berette om kompagniets driftsresultater, men det almindelige indtryk er, at han har været af den opfattelse, at kompagniets islandshandel i sin helhed var meget indbringende. Denne opfattelse gør sig også gældende hos en anden islænding, BJÖRN K. THÓRÓLFSSON, der i en artikel i det islandske tidsskrift ANDVARI oplyste, at Hørkræmmerkompagniets regnskaber nu var tilgængelige i Rigsarkivet i København.¹² Thórólfs-son havde imidlertid ikke til hensigt at lave en undersøgelse, hvorfor

han i sin artikel nøjes med at gengive Adilses opfattelse af kompagniet.¹³

I kompagniets regnskaber, hvoraf blandt andet hovedbogen er bevaret, finder man følgende tal om kompagniets årlige resultat. (Det bør bemærkes, at kompagniets regnskabsår begynder 1. september).

Tabel I

År	Gevinst	Tab
1743-44	14388 rd. 86 sk. ¹⁴	- -
1745	27748 rd. 38 sk. ¹⁵	- -
1746	28429 rd. 27 sk. ¹⁶	- -
1747	11100 rd. 70 sk. ¹⁷	- -
1748	- -	388 rd. 83 sk. ¹⁸
1749	7295 rd. 28 sk. ¹⁹	- -
1750	5434 rd. 88 sk. ²⁰	- -
1751	14403 rd. 10 sk. ²¹	- -
1752	29328 rd. 64 sk. ²²	- -
1753	15823 rd. 9 sk. ²³	- -
1754	1679 rd. 10 sk. ²⁴	- -
1755	854 rd. 55 sk. ²⁵	- -
1756	767 rd. 82 sk. ²⁶	- -
1757	7303 rd. 86 sk. ²⁷	- -
1758	- -	20114 rd. 72 sk. ²⁸

Som allerede nævnt overtog kompagniet den finmarkske handel, som Rentekammeret ikke havde været i stand til at drive på en rentabel måde, hvilken overtagelse ifølge oktrojen skulle finde sted i løbet af sommeren 1746. Snart efter har man vel indset, at det var hensigtsmæssigt med en særlig årsopgørelse for hver handel, selv om der førtes et samlet regnskab for hele kompagniets drift. Der haves således opgørelser for hver handel, som er blevet indført i en særlig regnskabsbog, SALDÉER OG BALANCER. Gevinsten i årene 1746 og 1747 tilskrives her alene islandshandelen, og det første tal for den finmarkske handel tilhører året 1748. Disse opgørelser er som følger:

Tabel II

År	Islandshandelen		Den finmarkske handel					
	Gevinst	Tab	Gevinst		Tab			
1748	-	-	5446 rd.	83 sk.	5058 rd.	0 sk.	-	-
1749	229 rd.	65 sk.	-	-	7065 rd.	59 sk.	-	-
1750	1886 rd.	13 sk.	-	-	3548 rd.	75 sk.	-	-
1751	11132 rd.	82 sk.	-	-	3270 rd.	24 sk.	-	-
1752	18941 rd.	23 sk.	-	-	10387 rd.	41 sk.	-	-
1753	10350 rd.	40 sk.	-	-	5472 rd.	65 sk.	-	-
1754	-	-	2651 rd.	32 sk.	4330 rd.	42 sk.	-	-
1755	-	-	9055 rd.	71 sk.	9910 rd.	30 sk.	-	-
1756	-	-	14695 rd.	1 sk.	15462 rd.	83 sk.	-	-
1757	-	-	13446 rd.	27 sk.	20750 rd.	17 sk.	-	-
1758	-	-	32545 rd.	56 sk.	12430 rd.	80 sk.	-	-
1759	-	-	41746 rd.	79 sk.	3100 rd.	90 sk.	-	-
1760-66	-	-	14437 rd.	72 sk.	-	-	15085 rd.	86 sk. ²⁹

Årsagen til de store tab i islandshandelen efter 1753 var de hårde år i Island 1751-58. Dette kommer blandt andet til udtryk på kompagniets generalforsamlinger. Den 18. december 1754 hedder det således i direktionens proponenda: »Fra Ult. August 1753 til Aarsdagen a. c. er efter General Balancen ikkun avanceret Rdr. 1679 10 sk., som fornemmelig reisser sig af fiskeriets Mislighed udi Island Aaret 1753, til deels og at Slagteriet ikkun faldt maadelig samme Aar.«³⁰

På generalforsamling 24. december 1755 hedder det i direktionens proponenda: »Fra 1mo September 1754 til ult. August dette Aar, er efter General Balancen, avanceret ved den Findmarckske Handel rdr. 9910, 1, 14, og derimod tabt ved den islandske Handel 9055, 4, 7, og altså netto avanceret rdr. 854, 3, 7, hvilket Tab paa den Islandske Handel har sin Oprindelse af fiskeriets stoere Mislighed i Aaret 1754 saa vel som af Slagteriets Ringhed.«³¹

Lignende udtalelser finder man også i direktionens proponenda på næste års generalforsamling, 8. december 1756.³²

Kompagniets egentlige indtægter kom fra videresalget af islandske varer i Danmark og udlandet. Handelen i Island foregik på den måde, at kompagniet modtog islandske varer som betaling for de til Island importerede varer. Kompagniets udgifter i de hårde år forblev stort set uændrede, mens indtægterne svandt ind.

I et brev til Rentekammeret, dat. 14. februar 1756, beklager kompagniets direktion sig over islandshandelens dårlige befatning på grund af uår, men forklarer tillige, at tilstanden er langt bedre i Finmarken »hvor det vel er skeet, at et Aar paa een eller anden Havn er fisket lidet, mens samme Aar dog paa andre var overflødighed, og hvor et Aar har været lidet, der har de paafølgende rigelig redssetret forrige Aars mangel.«³³

Selv om årsresultaterne utvivlsomt giver et korrekt helhedsbillede af de to handelers drift, er der dog det at bemærke, at udgifter og indtægter, som kompagniet har haft ved køb og salg (og istandsættelse) af ejendomme også er indbefattet i årsresultaterne. Således har kompagniet købt handelsbygningerne på de islandske havne i starten af sit virke i Island. Endvidere har kompagniet efterhånden erhvervet et par ejendomme i København.³⁴ De udgifter, som var forbundet med disse køb, ligesom indtægterne, da ejendommene blev solgt, indgår således i de ovennævnte årsresultater.

Kompagniets samlede resultat for begge handeler kan udregnes efter de tal som årsresultaterne viser. Men der skal dog også tages hensyn til en konto, som ikke er blevet taget med i årsresultaterne. Det drejer sig om assurancekontoen. I starten købte kompagniet, som brugte lejede skibe i sin islandshandel, assurance til sine ladninger hos Det kgl. Oktr. Søassurancekompagni. Men på en generalforsamling 17. marts 1750 blev det vedtaget ikke at fortsætte hermed. Kompagniet skulle i stedet selv løbe risikoen.³⁵ Der blev oprettet en særlig konto, hvor man indbetalte de summer, som ellers ville være gået til Søassurancekompagniet. På denne konto befandtes, da kompagniet blev opløst, 31215 rd. 65 sk., og denne sum er ikke blevet medregnet i årsresultaterne.³⁶ Når der tages hensyn til dette, er kompagniets gevinst for hele perioden³⁷ for begge handeler ialt 107.100 rd. 32 sk.

Kompagniets samlede udbytte kan også udregnes på en anden måde d.v.s. som sammenlægning af udbetalt udbytte og udbetaling til aktionærene, da kompagniet blev opløst (1766). Kompagniets udbytteudbetalinger var som følger indtil 1758, som var kompagniets sidste år såvel i islandshandelen som den finmarkske handel.

Tabel III

Ar	Udbytteudbetaling		Samlet beløb
	pct.	Beløb pr. aktie	
1743	0	0	0
1744	8	80 rd.	4800 rd. ³⁸
1745	8	80 rd.	4800 rd.
1746	8	120 rd.	8560 rd. ³⁹
1747	0	0	0
1748	6	120 rd.	12000 rd. ⁴⁰
1749	6	120 rd.	12000 rd.
1750	6	120 rd.	12000 rd.
1751	6	120 rd.	12000 rd.
1752	6	120 rd.	12000 rd.
1753	6	120 rd.	12000 rd.
1754	0	0	0
1755	6	120 rd.	12000 rd.
1756	0	0	0
1757	0	0	0
1758	0	0	0
		i alt 1120 rd.	102160 rd. ⁴¹

Som udbytteudbetaling regnes endvidere nogle medaljer, som kompagniet i 1749 lod udfærdige i anledning af kongehusets 300 årige jubilæum. Af disse medaljer modtog aktionærene ialt 200, hvis samlede værdi var 433 rd. 32 sk. I året 1752 blev dette beløb bogført som udbytteudbetaling.⁴²

Kompagniets aktiekapital var i begyndelsen 60000 rd., som fordelte sig på 60 aktier. Men i årene 1746–47 blev aktiekapitalen udvidet, dels med forhøjelse af de gamle aktier, dels med nye aktionærer. Aktiekapitalen blev derved 200.000 rd., fordelt på 100 aktier, hver aktie på 2000 rd. Af denne samlede aktiekapital på 200.000 rd. var imidlertid kun 136.493 rd. blevet indbetalt. Resten, 63.507 rd., udgjordes af en gevinst, som ikke var blevet udbetalt til aktionærene som udbytte, men blev stående i kompagniet på den måde, at det blev forvandlet til aktiekapital.

Den 14. februar 1746 blev det besluttet at bruge 30000 rd. til at forhøje de bestående aktiers værdi fra 1000 rd. til 1500 rd.⁴³ For hver aktie blev ejeren således krediteret med 500 rd. Næste år, 2. novem-

ber 1747, blev det besluttet, at bruge gevinsten til endnu en gang at forhøje aktiernes værdi.⁴⁴ Ind på enhver aktie blev der betalt 456 rd. 2 mk. 4 sk.⁴⁵ Derefter betalte ejeren selv 34 rd. 3 mk. 12 sk.⁴⁶ og var nu i besiddelse af en aktie, hvis bogførte værdi i kompagniets regnskaber var 2000 rd. i stedet for 1000 rd. I vore dage ville der være blevet udstedt friaktier, men dengang har man i stedet for forhøjet den enkelte akties værdi på ovennævnte måde.⁴⁷ I året 1747 blev der brugt 33507 rd. til dette formål.⁴⁸

Aktiernes antal var, som nævnt, 100 (efter 1. sept. 1747) og der blev, da kompagniet blev opløst, udbetalt 1410 rd. for hver aktie.⁴⁹ Der er således blevet udbetalt et noget højere beløb, 141.000 rd., end den indbetalte aktiekapital. Differencen er 4507 rd. Det samlede resultat er da som følger:

Tabel IV

Udbetalt udbytte	102.160 rd.
Medaljernes værdi	433 rd. 32 sk.
Udbetalt til aktionærene udover den oprindelige aktiekapital	4.507 rd.
	<hr/>
	i alt 107.100 rd. 32 sk.

Denne gevinst kan man fordele mellem kompagniets to handeler på følgende måde, hvis man antager, at kompagniets overskud de første 5 år skyldes islandshandelen alene. Det bør påpeges, at en sådan antagelse er i overensstemmelse med opgørelsen mellem de to handeler i SALDÉER OG BALANCER, fol. 44.

Islandshandelen	21.414 rd. 22 sk.
Den finmarkske handel	85.696 rd. 10 sk.

Man kan næppe påstå, at disse tal er nøjagtigt rigtige.⁵⁰ Men de viser trods alt uden tvivl det omtrentlige billede af det overskud hver handel for sig har givet kompagniet i perioden 1743-58 (henholdsvis perioden 1746-58). På den anden side giver tallene ikke det korrekte billede, hvis man skal sammenligne de to handelers afkastningsmuligheder. Kompagniet betalte ingen forpagtningsafgift for den finmarkske handel, hvorimod forpagtningsafgiften for islandshandelen androg årligt 17.106 rd. 24 sk. courant. For hele forpagtningsperioden har kompagniet til kongen betalt ialt 248.040 rd. 60 sk. courant,

idet der kun betaltes den halve afgift for de tre sidste år, 1756–58.⁵¹ Sammenlignet med at overskuddet af den finmarkske handel har andraget omtrent 85.000 rd., har overskuddet af islandshandelen været omtrent 270.000 rd. Den overvejende del heraf tilfalder imidlertid kongen. Men hvis ikke kompagniet havde været så uheldigt, at dets forpagtningsperiode faldt sammen med de meget hårde år i 1750'erne, havde det dog sikkert været i stand til også at indkassere et pænt beløb som gevinst af islandshandelen. På grund af svigtende fiskeri i Island i denne periode og svigtende græsvækst samt hårde vintre og våde og kolde somre, svandt eksporten fra Island ind, så der i virkeligheden var tale om en katastrofe for kompagniet. Så hårde var disse tider i Island, at folk døde af sult i tusindvis.

For de enkelte aktionærer har det samlede resultat dog været højst forskelligt. De første aktionærer, hvis indskud var 1000 rd. pr. aktie i begyndelsen og 34 rd. 60 sk., da aktierne blev forhøjet til 2000 rd. i 1747, har til slut fået udbetalt 1410 rd. pr. aktie, d. v. s. 375 rd. 36 sk. udover deres indskud.⁵² Desuden har enhver af de første aktionærer, som beholdt sine aktier, fået udbetalt udbytte på i alt 1120 rd. pr. aktie. Der er således kommet en gevinst på 1495 rd. 36 sk. ud af et indskud på 1000 rd. i året 1742. Men for de nye aktionærer, d. v. s. dem hvormed kompagniet blev udvidet i året 1747, stiller sagen sig noget anderledes. Deres indskud var 2000 rd. pr. aktie, og da kompagniet blev opløst, fik de som alle andre kun 1410 rd. udbetalt pr. aktie. Der er således for deres vedkommende tale om et tab på 590 rd. pr. aktie. På den anden side havde de fået udbetalt udbytte på i alt 720 rd. pr. aktie. Differencen er 130 rd., hvilket betyder, at for hver 1000 rd., som de nye aktionærer har indskudt i kompagniet, har de fået et samlet udbytte på 65 rd., hvorimod de første aktionærer har fået 1495 rd. 36 sk. Man kan derfor slutte, at overskuddet af kompagniets drift så nogenlunde er havnet hos de første aktionærer, hvorimod de nye aktionærer har måttet nøjes med at få tilbage omtrent den samme sum de havde indskudt. For de første aktionærer har kompagniet derfor været en ganske god forretning, trods de magre år i islandshandelen 1754–58.

Til slut følger her to lister over kompagniets aktionærer samt det antal aktier enhver var i besiddelse af. Den første liste stammer fra 14. febr. 1746.

<i>Aktionærer</i>	<i>antal aktier</i>	<i>Aktionærer</i>	<i>antal aktier</i>
Jacob Beusch	1	Md. Petersen & Sønner	3
Oluf Mandix	1	Jens Jensen Lausøe	1
Peder Hansen Svane	2	Bertel Jegind	4
Mathias Wassard	1	Olof Huulegaard	4
Hans Christian Brock	4	Didrich Munch	4
Jacob Klog	4	Jacob Stendrup	2
Jens Klog	1	Hendrich Schalck	2
Lorentz Reimer	2	Jens Bøckman	1
Johan Købke	6	Julius Frøichen	4
Nicolaj Wesling	1	Povl Hendrich Schalck	1
David Johan Berendtz	3	Christen Pedersen Borup	1
Peder Huulegaard	2	Christen Andersen Eeg	
Christen Sørensen Stub	2	i Corsør	1
Peter Johansen Valentin	1	Johan Sunckenberg	1
			I alt 60 ⁵³

Kort efter udvidelsen af aktiekapitalen i 1747 ser en liste over aktionærene sådan ud.⁵⁴

<i>Aktionærer</i>	<i>antal aktier</i>	<i>Aktionærer</i>	<i>antal aktier</i>
1. Hans Kongelige Majestæt Frederik V	1	9. Geheimeråd Otto Thott	1
2. Geheimeråd von Berckentin	2	10. Oberhofmester Juel	2
3. Geheimeråd von Schulin	2	11. Kammerherre Le- vetzau	1
4. General Christian von Lerche	2	12. Biskop Hersleb	1
5. Geheimeråd Carl von Holstein	2	13. Etatsråd Holmsted	1
6. Geheimeråd og Ober- præsident Bentzon	3	14. Justitsråd Raff	6
7. Geheimeråd von der Osten	2	15. Justitsråd Walleur	1
8. Geheimeråd og Ober- hofmarskalk Moltke	3	16. Justitsråd Hielm- stierne	2
		17. Agent Joh. Frid. Wever	2
		18. Agent Joost von Hemmert	2

<i>Aktionærer</i>	<i>antal aktier</i>	<i>Aktionærer</i>	<i>antal aktier</i>
19. Agent Just Fabritius	2	32. Peder Hansen Svane	2
20. Agent Andreas Biørn	10	33. Peder Huulegaard	2
21. Rådmand Rasmus Holm	1	34. Hendrich Schalck	2
22. Assessor Jacob Stendrup	1	35. Paul Hendrich Schalck	1
23. Jacob Klog	2	36. Jens Klog	1
24. Didrich Munck	4	37. Lorentz Reimer	1
25. Hans Christian Brock	4	38. Nicolaj Wesling	1
26. Oluf Huulegaard	4	39. Christ. Sørensen Stub	1
27. Bertel Jegind	4	40. Peter Johansen Valentin	1
28. Julius Frøichen	4	41. Otto Borthuus	1
29. David Johan Berndtz	3	42. Simon Borthuus	1
30. Mad. Petersen & Sønner	3	43. Jens Lausøe	1
31. Oluf Mandix	2	44. Nicolaj Stendrup	1
		45. Jens Bøckman	1
		46. Christ. Andersen Eeg i Corsør	1
		47. Johan Sunckenberg	2
		I alt 100	

HENVISNINGER OG NOTER

1. Om monopolhandelen, se Jón J. Aðils: *Einokunarverzlun Dana á Íslandi 1602-1787*. Reykjavík, 1919. Dette værk er også udkommet i dansk oversættelse.
2. rd. cr. = rigsdaler croner.
3. Aðils: *Einokunarverzlun*, side 186; se også Björn K. Thóroúlfsson: *De københavnske Hørkræmmere og Islands Kompagni 1733-42*, i *Historiske Meddelelser om København*, III. Række, bind 3, side 173-200.
4. *Lovsamling for Island*, II, side 400 ff. Udgivet Kbh. 1853 ved Jón Sigurðsson og Oddgeir Stephensen.
5. *Lovsamling*, II, 558 ff.
6. Aðils: *Einokunarverzlun*, side 186-209. - E. Holm nævner dette kompagni et par steder i sin *Danmark-Norges historie*, III, 2, side 274-279. (Kbh. 1898).
7. J. K. M., *Maðkaða mjölið* 1756; *Saga*, 1973, side 162-178.
8. *Saga*, 1973, side 173.

9. *Ibidem*, side 173-174.
10. *Ibidem*, side 170.
11. Aðils, Einokunarverzlun, side 189. — Beløbet er noget højere, eller 1965 rd. 2 mk. 4 sk. Jfr. Hørkræmmerkompagniets Deliberations- og subskriptionsprotokol, fol. 103.
12. Andvari, 1939, side 106-129; Björn K. Thórolfsson: Einokunarfélögin 1733-58.
13. Der er selvfølgelig detaljer i Thórolfssons artikel, som ikke stammer fra Aðils, men der er ikke tale om nogen ny opfattelse.
14. Hørkræmmerkompagniets hovedbog, fol. 28; register nr. 140, Rigsarkivet.
15. *Ibidem*, fol. 28.
16. *Ibidem*, fol. 28.
17. *Ibidem*, fol. 28.
18. *Ibidem*, fol. 28.
19. *Ibidem*, fol. 131.
20. *Ibidem*, fol. 131.
21. *Ibidem*, fol. 131.
22. *Ibidem*, fol. 131.
23. *Ibidem*, fol. 216.
24. *Ibidem*, fol. 216.
25. *Ibidem*, fol. 216.
26. *Ibidem*, fol. 216.
27. *Ibidem*, fol. 216.
28. *Ibidem*, fol. 216.
29. Saldéer og Balancer, fol. 44.
30. Kompagniets Deliberations- og Subskriptionsprotokol, fol. 291.
31. *Ibidem*, fol. 313-314.
32. *Ibidem*, fol. 328-329.
33. Kompagniets Kammerkopibog, 14. februar 1756, side 287. Rigsarkivet, register nr. 140.
34. Kompagniets ejendomme lå i Strandkvarteret ud mod havnen for enden af Børsen. De er på Geddes kort 1757 registrerede Ny Børs nr. 88 og 89 og Bag Børsen nr. 91. Carl Bruun omtaler disse bygninger i sin Københavns Historie: »Det islandske Kompagni havde først sin Oplagsplads bag Børsen ud til havnen, hvor Sukkerhuset Phoenix nu ligger; i 1745 købte det tillige Grund og Hus hinsides den daværende Slotsholmskanal for Enden af Nybørs, altså tæt op til Knippelsbro, som dengang lå for Enden af Børgsgade.« Carl Bruun: København, II, 725 (1890). Jfr. III, 15.
35. Kompagniets Deliberations- og Subskriptionsprotokol. 17. marts 1750, fol. 175-6.
36. Kompagniets hovedbog, fol. 294. Rigsarkivet, registratur nr. 140.
37. D. v. s. 1743-58, idet 1758 var kompagniets sidste år i handelen. Årene 1759-66 kan betragtes som afviklingsperiode.
38. Der udbetales af 60 aktier.
39. Der udbetales udbytte af 72 aktier, idet der er udstedt 12 nye aktier til nye aktionærer. Jfr. SKÍRNIR, 143. årgang, side 225-6, kildehenvisninger for året 1746; sjobók betyder her KASSEBOG. — 10 af de nye aktier tilhørte Andreas Bjørn.
40. Der udbetales udbytte af 100 aktier, jfr. SKÍRNIR, årgang 143, side 225-6.
41. Tallene i Tabel III er taget fra Jón Kristvín Margeirsson: Bréf til Skírnis. Arðsútorganir Hörmanagarafélagsins. SKÍRNIR, 1969, årg. 143, side 225-6. Foruden kildehenvisninger i Skírnir, skal der henvises til SALDÉER OG BALANCER, fol. 44. Rigsarkivet, registratur nr. 140. Her findes en liste over de samlede beløb.

42. Kompagniets hovedbog, fol. 30; Deliberations- og Subskriptionsprotokol, fol. 252-4.
43. Deliberations- og Subskriptionsprotokol, fol. 74.
44. Ibidem, fol. 103.
45. Ibidem, fol. 103.
46. Kompagniets Deliberations- og Subskriptionsprotokol, fol. 103.
47. Denne fremgangsmåde skildres som følger i referatet fra direktionens møde 14. februar 1746: »Saaledes skulle een Actie herefter ansees for 1500 rd. og det første Interessentskab der består af 60 Actiers Indskud 60000 rd., alleene komme til gode af de ved den gode Guds Velsignelse til ult. August nestleden Aar /: efter Uddelingen er skeed :/ avancerede 32537 rd. 1 mk. 12 sk. den Summa 30000 rd. som gjør pr. Actie 500 rd. I saadan følge haver bogholderen Johann Suckenberg at creditere de første interessentere deres Conti, pr. Actie for 500 rd. – som udgør af de 60 Actier 30000 rd. . . .« Kompagniets Deliberations- og Subskriptionsprotokol, fol. 74.
48. Kompagniets Deliberations- og Subskriptionsprotokol, fol. 103.
49. Saldéer og Balancer, fol. 44.
50. Hvis man skønmæssigt tildeler Den finmarkske Handel 6000 rd. af de 31215 rd. 65 sk. på assurancekontoen bliver tallene ca. 15.000 rd. for Islandshandelen og ca. 90.000 rd. for Den finmarkske Handel.
51. Aðils, EINOKUNARVERZLUN, s. 209.
52. Saldéer og Balancer, fol. 44.
53. Kompagniets Kassejournal, Litra A, fol. 204, 14. febr. 1746.
54. Denne liste er dateret 28. december 1748. Den findes i kompagniets Kasebog, Litra A, fol. 259.

MIN SKOLETID

AF JULIUS LEHMANN (†)

Nu lader vi jo gerne børn blive syv år gamle, før de lærer noget. Men da jeg var dreng, tog man tidligere fat. I et feltbrev fra begyndelsen af 1864 beklager min fader sig over, at han endnu ikke har modtaget nogen egenhændig skrivelse fra min broder Alfred, som var født den 29. december 1858, og spørger fortørnet, om drengen skal »vokse op i vankundighed og aldrig lære hverken at læse eller skrive«.

Jeg var da heller ikke mere end fem somre, da jeg i efteråret 1866 blev sat i skole. Ingen børnehave, næ, må jeg bede: en *rigtig* skole, frk. Jessens Forberedelsesskole for drenge. Når man ser de paladser, der nu bygges til friskolebørn, må man undre sig over, hvad dengang et betalingsdygtigt publikum tog til takke med. Lokalerne befandt sig på Nørregade 24 og var en ganske almindelig lejlighed i mellembygningen. Tre små værelser rummede hver sin klasse, medens en større trefags stue gav plads for tre hold drenge, som blev undervist samtidig. Eleverne sad rundt om et aflangt bord på lange bænke uden rygstød. Lyset var ved vintertid uhyre sparsomt. Til gengæld foregik opvarmningen ved hjælp af de da brugelige kakkelovne, der stadig måtte passes og hurtigt nåede til at stege de nærmestsiddende. Skoletiden var – når undtages de alleryngste klasser – fra 9 til 2. Efter hver heltime fik man et frikvarter, som kl. 12 varede 10 minutter, men ellers kun 5. Det tilbragtes i baggården, en lille, skummel, brolagt plads, helt omgivet af høje bygninger. I den ene mur var der en kælderhals; den blev under skoletiden dækket med en skrånstillet træflage. Jeg glemmer aldrig dette sted. Der residerede nemlig i frikvartererne skolens mægtigste dreng med ryggen til flagen og skrævende ben. Vi nyankomne puslinger blev af hans underdanige klassekammerater enkeltvis bragt frem for ham. Så lærte han os alle de uartige ord, han selv kunne, og bagefter eksaminerede han os deri. Han kunne ikke så få. Senere blev han skolebestyrer. Fritiden anvendtes i øvrigt til at spise den medbragte frokost: smørrebrød med tarveligt

pålæg, som kartoffelskiver eller puddersukker. Brødet lå i en madkasse af blik og var nok så appetitligt indsvøbt i avispapir eller bladene af en udskreven stilebog.

Hvor klosettet befandt sig, kan jeg ikke huske. Men i bestyrerindens spisestue var der et vægskab; og i det stod en metalspand, som benyttedes, når man skulle »et lille ærinde«. Dér stod også, på en hylde, skolens naturhistoriske samling. Dens pragtstykker var en udstoppet stær og en snog i spiritus. Fra dette sted mindes jeg en af mit livs forfærdeligste tildragelser. Jeg måtte »ud« i naturhistorietimen og havde fået besked på at tage stæren med, når jeg kom tilbage. Men jeg kunne ikke nå den, så hoppede jeg, greb til – og stod dér, seks år gammel, med halen i hånden, medens fuglen selv var lige ved at gå i spanden. Endnu i dag har jeg afsky for stære. Jeg kan heller ikke lide snoge. Derimod holder jeg meget af forskellige spirituosa.

Undervisningen blev anset for at være den bedste og mest »moderne« i København. Skolen havde ligefrem et stiltiende privilegium på at få sine elever optaget i Metropolitanskolen. Jeg har også indtryk af, at vi lærte mærkværdigt meget. Rent ud sagt: det meste af, hvad jeg véd, kan jeg takke frk. Jessen for. Noget ganske nyt var brugen af »anskuelsesmetoder«. Når det, f.eks., var forklaret, hvorledes muldvarpens gravepoter sad på kroppen, og hvorledes de benyttedes under arbejdet, sagde lærerinden: »Så er vi alle muldvarpe«. Hvorpå både hun og drengene satte hænderne i siden med fladen bagud og lod, som om vi skovlede jord tilside. For at øve os i udtalen af det engelske stemte »s« – vi dyrkede nemlig også fremmede sprog – holdt frøkenen et stykke elastik i hænderne. Så længe hun trak det ud mod begge sider, måtte vi alle sige: $\ddot{d}$ $\ddot{d}$ $\ddot{d}$; når hun slap det, udstødte vi et hvislende »s«. Hvad man har lært på den måde, husker man evigt, selv om det er forkert. Og det kan jo ikke nægtes, at vi undertiden fik mærkelige ting at vide. For eksempel, at man i Cotes d'Or gravede »fransk guld«, som var det fineste, der fandtes.

Lærerstaben bestod af kvinder, og drengene behandledes fruentimmeragtigt. Opførte man sig »pænt«, blev man overhængt med kys og kærtegn. Men hver forseelse fik sin straf, og straffen var tit barbarisk. En af de mest yndede bestod i at samle synderens fingerspidser og slå løs på neglene med en tyk lincal. Angiveri var en fortjenstfuld gerning. Jeg havde engang i frikvarteret til en af de andre drenge sagt

Metropolitanskolen. Fot. på Bymuseet.

noget mindre pænt om en lærerinde. Jeg mente det slet ikke; men jeg syntes, det lød flot. Drengen lige hen til lærerinden: »Frøken, véd De, hvad Lehmann siger?« »Nej, hvad siger han, min lille ven?« »Han siger, De er et fjols«. I stedet for at stikke den slavesjæl en lussing, trommede hun klassen sammen, »min lille ven« fik ros, og jeg fik klø.

Foruden de egentlige lærerinder hørte der til personalet endnu en dame, som stod i et noget bagvendt forhold til eleverne. Det var en ældre, kappeklædt kone, hvis dagværk bestod i at gå rundt og snuse sig til, hvem af børnene der »lugtede«. Den utætte blev så vist udenfor.

Nogen gymnastiksal ejede dette moderne institut selvfølgelig ikke. Men én gang om ugen kom der kl. 2 en uniformeret sergeant med mange alen overskæg og førte os i flok hen til Larslejsstrædes skole. I dens gymnastiksal fik vi så en times motion. Det var alt, hvad man ofrede på vor legemlige uddannelse.

I juni 1870 blev jeg – endnu ikke 9 år gammel – indstillet til optagelse, i Metropolitanskolen. Den brave frk. Jessen medgav mig en anbefalingskrivelse, hvori det ordret hedder: »Det er med bedrøvelse,

at vi så tidligt skilles fra denne flittige og opmærksomme dreng, hvis *sædelige opførelse** og elskværdige karakter har gjort ham afholdt både af lærere og kammerater«. Ak, ja, så god var man dengang.

Bestået blev prøven; og nu tilbragte jeg otte lange år i »Alma mater Metropolitana«, som altså havde otte klasser, hvoraf senere de to nederste blev henlagt til Forberedelsesskolen. Bygningen på Frue Plads – vel nok et af C. F. Hansens betydeligste arbejder – var jo i sammenligning med den fem værelses lejlighed på Nørregade af imponerende virkning. Den alvorfulde facade, det monumentale indvendige trappeparti, de højloftede skolestuer, solennitetssalen med indhegnet flygel og en talerstol, hvorpå der pranger et græsk Bon mot; den store legeplads, i hvis midte knejser en gammel, ombænket lind, gymnastikhuset med de mange forskellige apparater – alt det måtte på modtagelige barnesind gøre en betagende virkning. Og så de pragtfulde klassiske ord, man brugte; bestyreren kaldtes »rektor«, inspektøren »inspector«, lærerne »adjunker«, ja endogså portneren hed på sin latinske »custos« og hans kone »madam custos«. En gang om måneden gik rektor rundt i klassen og foretog nummerbytning efter elevernes gennemsnitskarakter – så havde man »censur«. Og når drengene før sommerferien mødtes for at høre udfaldet af eksamen, var de til »translocation«. Stilfuldt og lærd; når dertil kom skolens høje alder og gamle ry for kun at optage de allerflinkeste elever – hvad under da, at vi Metropolitanere betragtede os selv som skoleungdommens højadel og følgelig så ned på alle andre drenge?

Fornem var skolebygningen at se til. Men hele dens indretning var gammeldags og uhygiejnisk. Også her sad man ved lange borde på bænke uden ryg. Bordet skrånede svagt ned mod bænken, men var ikke indstilleligt, hvorfor de små drenge fik øjnene altfor tæt ned i bøgerne og de store måtte krumme sig. Opvarmet blev lokalerne af mægtige jernkakkelovne, hvori ordensduksen efter forgodtbefindende fyrede med vældige bølgeknuder. Begrebet »ventilation« havde man endnu ikke opfundet. Og da skolebørn i al almindelighed lugter ilde, og det tilmed på den tid var skik at gå med højskaftede fedtlædersstøvler, kunne luften i klasserne blive fuldstændig kvælende. Så før læreren måske hen og smækkede et af de store vinduer op – og dér sad

---

*) Fremhævet af forfatteren.

de ulykkelige børn med en gloende kakkelovn på den ene side og fra den anden vinterluften strygende ind.

Mindre hygiejnisk var også »lokum«, en lille træbygning på legepladsen. Bag tremmedøre husede den fire gammeldags latriner, hvor der altid herskede et ubeskriveligt svineri. Mere malerisk end appetitligt stod der lige op ad dette casino en vandpost. Til den var der i en jernlænke fastgjort et bulet rustent tinbæger, hvoraf hele besætningen stillede sin tørst.

Skønt jeg kun var 9 år gammel, da jeg efter sommerferien stillede på Frue Plads, har jeg et tydeligt indtryk af, at skolen dengang stod på et meget lavt trin. Rektoren hed etatsråd Borgen. Det var en indtørret gamling, der bar paryk og det stolte fornavn Bonaparte. Ham så vi aldrig noget til. Lærerkræfterne – som vist blev meget slet betalt – var for størstedelen cand. phil.'er og teologiske kandidater med ganske små eksaminer. Jeg havde så bestemt følelsen af at de som regel intet kunne udover dagens pensum – og ikke engang altid så meget. En skrækkelig, gammel teolog, som underviste i fransk, lærte os at sige: *Bonjour Monsieur*, men ikke meget andet. Han var også geografilærer. Det hændte hvert øjeblik, når en dreng havde besvaret hans spørgsmål, at han sagde: »Bi lidt, lad os konferere med den lærde bog«. Hvorpå han slog op i geografien for at se, om svaret var rigtigt. Kun én af lærerne fra denne periode står for mig med et virkeligt særpræg, nemlig forfatteren Kristian Arentzen. Han imponerede mig ved sit »poetiske« ydre med høj pande og tilbagestrøget hår. Dansk var hans fag, hvad der i nederste klasse ville sige grammatik. Jeg husker navnlig hans drastiske måde at lære os forskellen på 1. og 2. conjugation. Den ene dannede imperfektum ved omlyd – så tog han os i øret og drejede det rundt, til det var ved at gå løs –, den anden ved endetillæg – her borede han sine spidse negle ind i drengens kødfuldeste parti.

Med disciplinen var det kun småt bevendt. Således fik de store drenge ganske uhindret lov til at udøve et grusomt tyranni mod de mindre. Nyankomne elever måtte gennemgå en dåbshandling: de fik hovedet under posten og blev overpumpet, så vandet drev dem ned ad ryggen. Og de yngre blev gennemgående benyttet som en slags tjenere af de ældre; jo, det kunne godt hælde, at en stærk tamp beordrede så og så mange småfyre til i hvert frikvarter at »stille til klø«. Selv

slap jeg for godt køb. Hvert menneske har jo én skønhedsperiode; jeg var dum nok til at tage min så tidligt. Blandt andet havde jeg en meget blød hud, som hos »de store« forskaffede mig øgenavnet »fløjlspapir på kinderne«. Jeg blev derfor i høj grad protegeret og måtte snarere lide kæl end prygl.

Hvad der for øvrigt i mit første skoleår gjorde et alt overvældende indtryk på mig, var den fransk-tyske krig og de patriotiske rørelser, den fremkaldte hos skoleungdommen. Eleverne i de øverste klasser havde jo oplevet 1864. Ingen tvivlede på, at hævnens time nu var slået. Begejstringen gav sig de mærkeligste udtryk. En gang blev i frikvarteret de mest umusikalske drenge samlet sammen og stillet op på bænken omkring lindetræet. Dér måtte de af fuld hals skråle »Marseillaisen«, medens alle kammeraterne marcherede rundt og brølede af henrykkelse. Det stemte forbandet, men var forbandet stemningsfuldt: I de *store* øjeblikke sprænger vi jo da heldigvis vor kultur-fernis og bliver til dyr igen. Hvorledes man forholdt sig overfor de tyske sejre, har jeg glemt. Derimod husker jeg tydeligt den uvil-kårlige agtelse, hvormed jeg blev behandlet i skolen, da Orla Lehmann på dette tidspunkt døde, og man opdagede, at det var min farbroder. Jeg var stolt deraf, men fandt mig forpligtet til at vise mere sorg, end jeg følte. *Cabotin!*

Allerede i 1871 tog rektor Borgen sin afsked og fik til efterfølger en anden etatsråd, ved navn Birch. Han regerede hele resten af min skoletid. Til at begynde med strammede han disciplinens tøjler. Ganske uskyldig var jeg ved at blive et offer for hans nidkærhed. En af mine klassekammerater hed Tutein. Hans bedstefader, den bekendte storkøbmand, skulle fejre sin 80 års fødselsdag. I den anledning blev der indstuderet Rombergs symfoni for børne-orkester, og til menuetsatsen skulle 6 par børn danse i rococodragter. Jeg blev opfordret til at være en af de små kavalere. Men et par dage før festen fik jeg feber og måtte blive hjemme fra skolen. Det var før sent til at sætte nogen anden på min plads i dansen. Med lægens billigelse blev det da indrettet således, at jeg på festaftenen hentedes pr. vogn, dansede og straks efter blev kørt hjem og lagt i seng. Den aften står for mig i et ganske uvirkeligt lys: Ankomsten til den store fornemme patriciergård (på hjørnet af Vimmelskaftet og Hyskenstræde, dér, hvor senere Café Bernina blev etableret), de strålende lysekroner, de

mange festklædte herrer og damer, dansen i silkedragt, med pudderparyk og til orkester, hjemturen, hvor kinden brændte og pulsen hamrede – det hele var som et æventyr! Men så kom virkeligheden. Da jeg nogle dage senere påny blev sendt i skole, mødte rektor op. Med højtidsfuld betagelse spurgte han mig, om det *virkelig* var sandt, at jeg, medens jeg var sygemeldt på skolen, havde taget del i et bal. Jeg forklarede ham sagens sammenhæng; hvorpå han i hele skolens påhør dekretede: »Ja, du *burde* jo vises ud af skolen. Men da du er så ung, så du vel næppe har været dig rækkevidden af din forseelse bevidst, skal jeg denne gang lade nåde gå for ret«. En herlig pædagogik, således at overfalde mig lille purk, som kun havde gjort, hvad mine forældre gav mig ordre til!

Nå, senere fejede kosten jo mindre skrap – hvad følgende tildragelse kan bevise. Rektor Birch var en stor ven af bordets glæder. På en eller anden måde havde han begyndt at pleje selskabelig omgang med min mormoder, konferensrådinde David, hos hvem man spiste overmåde godt. Så hændte det engang midt i halvfyrdserne, at en af mine brødre for en virkelig forseelse blev stævnet ned til rektor. Han sad stormægtig ved sit bord, på bordet lå et spanskrør. »Hvad er det dog, du har gjort!!« råbte han med tordenrøst. Så slog han over i en mildt bebrejdende tone: »Hvor kan dog sådan noget falde dig ind?« Og efter en lille pause tilføjede han med inderligt velbehag: »Vil du hilse din bedstemoder og takke for i torsdags; det var en ganske fortrinlig middag. Gå så, min dreng!«

Vi havde også fået en ny inspektør, et stort, rødfinnet mandfolk, som ideligt for om, brølede op og uddelte lussinger. Med disciplinen vedblev det alligevel at være småt bevendt. Drengenes hovedbeskæftigelse var at snyde og at drille lærerne. Snyderiet var i min klasse, da vi blev noget større og frakkere, ligefrem sat i system. Hos én lærer, som hørte dårligt, men havde gode øjne, skiftedes vi til at »kunne« vore lektier. De, hvis tur det var, »supplerede under eksaminationen dem, som havde fri«. Hos en anden, der havde gode øren, men var svagsynet, anbragte man ganske ugenert sin åbne bog mod den foransiddendes ryg og læste lektien op. Så lidt blev der passet på os, at jeg sammen med tre andre drenge et helt år igennem i en bestemt latin-time havde fast Whistparti. Og det var meget sjældent, at vi ikke kunne føre det igennem. Gymnastikundervisningen snød vi os fra, så

snart det lod sig gøre. Begrebet »sportsinteresse« kendtes ikke dengang. Tiden var æstetisk og »åndig«. Legemet blev betragtet som et nødvendigt onde, nærmest noget upassende noget, der helst måtte ignoreres og skjules. En dreng med selvagtelse fandt det under sin værdighed at træne kroppen, vi mente for fuld alvor, at kun »idioterne« kunne være flinke til gymnastik. Derfor var det mange af os en æressag at skaffe sig svagheder, hvorved man blev fri for de to ugentlige timer. Jeg havde et misundelsesværdigt anlæg for leddevand i knæet: så jeg kunne »drive den af« lang tid ad gangen.

Det drilleri, som lærerne var udsat for, gik ud over alle grænser. Et meget yndet trick bestod i at anbringe den store kakkelovnsskærm på en sådan måde, at den, når læreren gik forbi, måtte falde omkuld. Den var af svært metal og gjorde et mageløst spektakel. Der blev sat knappenåle i katederstolen. På den sorte katederplade blev der hældt blæk, som det troskyldige offer så fik på fingre eller frakkeærmer. Havde en lærer hængt sit overtøj ind i klassen – først senere blev der indrettet et lærerværelse – kunne han ved timens begyndelse finde paraplyen dinglende opslået under loftet. Og ned fra den hang i en snor hans frokostpakke, som drengene havde »neglet« ud af frakkelommen. I timen blev de lærere, der mest var til »sjov«, bombarderet med små sammentyggede papirskugler. Eller man dannede spiral-fjedre af stift papir, trykkede dem ned mod bordpladen og lod dem så med et svup springe op på katederet, de mest ondskabsfulde dypede først spidsen i blækhuset, og det var »evigt spænd«, når en sådan flyver havnede i den statelige læderbetrukne protokol, der lå opslået foran læreren – jeg vil nu slet ikke tale om, hvis den dalede ned i hovedet på ham. Fysiktimerne blev anvendt til ganske særlige skurkestreger. Vi havde en både elskværdig og dygtig lærer. Men hans tale lød som en række små eksplosioner, og han forstod aldeles ikke at sætte sig i respekt. Undervisningen foregik i et halvmørkt lokale. Eleverne sad på begge sider af et langt bord, adjunkten ved den ene bordende. Noget fra hans plads kunne der så være henlagt en bog. Der var ikke noget mærkeligt ved den. Først midt i timen begyndte at røre sig, ganske småt. Læreren så forbavset derhen. Nu rejste den sig på højkant og gjorde nogle sirlige spring. Læreren greb efter den; men i samme nu for den op under loftet. Derved brast den tynde tråd, som fra en drengenæve var ført op over en krog i loftet og fast-

gjort til bogen. Bogen plumpede ned – og der var jo ingen, der anede, hvordan det kunne være gået til. I næstsidste skoleår havde min klasse for skik, til disse timer at gøre indkøb af wienerbrød, frugt og lignende spisevarer, som falbødes af mons. custos. Dermed dækkede vi bord, Når så læreren kom ind, erklærede vi bestemt, at vi ikke havde tid til at høre på ham, men hvis han ville, kunne han få lov til at spise med. Denne forlystelse var dog nærved at få en sørgelig afslutning. Det hændte nemlig engang, at professor Adolph Steen kom for at inspicere. Så snart han viste sig, forsvandt naturligvis alle lækkerierne ned under bordet. Men lidt ind i timen var der en af os, som ikke kunne dy sig for at gnaske på en pære. Nu havde Steen uheldigvis et træk om munden, der vist slet ikke var elskværdigt, men af os blev opfattet, som om han bestandig smilte. Derfor kom der snart en kage frem, så nogle brystsukkere. Frækheden bredte sig efterhånden til os alle, og timen endte som et åbenlyst symposium. Professoren sagde ikke noget dertil; han smilte kun sit uforanderlige smil. Vi fandt ham uhyre indtagende og fordomsfri. Men sagen indbragte bagefter os en tordentale af rektor og havde nær kostet læreren hans stilling.

Drilleriet holdt sig ikke engang indenfor skolens mure. Næsten alle lærerne havde naturligvis mere eller mindre foragtelige øgenavne. Der var således en religionslærer med rødt hår og kindskæg, som aldrig hed andet end »Hoseas«. Når han ville høre os i de små profeter, lo vi, så ingen af os kunne tale. Han boede i St. Pederstræde; altså måtte han for at komme til skolen passere Frue Plads. Men nu hændte det en morgen, at han fandt hele kirkemuren dekoreret med en fortløbende række »Hoseas« i lysende kridtbogstaver. Manden vidste jo godt, hvad det betød. Han klagede til rektor, men fik vist aldrig opklaret, hvem synderne var. Derimod hændte det kort efter, at nogle af de store drenge trak mig, som dengang var 10–11 år gammel, ind i hans port og lokkede mig til med kridt at male et overdådigt »Hoseas«. Også det kom for rektor; og jeg, som desværre altid har lidt af sanddruhed, gik straks til bekendelse. Læreren tog en hævn, som den dag i dag gør mig varm: han bad mig fri for straf. Og i den første time, jeg havde med ham, kom han straks hen, hvor jeg sad; han talte ikke et ord, men han lagde i min hånd det største og smukkeste æble, jeg har set. Da svor jeg mig selv en ed, at jeg *aldrig* ville drille ham mere. Og jeg må sige til min ros, at jeg holdt den i fjorten dage.

Egentlig er det nu ikke til at undres over, om drengene selv forsøgte at bringe noget liv i skoletilværelsen; for munter var den ikke, ej heller skikket til at vække respekt enten for fagene eller d'herrer, som docerede dem. Vi havde lærere, som åbenlyst forsøgte tjenesten. Således én, der skulle undervise os i matematik, men hvis hovedbeskæftigelse var at tjene som forlystelsesråd for det halve København. Han kom i reglen farende ti minutter efter timens begyndelse og gav sig straks til at sende nogle af eleverne i byen for sig. Lykkeligst var den, som med et ærinde skulle »stikke ud på Amalievej«, hvor manden boede; for det kunne med god vilje forslå til hele timen. Andre lærere tog mod bestikkelse. Det hændte således, at en dreng, hvis fader var skomager, kom i skole med et par nye støvler; de havde lange skafter og lakerede kraver. Hr. N.N. beundrede dem og sagde: »Jeg ville skam gerne have sådan et par støvler«. Næste dag meldte drengen: »Jeg skulle sige fra fader, at hvis De ville komme op og få taget mål, skal han gerne sy Dem nogle støvler ligesom disse«. Hvor utroligt det lyder, blev tilbudet virkelig modtaget, og skomagersonnen i lang tid begunstiget. Samme lærer gjorde overhovedet utilbørlig forskel på eleverne. Jeg var så heldig at være blandt hans yndlinge. Når det viste sig, at jeg ikke kunne noget, sagde han altid: »Jeg gider slet ikke høre dig; sæt dig ned, dit svin!« så slap jeg for at få karakter. Jeg fandt det upassende, men behageligt.

Skønt lærerpersonalet i løbet af min skoletid blev væsentlig fornyet og forbedret, var der dog til stadighed nogle, som vakte vor spot ved at vise sig utilstrækkelig funderede. Blandt dem fandtes selveste rektor, som havde de øverste klasser i latin og græsk. Når eksaminanden ikke kunne finde en eller anden by på vægkortet over den antikke verden, sagde rektor med dybeste hån: »Ved du ikke, hvor den er?« og råbte triumferende: »Dér! Dér ligger den!« medens han med den lange pegepind beskrev en kreds, der omfattede det halve Grækenland, og skønt det var eleverne strengt forbudt at benytte oversættelser af de gamle forfattere, stillede rektor selv bestandig med »Freunds Schülerbibliothek«, der indeholdt både oversættelser og forklaringer (vi kendte den begribeligvis allesammen formedelst selveje). Så var der en gang, hvor eleven stoppede uhjælpefuldt op ved en gløse. Rektor blev ved med hånligt at gentage: »Véd du ikke hvad det betyder? – Véd du *virkelig* ikke, hvad det betyder?« medens han stadig mere

febrilsk søgte efter noget på katederet. »Er der da ikke nogen af jer andre som véd, hvad det betyder?« men i øjeblikket var der ingen, som fandt for godt at vide, hvad det betød. Pause. Med ét råber så rektor i den ynkeligste tone: »Åh, jeg får så ondt i min mave! Vent lidt – jeg kommer straks igen!« Dermed for han ud af klassen og ned i stueetagen, hvor han boede. Så vendte han tilbage – påfaldende hurtigt – med tryk i ansigtet og »Freunds Schülerbibliothek« i hånden.

Værst af alle var dog de lærere, som virkelig kunne deres sager; hos dem manglede ethvert oplivende moment. Egentlig var der slet ikke tale om *undervisning*. Intet blev gennemgået med os, intet forklaret, intet gjort levende og personligt: Man fik sin lektie for: derfra og dertil, skulle læse den på egen hånd, blev »hørt«, fik karakter og ny lektie for: Derfra og dertil! Selve lærebøgerne var rene vidundere af kedsommelighed, tør opremsning af nøgne fakta, uden forsøg på at forme stoffet. Verdenshistorien, f. eks., dette herlige fag, som kan rumme al menneskelig viden og visdom, åbne øjet for hele tilværelsens udvikling og mål: Åh, Gud hjælpe os, det var en åndsforladt beretning om de fyrster, der havde regeret, og de krige, som de havde ført; hvilket år der var leveret et lille slag ved *den lille by*, og på hvilke betingelser, der i det år blev sluttet en lille fred i en anden lille by. Ja, selv om en fyrste ikke havde ført nogen krig og derfor heller ikke sluttet nogen fred, selv om der slet ikke var noget andet at melde om ham, så stod der alligevel, *når* han var kommet til tronen, og *når* han var kommet i jorden. Derimod blev kulturhistorien behandlet som noget ganske ligegyldigt; dens stormænd havde egentlig ikke anden betydning end den at have levet i vedkommende fyrstes regeringstid. Og med omhu var stoffet ordnet således, at man slet ikke fik anelse om den indre sammenhæng mellem de forskellige landes historie. Disse tusinder af årstal måtte vi ulykkelige børn proppe ind i hjernen – og forvare dem godt. Det var jo nemlig ikke som nu, hvor man til artium kun opgiver enkelte afsnit og har lov til at glemme resten; næh, vi skulle sidde inde med den hele meningsløse viden og kunne udspy et hvilket som helst årstal ligefra verdens skabelse, som dengang også havde et. For at gøre faget endnu mere interesseløst var det endda indrettet således, at den fjerneste oldtid blev behandlet med størst udførlighed, jo nærmere vi kom vor egen tid, des

lettere gik man hen over det hele. Derfor vidste vi ved udgangen af skolen langt bedre besked om den peloponesiske krig end om krigen i 1864. Og medens vi (fra latinlæreren) havde detailleret kendskab til det gamle Roms kommunalforfatning, var der aldrig nogen, der havde fortalt os, hvad moderne parlamentarisk regeringsform vil sige. Nå, det har vi jo desværre bagefter fået tilstrækkeligt at vide og at føle.

Hvor blottet for ånd vore lærebøger i historie var, kan ses deraf, at der i dem alle tilsammen kun fandtes ét billedligt udtryk. Det var såmænd endda ikke mere poetisk, end at der stod: »Som et lyn fra klar himmel kom dette budskab til Athen . . .« Jeg er vis på, at alle skole-drenge fra den tid har det i uudslettelig erindring. Så lærte vi, at Maria Theresia i et egenhændigt brev til madame Pompadour havde tituleret hende: »Chère Cousine«. Her tilføjede læreren gerne en vittighed af eget fabrikat: »Og det var nu vand på madame Pompadours mølle«. Dermed er nævnt de to forfriskende momenter i otte års historieundervisning. Og så var læreren ikke blot knastør, men også befængt med onskabsfuldhed og tuberkler. Huha! Den nat inat kan jeg vågne af rædsel: jeg har drømt, at jeg skal »op« i historie hos ham!

Sprogundervisningen var udelukkende grammatik. Det gjaldt de levende sprog, så vel som de døde. Intet forsøg på at bibringe os talefærdighed – nå der var nu heller ikke andre end den elskværdige tysklærer, Kaper, som kunne mistænkes for selv at eje den – ikke engang nogen bestræbelse for at skaffe os en korrekt udtale af sprogene. Derimod grammatik og grammatik i det uendelige. Eksaminationen foregik på den måde, at eleven læste et stykke tekst op; hvorledes det lød, var ganske ligegyldigt, når blot han sørgede for at få endelserne med, så man kunne mærke, det var de rigtige »køn, tal og kasus«, samt »person, tal, tid og måde«. Derpå skulle han oversætte så »korrekt« d.v.s. ordret som muligt. Og så kom hovedsagen, idet han blev krydsforhørt om sætningsbygning, deklinationer, conjugationer, futurum exactum, conditionalis og sludder og vrøvl: Hvad er det for en ablativ?« »Hvilke præpositioner styrer akkusativ og dativ?« »Hvilke ord er maskulinum, skønt de burde være femininum?« »og hvilke ord er alligevel femininum, skønt de burde være maskulinum, uagtet de burde være femininum?« Følgen var, at man blev student uden at

kunne gøre sig forståelig på noget fremmed sprog og med en rent ud panisk rædsel for at gøre grammatiske bommerter. Jeg husker for mit eget vedkommende, hvorledes det gik mig, da jeg to somre før eksamen artium tilbragte ferien i Tyskland. Hver gang jeg skulle sige noget, måtte jeg indvendig gennemstøve de forskellige afsnit af grammatikken: det ville jo have været forfærdeligt, om jeg f.eks. havde ladet en præposition styre dativ i stedet for akkusativ! Og følgen blev, at jeg aldrig fik munden op. Endnu sidder denne frygt mig i blodet; jeg bliver den aldrig kvit.

Det var endda kun de færreste, som nåede til at kunne læse en tysk, engelsk eller fransk bog; på grund af det grammatiske pindehuggeri blev vort ordforråd utilstrækkeligt. End ikke i latin, som vi dyrkede år efter år med indtil seks timer ugentlig, drev man det til at kunne forstå en nogenlunde vanskelig tekst. Af græsk, som vi kun havde to timer om ugen, lærte vi netop så meget, at vi uden besvær kunne glemme det på to år. Værst var det dog, at der ved denne form for undervisning blev indpodet os et ligefremt had til de forfattere, som måtte holde for. Derved snød man os for mangen glæde senere hen. Jeg har således aldrig kunnet tænke mig at åbne Homer, af hvem jeg i skolen havde døjet en enkelt sang: han skrev jo dog kun for at vise, hvor godt han kendte Madvigs grammatik. Først i 1916 kom jeg ved et rent tilfælde til at blade i Wilsters oversættelse og opdagede, at jeg havde levet et helt liv uden at kende det mest plastiske, kærnesunde, dagklare digterværk, der nogensinde blev frembragt.

Endnu én omstændighed bidrog til at forringe skolens betydning. Eleverne havde dengang kun to retninger at vælge imellem: den »sproglig-historiske« og »den matematisk-naturvidenskabelige«: man var enten »græker« eller »matematiker«. Sansen for det reale liv og de eksakte videnskaber var overhovedet kun ringe; Ved Metropolitan-skolen, hvis klientel væsentlig skrev sig fra embedsstanden, og hvis lærerpersonale var vokset op i ubegrænset respekt for begrebet »Madvig«, blev de lige netop tålt. I en nogenlunde anstændig klasse sad der højst 5–6 matematikere. De blev af grækerne betragtet som et art lavere dyr – så meget mere, som de tit var flinke til gymnastik og kunne »tæve« de æteriske åndsaristokrater. Derved opstod et modsætningsforhold mellem eleverne indbyrdes, som var til stor skade for kammeratskabet. Og – hvad der betød endnu mere – det første, en dreng

med selvagtelse foretog sig, såsnart han havde truffet sit valg, var fuldstændig at negligere de fag, som ikke havde afgørende betydning for retningen. Således kunne en vordende græker aldeles ikke være bekendt at have interesse eller blot anlæg for matematik. Ja, selv fysikken, som grækerne netop læste i de to sidste år, og som endda var eksamensfag til artium, havde man pligtskyldigst at behandle med foragt. På lignende måde forholdt matematikerne sig overfor de klassiske sprog; følgelig var det et frygteligt spild af tid, så længe vi blev undervist sammen i alle fag. Og grækerne gik ud til livet næsten blot-tet for praktisk viden, ukendt med naturlovene og deres anvendelse.

Foruden de mange slette og ligegyldige var der dog også et par virkelig fremragende lærere. Således adjunkt Pullich. Han docerede den af os grækere foragtede matematik. Men hans ganske uomtvistelige dygtighed og den kultur, som prægede hans hele fremtræden, gjorde ham både agtet og afholdt; selv om man ikke ville lære noget af ham, kunne man aldrig finde på at holde »slov« i hans timer. Så var der adjunkt Fög, lærer i geografi, zoologi og botanik, en helt anden type: livlig, spøgefuldst og kammeratlig. Han satte sig i timen ned blandt drengene; og han eksaminerede dem ikke enkeltvis, men snakkede med dem alle på én gang, førte selv ordet og lod så pludselig et spørgsmål falde snart til højre, snart til venstre. På den måde holdt han os vågne, skønt hans fag »kun« angik naturen. Det er iøvrigt betegnende for tidens »anstændigheds« begreber, at det afsnit i zoologien, der omhandler mennesket, blev fuldstændig sprunget over, og et så vigtigt spørgsmål som formeringen kun omtaltes for planternes vedkommende. Vi lærte nok, at nogle dyr »fødte levende unger«; men hvordan de bar sig ad med det, fik vi aldrig at vide. Ja, vi blev studenter, uden at endnu nogen voksen person havde givet os nogen som helst oplysning om de seksuelle fænomener. Følgen heraf var naturligvis, at alt, hvad der angik kønslivet, stod for os som noget højst pikant »svineri«, der i en ganske unødvendig grad pirrede vor nysgerrighed og beskæftigede fantasien.

Hr. Kinzi, skriveleereren bør også nævnes, ikke blot for sin formfuldendte skønskrift – et rædselsfuldt begreb – men også for sine vel-skabte lussinger. Dengang var man endnu så fornuftig, at læreren straks på slående vis afgjorde sine små mellemværender med en elev i stedet for at sladre til hjemmet, og *han* kunne med ét slag få en mel-

lemstor dreng til at lande i glideflugt ved den fjerneste væg. Selv havnede jeg engang i brændekassen. Det var nydeligt arbejde, og jeg nyder det endnu: *A thing of beauty is a joy forever.*

Rektor Birch fremhævede altid betydningen af, hvad han kaldte »der gelegentliche Unterricht«. Han gjorde også hæderlige forsøg på at udvide vor åndelige horisont; men det lykkedes ham aldrig at få tag i os. Der var noget ved hans ydre fremtræden, som vi fandt komisk. Han lignede Oehlenschläger på hans ældre dage, da han var konferensråd med tilhørende mave og dobbelthage. Han smaskede med de fyldige læber, og han accentuerede toppunktet af sine tirader ved at knipse med fingrene. Hans kundskaber var nok omfattende, men ikke dybere, end at vore spørgsmål hurtigt kunne nå til bunds. Den »gelegentliche Unterricht« artede sig stundom noget mærkeligt. En dag, i næstøverste klasse, gjorde han pludselig en længere kunstpause og råbte så med et lystent smil: »har I ikke lagt mærke til, at der er en ganske egen duft ved unge kvinder?« En anden gang begyndte han en time med at kaste dybsindige blikke omkring sig, hvorpå han højtidelig fremsatte det spørgsmål: »Er der musik i himlen?« Hver enkelt af drengene måtte besvare det. Og hver gang én sagde: »ja«, udbrød rektor med *Mariae-Himmelfarts*-øjne: »Åh, han tror, der er musik i himlen!« Men hver gang én sagde: »nej«, lød råbet: »Åh, han tror *ikke*, der er musik i himlen!« Jeg har glemt løsningen på denne rebus; jeg husker blot, det var noget dialektisk vås. Rektor dyrkede nemlig Hegel i Heibergs fortynding.

Næ, så var der en anden lærer, som fik langt større betydning for os, som vakte os alle af dvale og prægede mange af os for hele livet. Han hed dr. phil. Victorinus Pingel, i daglig tale »Pingeling«. Han var en luende fakkell i det kolde mørke, stormvejr over døsende dødvande. Han var ung; han var radikal. Han var lærd, både filolog og geolog; men han kunne tale som en digter. Han ligefrem spruttede af iver og begejstring, så der stod et springvand ud af munden på ham. Han kildrede hellenismens herlighed, og han bragte os bud om vor samtids rørelser. Navne som Georg Brandes og Holger Drachmann hørte vi for første gang berømmede af ham. Aldrig glemmer jeg den time, der egentlig skulle have været brugt til noget ganske andet, men hvor han fremtog Drachmanns »Dæmpede Melodier«. Den var lige udkommet, ingen af os kendte den. Så begyndte han at

læse, uden kunst, men med en vidunderlig hengivelse, ét digt og ét til – »og hør så det – ja, og så dette her!« Hele timen forløb i en rus, der smittede os alle. Til slut fik vi »Ad libitum«:

»Jeg viser mig ej i en silkesyet dragt
med harpe og smægtende blikke . . .

.....

men er I endnu ej af brystsukker ked,
og kan I ej rugbrød lide . . .

.....

jeg går nu min gang og spiser min mad
og fløjter så småt min vise . . .

Idet klokken slog til frikvarter, sagde Pingel: »Ja, nu må I vælge, om I vil have brystsukker eller rugbrød, naturlig fløjteklang eller kunstlet harpesang!« Og vi stormede ned i gården og var ellevilde. Lige så lidt som den brave Pingel tænkte vi på, at fløjten da netop er et skabagtigt soloinstrument, og at det, der nu var splinternyt, om ikke så mange år ville synes ældre end meget af det gamle.

Vi havde ham et par år til lærer i dansk. Engang lige efter sommerferien sagde han ved begyndelsen af en time: »ministeriet har i sin visdom dekretet, at De skal læse oldnordisk. Det er mig, som får den ære at undervise i dette sprog. Jeg siger Dem på forhånd, at jeg aldrig har beskæftiget mig dermed og følgelig heller ikke kan noget af det. Men jeg lover Dem at gøre mig flid og altid være lidt videre end De«. Denne ærlighed tiltalte os i høj grad, ligesom Pingel havde opnået en ganske særlig respekt ved at være den eneste lærer, som aldrig gav en sludder for en sladder, men åbent meldte pas, når vi spurgte om noget, han ikke vidste.

Forresten ville hans betydning have været endnu større, om han ikke så ofte var gået for vidt i radikal fanatisme. Hans had til alt, hvad han betragtede som forældet, den hån, hvormed han omtalte enhver anderledestænkende – ikke blot offentlige personer, men også sine medlærere – måtte nødvendigvis forarge mange af eleverne. Ubehersket oppositionslyst kom også til orde i de stilopgaver han stillede os. Vi skrev således om »Den skik eller uskik at bære sorg for de afdøde« og forfattede en »Angrebstale eller forsvarstale for en overbe-

vist gravrøver«. Ganske vist kunne vi så selv vælge vort standpunkt, men ingen var i tvivl om, hvor Pingel ønskede, vi skulle stå. Da jeg engang i en stil havde prist det oplyste enevælde, fik jeg da også en for mig usædvanlig ringe karakter, med den skriftlige begrundelse: »Det har forundret og bedrøvet mig at se så ung et menneske udtale så konservative anskuelser«.

Et par gange var han lige ved at blive afskediget på grund af sin radikalisme. Men han beholdt alligevel stillingen, ja blev endogså forfremmet til overlærer. Senere slog han sig, som bekendt på politik, men led skibbrud. Han var for ren til det smudsige håndværk. I hans sidste år mødte jeg ham jævnligt på gaden; han kendte mig ikke mere, men jeg blev varm om hjertet, blot ved at se ham.

Jeg har opbevaret en del af mine stilebøger. Pingels randbemærkninger viser, at han dog på visse punkter var mere gammeldags, end jeg. Når jeg således formener, at »nordmændene vistnok tænker på at løsrive sig fra Sverrig så snart som muligt«, skriver han i marginen: »Snak!« Og hans begreber om stilens værdighed er ret pedantiske. Han nedlægger indsigelse mod brugen af »jeg«: man skal omtale sig selv som »vi«. Og han kalder det et »upassende udtryk«, at »tyskerne har en uimodstælig trang til at tilegne sig alt, hvad de kan få fingre i«.

Det var det grønne træ. Hvad under da, at rektor Birch ville have min fætter Edvard Lehmann bortvist fra eksamen, fordi han begyndte sin velskrevne artiumsstil med de ord: »Livet er at ligne ved en romtoddy« – og kun frafaldt sin fordring, da en af censorerne skræmmede ham ved at sige: »Den unge mand er om nogle år sandsynligvis en af vore mest fremragende stilister, og så er De udødelig blameret«.

Otte lange vintre tog skoletiden. Hver dag 6 timer, fra 9 til 3. Efter hver time 5 minutters ophold, kl. 12 det »lange frikvarter«, som vist kun varede ti minutter. Ferierne var mindre end nuomstunder; således havde vi blot en måneds sommerferie. Reglementeret månedslov kendtes end ikke af navn. Et par gange i løbet af skoleåret besluttede de øverste klasser straks om morgenen, at vi skulle have »lov« den dag. Det fór som en løbcild gennem hele skolen. I første frikvarter drøftedes sagen. Og i andet frikvarter gik en deputation af »de store« ind til rektor; han havde jo sin embedsbolig i stueetagen, og hans studerekammer vendte ud mod legepladsen. Samtidig løb alle de andre drenge i gåsegang pladsen rundt og sang, først svagt, derpå

stærkere, tilsidst som et vræl: »lov, lov! vi vil ha' lov! ellers gør vi vældigt sjov!« Når så udsendingene kom ned i gården med et gunstigt svar – hvad ingenlunde altid var tilfældet – blev de modtaget med jublende »Aa – Aa!« Og så gik vi hjem kl. 12 i stedet for kl. 3. Men som vi nød den smule uventede frihed! Ellers havde vi jo nok at gøre lige til sengetid; det var derfor en rent ud paradisisk følelse engang på en hverdag at kunne dovne et par timer. Så læste vi »morskab« og drev lidt rundt på gaden. Elle også blev man sendt i varmt bad. Sport, udover skøjteløbning, var aldeles ukendt.

Den årlige fest, »translocationen«, hvor der blev taget afsked med de nybagte studenter, står for mig som ganske stemningsløs, men én gang om året blev den gamle skolebygning til et æventyrpalads. Det var den aften i juleferien, hvor der holdtes skolebal. Ved denne lejlighed spillede drengene komedie, og jeg blev meget snart fast medlem af skuespillertruppen. Allerede før julemåneden gik ind, var vi stærkt optaget af at lægge programmet og fordele rollerne. I de sidste skoledage havde vi sneget os til partielle prøver, straks efter helligdagene fandt så indstuderingen sted på skolen, under ledelse af den matematiklærer, som var officiel forlystelsesaråd. Nu kom den store aften! Alle klasseværelserne stod åbne og strålede, hver med en petroleumslampe hængende fra loftet; »Solennitetssalen« havde – såvidt jeg husker – et par trearmede petroleumskroner at prange med. I ovnene buldrede de herligste bøgeknuder. Små tunge, klodsede drosker, som altid stank af kold tobak, rullede op for døren med forældre og festklædte børn. Noget pragtfuldt skue frembrød de ikke. Nettest var småpigerne i lyse, halvlange mollskjoler. Men drengene gik rædsomt klædt: de store i »diplomat« fra konfirmationen, de mindre med jakke, vest og lange benklæder – når vi blev seks år, havde vi at skjule vore lægge. Og så havde vi endda ingen at vise frem.

Når selskabet var samlet, vandrede man gennem rektors entré ud i det fri, passerede en gang i hans vantrevne have og kom ind i gymnastikhuset. Det er en temmelig lang bygning; opad bagvæggen stod teatret. Med besvær blev publikum anbragt på lange skolebænke. Så lukkedes døren bag tilskuerne, og så begyndte forestillingen! Repertoiret bestod som oftest i vaudeviller af Wengel, Hostrup eller Erik Bøgh. Blandt de optrædende fandtes der altid nogle med skuespilleranlæg og nogle, der i dameklæder så nydelige ud, så komedierne gjor-

de mægtig lykke. Men arrangementet vidnede om en rent utrolig let-sindighed. Der sad et par hundrede mennesker stuvet sammen i et rum med kun én dør, som tilmed gik indad. Vinduerne var anbragt så højt oppe, at ingen kunne komme den vej ud – og så hang der endda på væggene petroleumslamper mellem bølgende flagguirlander. Der gik da også engang ild i et flag; hvis ikke den store, myndige skoleinspektør Holbech straks med beundringsværdig ro havde taget kommandoen, ville en skæbnesvanger panik have været uundgåelig. Fra den dag af blev tøjdekorationen forbudt; men ellers gik det hele som før.

Efter forestillingen var der festmåltid i solennitetssalen: skåret smørrebrød og 4 øres konditorkager. Dertil »Biskop« og »Kardinal«, to ganske uskyldige drikke, søde og krydrede, den ene gul, den anden rød. Beskedent, ikke sandt? Men hvor det smagte! og hvor man nød at være frie fugle i sit daglige fangebur! Nu blev salen ryddet, ballet begyndte. Jeg har aldrig været dansegal og kan egentlig slet ikke huske noget om denne del af festen. Derimod tænker jeg endnu med henhykkelse på, hvor vildt vi løb op og ned ad trapperne og gennem de to lange korridorer, og hvor hyggeligt vi bænkedes os i kælderen hos »custos«. De drenge, som havde »kærester« blandt »damerne« tog dem med derned og trakterede dem med kaffe og wienerbrød; det leverede »madam custos« til en meget ræsonabel pris. Her udfoldedes der et kurmageri, som de voksne sikkert ville have forpurret, hvis de havde anet dets omfang. Jeg ved mere end ét par, som allerede i portnerkælderen var »forlovede« – og bagefter virkelig blev gift.

Den årlige skoleskovtur morede os navnlig derved, at vi lokkede de mindst afholdte lærere til at lege »røvere« med os og benyttede lejligheden til at »mule« dem.

En virkelig udsøgt nydelse bød skolen os i de to sidste år før min studentereksamen. Hver ugedag kom nemlig Kristian Mantzius og læste op, fra 3–4, mod et honorar af 25 øre pr. hoved. Jeg kan endnu fornemme det uendelige velvære, hvormed jeg satte mig tilrette i solennitetssalen, efter at jeg hos madam custos havde købt nogle bryst-sukker, indsvøbt i avispapir.

Programmet bestod til dels af humoristiske fortællinger, som Jerrols »Gardinprædikener« og Mark Twains »Skizzer«, men det uud-

sletteligste indtryk gjorde de dramatiske brudstykker: Scener af »Genboerne«, »Æventyr på Fodrejsen«, og fremfor alt Falstaffscenerne af »Henrik IV«. Mantzius var jo af ydre den livagtige Falstaff; og hans fortolkning af dette kødbjerg med den lave karakter og den ophøjede *bon sens* hører utvivlsomt til perlerne i dansk skuespilkunst. Hvad der gjorde nydelsen endnu større, var de mange anekdoter, der løb om oplæseren. Vi vidste, at han var blevet afskediget fra Det kgl. Teater, fordi han havde offentliggjort en pjece »Har justitsråd Berner (en af direktørerne) ben i næsen?« og vi havde hørt, at han som eneste gunst skulle have udbedt sig tilladelse til vedblivende at benytte teatrets kloset, da det ville være ham »en udsøgt nydelse hver dag at sk... på anstalten«. Det hed sig også, at han drak; vi sad derfor altid i spænding, når han trådte ind, og var henrykte, da han et par gange virkelig syntes påvirket af spiritus.

Der var i min klasse mærkværdig lidt sammenhold. Med et par af kammeraterne havde jeg allerede hos frk. Jessen sluttet venskab, med tre andre spillede jeg efter konfirmationen Whist. Men de allerfleste kendte jeg slet ikke udenfor skolen. Til den efterfølgende klasse følte jeg mig nærmere knyttet. I den fandtes de bedste skuespillere blandt eleverne, således Thorkild Rovsing, Aage Duus og Edgard Høyer. De havde en forening, hvoraf jeg blev medlem. Formålet var at give offentlige forestillinger, dette blev mærkeligt nok tilladt os. Vi spillede dels i »Gamle Frimurerloge«, dels på Hofteatret, som blev gratis udlånt i veldædigt øjemed. Et af de stykker, vi opførte, havde Edgard Høyer skrevet. Vi morede os dejligt; men det gik naturligvis ud over skolearbejdet. Rent ud sagt: jeg tror nok, jeg i de sidste år var *meget* doven. Deraf kommer det vel også, at jeg endnu bestandig har en følelse, som skulle jeg til eksamen og kunne ikke blive færdig med repetitionen. Navnlig er jeg meget bange for latin og historie. Endnu, da jeg havde haft 25 års jubilæum, hændte der mig følgende: Jeg kom gående over Frue Plads, stærkt optaget af et teaterspørgsmål. Mit blik strejfede Metropolitanskolen. I samme nu slog det ned i mig: Du er jo gal at gå her og dovn; hvordan skal du få repeteret færdig? Jeg styrtede hjemad og var langt nede i Kannikestræde, før jeg kom til besindelse.

1878 tog jeg studentereksamen, 16¾ år gammel. Det var en skrap prøve, tør jeg nok sige. Alene den skriftlige del! Nu kræves der kun

Julius Lehmann efteråret 1878. Fotografi på Det kgl. Bibliotek.

én dansk stil, og eleverne vælger mellem tre temaer af så forskellig art, at ingen kan stå fremmed overfor dem alle. Men vi måtte skrive to stile, den ene »bunden« – d.v.s. fordrende bestemt viden – den anden »fri« d.v.s. ræsonnerende. De havde hver kun ét emne; der var ikke noget valg. Vi skildrede »Handelens udvikling i oldtid og middelalder«, og vi drøftede »Den personlige friheds værd og farer« – endskønt vi selvfølgelig ikke kunne have nogen som helst mening derom. Endvidere var der masser af andre stile og versioner, både tyske, franske og latinske.

Jeg havde store huller i min viden, og de kunne let være kommet for en dag. Men skæbnen var mig huld. Vidunderligst, da det gjaldt astronomien. Jeg mødte med den glade forvisning, at det var ligegyldigt, hvilket spørgsmål jeg fik, jeg kunne nemlig ikke besvare noget af dem. Da turen kom til mig, foreslog en af censorerne, at man nu skulle tage frokostpause. Denne frist besluttede jeg at anvende til at lære et eller andet udenad efter bogen. På må og få valgte jeg de Keplerske love. Og da jeg så trak seddel, stod virkelig disse velsignede love derpå. Jeg afleverede dem stolt og glemte dem øjeblikkelig. I tysk, som var mit bedste fag, gjorde jeg opsigt. Midt under eksaminationen begyndte hr. Kaper at tale tysk, og jeg svarede på samme sprog. Det var dengang noget ganske uhørt. Eksamenen afsluttedes for mit vedkommende med latin, hvori rektor Birch var lærer. Efter censuren kom han ud og læste mine karakterer op. Med sit stilfulde pedanteri tilføjede han derpå: »Nå, det klarede *Du* jo smukt; må jeg så ønske Dem til lykke«.

Naturligvis blev dagen fejret. Men vi kørte ikke med blomstersmykket firspand byen rundt for at brøle »Hurra« og lade os hylde. På tredie klasses jernbane tog vi til Klampenborg. Derfra gik vi, medens det øregnede, ned til Fortunen. Her spiste vi en sejglivet bød og drak en samvittighedsløs punsch. Så gik vi på mer eller mindre sikre ben, i mulm og mørke og stadigt øsende regn, tilbage til Klampenborg. Da vi steg ud i København, sagde vi hinanden farvel – de fleste for aldrig mere at mødes.

EFTERSKRIFT

Julius Lehmann (1861–1931). Student fra Metropolitanskolen 1878, mag. art i tysk 1885. Teateranmelder. I ledelsen først af Dagmar-teatret, senere af Folketeatret. Fra 1893 sceneinstruktør og økonomiinspektør ved Det kgl. Teater. Især kendt for sin iscenesættelse af operaer.

Hans efterladte manuskript er stillet til rådighed for Historiske Meddelelser om København af familien.

Redaktionen takker dr. phil. *Johannes Lehmann*, der har formidlet dette.

MOGENS LEBECH

1902-77

Da stud. jur. Mogens Lebech engang i 20'erne lidt tilfældigt fik ærinde på rigsarkivet, var hans skæbne besejlet. Han blev så fascineret af den verden, de gamle dokumenter rummer, at han ikke kunne løsrive sig. Han kom i gang med at arbejde for Det danske Sprog- og Litteraturselskab, og juraen gled mere og mere i baggrunden.

De første opgaver, han kom til at løse, var af udgivermæssig karakter, bl.a. var han medarbejder ved udgivelsen af de gamle landskabslove, men efterhånden opdagede han, at hans styrke lå i at fortælle om det, der kunne læses ud af arkivalierne, og han blev forfatter.

I forfatterskabet er det den historiske topografi, der dominerer, og et af hovedemnerne var København. Rækken af hans arbejder om københavnsk historie og topografi er meget lang: Rådhuspladsen (1948), Nytorv (1950), Københavns Nørre kvarter (1953), Chri-

stianshavn. En Konges Tanke blev Virkelighed (1955). Gamle Skibe, Gamle Huse – En bog om Christianshavn (1959), Om ad Nørregade (1960), Christianshavn på halvvejen (1960), Nyboder (1962), København og københavnere i 800 år (1967) og Københavnske projekter – det København som aldrig blev (1973). Endvidere var han hovedredaktør og medforfatter af København Før og Nu I–IV (1947–50) og medarbejder ved København fra Bispetid til Borgertid (1947). Desuden skrev han flere københavnske virksomheders historie, bl.a. Titans. Blandt de nævnte værker er ikke mindst arbejderne om Christianshavn meget givende.

Kun én anden lokalitet har optaget ham lige så meget som København. Det er fødebyen Tavlov ovre ved Fredericia. Den har han skænket en af de prægtigste sognehistorier, der er skrevet i dette land. Tavlov har opkaldt en vej efter ham.

Han har også skrevet om andre lokaliteter, bl.a. Rødovre, hvor han boede i mange år, Frederiksberg og Gladsaxe, og han har bevæget sig ind på gebeter, der grænser op til lokalhistorien (herregårdshistorie, de gamle retskredsers historie, færgerne gennem tiderne m.v.). Vi må heller ikke glemme bøgerne om det gamle dampskib Hjejlen og om julenissen. Hans selvbiografi (Dyrlægens Mogens fra Tavlov, 1962) er for resten også et fint stykke kulturhistorie.

Lebechs værker er stofrige; han var god til at grave kildemateriale frem, og han forstod at gøre stoffet levende for læserne. Illustrationerne er i reglen fremragende, og bøgerne er tilrettelagt med æstetisk sans. Men han var erhvervsforfatter, og for at kunne leve af det, må man simpelthen producere meget store kvanta stof. Det kan gå ud over kvaliteten, og Lebech var selv den første til at indrømme, at et og andet arbejde kunne have trængt til et ekstra gennemsyn. Dette forhold bør imidlertid ikke overskygge den kendsgerning, at hans betydeligste arbejder er bøger af varig værdi.

Sigurd Jensen.

KØBENHAVNS STADSARKIV I 1977

I årets løb er udover de ordinære afleveringer modtaget en større ekstraordinær aflevering fra belysningsvæsenet.

I tal ser arkivets aktiviteter således ud (i parentes er anført de tilsvarende tal for 1976):

Afleveret fra kommunale institutioner	304 bd.	(1.786)
	4.335 pkr.	(5.411)
publikumsbesøg og tlf. forespørgsler	2.854	(2.442)
hertil fremtagne arkivalier	17.396	(16.349)
arkivalier benyttet til besvarelse af skriftlige forespørgsler	1.745	(1.764)
arkivalier udlånt til kommunale institutioner	6.960	(6.216)
arkivalier modtaget til indsætning	11.594	(8.947)
kassationer	19,6 t	(36,9 t)

Stadsarkivet har foretaget eller ladet foretage 155.110 fotografiske optagelser (dokumentoptagelser) i 1977 mod 178.200 i 1976.

Af større registreringsarbejder kan nævnes, at man har færdiggjort det i årbog 1977 (s. 262 ff) nævnte navneregister til folketællingen i 1845 for København; der er udarbejdet navne- og sagregister til Magistratens Resolutionsprotokol jan. 1725-juli 1726, og registret er indbundet i protokollen samtidig med dennes restaurering.

Fuldmægtig *Egil Skall* har udarbejdet en vejledning *Slægtsforskeren og Københavns Stadsarkiv* (21 fotokopierede A4-sider i plastomslag), der kan købes i stadsarkivet (pris kr. 15.-).

Husregisterarbejdet er fortsat med frivillig ulønnet arbejdskraft. I løbet af året 1977 er udsendt årgang 1819-20 ved *C. F. Waldorff* og årgang 1835 ved *Severin Nielsen*. Husregistrene sælges ikke, men er gratis stillet til rådighed for en række arkiver, biblioteker og museer.

Stadsarkivet medvirkede ved indsamlingen af gamle fotografier og

Udsnit af kort for vejfarende fra 1780erne. Stadsarkivet.

film i det storkøbenhavnske område. Billedmaterialet er afgivet til Københavns bymuseum.

Der er udsendt årbog 1977 af *Historiske Meddelelser om København* under redaktion af stadsarkivaren.

Stadsarkivet har haft gruppebesøg af deltagere i slægtshistoriske og lokalhistoriske kurser, og svenske og norske kolleger har aflagt besøg.

SELSKABET FOR KØBENHAVNS HISTORIE

I 1977

Selskabet har i 1977 afholdt følgende arrangementer for medlemmerne: Den 17. februar var der i Bymuseet introduktionsmøde for de medlemmer, som havde givet tilsagn om at hjælpe til under indsamlingen af gamle fotos og films. Indledere var redaktør *Ole Brage* og kontaktbibliotekar *Susanne Bøggild*. Til slut vistes en nyindkommen film fra København ca. 1933. Den 23. marts fandt generalforsamlingen sted i Bymuseet. Museumschef *Steffen Linvald* gjorde status over fotografiindsamlingen, og museumsinspektør, cand. mag. *John Erichsen* introducerede museets udstilling »Sociale billeder – fotografier fra København omkring århundredskiftet«. Den 4. juni bød Københavns Havnevæsen på en gentagelse af sidste års meget vellykkede sejltur i Sydhavnen, som havde været overtegnet. Også denne gang var kontorchef, cand. jur. *Bent Bergsøe* leder af bådfærden. Lørdag den 10. september var 115 medlemmer på ekskursion i busser til »Absalons Sjælland«. Museumsinspektør, mag. art. *Tage E. Christiansen* fortalte om byens grundlægger og foreviste Pedersborg Kirke, Sorø Klosterkirke samt selve klosterområdet og endelig Bjernede Kirke og Fjenneslev Kirke. Den 26. oktober holdt mag. art. *Bente Kjølbjerg* foredrag i Bymuseet om Holberg og København. Dernæst introducerede stud. mag. *Erik Westengaard* museets udstilling »Borgerkunst – hos familien Fosie på Østergade omkring 1750«. Årets sidste møde var endnu et litterært foredrag »Digterne og storbyen – fra Ludvig Holberg til Dan Turèll«, som holdtes af cand. mag. *Hans Hagedorn Thomsen*.

Medlemmerne af selskabet modtager gratis årbogen *Historiske Meddelelser om København*. Desuden har selskabet et internt meddelelsesblad, *Københavns Kronik*, der også bringer mindre artikler.

Medlemstallet var ved årets slutning 1014.

Selskabets formand er borgmester Børge Schmidt, og bestyrelsen består af stadsbibliotekar Frode Jensen, stadsarkivar Sigurd Jensen, landsarkivar Harald Jørgensen (næstformand), fuldmægtig Hans

Kofoed (kasserer), museumschef Steffen Linvald, professor Georg Nørregaard, stadsbibliotekar Brita Olsson og museumsinspektør Poul Strømstad. Sekretær museumsinspektør John Erichsen.

Kontingentet er 40 kr. om året; ægtefæller kan deltage i møder og andre arrangementer uden særlig betaling. Indmeldelse sker ved henvendelse til fuldmægtig Hans Kofoed, Stadsarkivet, Københavns rådhus, 1599 København V, tlf. (01) 15 38 00, lokal 2375.

ET UDVALG AF BØGER FRA ÅRET 1976 VEDRØRENDE KØBENHAVN

Udarbejdet af Københavns kommunes biblioteker

Topografi og historie

Københavnserindringer

- Andersen, Mogens.* Nødtigt, men dog gerne. 1976. 176 s. [16] tavler.
- Cederholm, Rosa.* Rosamin. En pige af folket fortæller; udg. af Poul Strømstad. 2. opl. 1976. 137 s. 8 tavler.
- Christensen, Christian.* En rabarberdreng vokser op; indledning af Halfdan Rasmussen. 7. opl. 1976. 164 s.
- Ditlevsen, Tove.* Det tidlige forår. Barndom, ungdom. 3. udg. 3. oplag. 1976. 210 s.
2. udg. Gyldendals Bogklub, 1971, med titlen: Erindringer. Barndom, ungdom. — 1. udg. Hasselbalch, 1967 med titlen: Erindringer. 2 bind (Barndom, Ungdom). — Tidligere: 3. udg. 1976.
- Fisker, P. A.* Mit Levnedsløb. 1975. 177 s. [2] tavler.
- Fog, Mogens.* Efterskrift. 1976. 1904–1945. 2. opl. 1976. 313 s.
- Gress, Elsa.* Mine mange hjem. 3. udg. 1976. 193 s. (Gyldendals Bibliotek. Ny dansk litteratur).
- Hartmann, Godfred.* De må gerne sige du. Sørgmuntre erindringsglimt. 2. opl. 1976. 211 s.
- Hartmann, Godfred.* Sig nu pænt goddag. Erindringer fra tyvernes København K [titelvignet: Des Asmussen]. 2. opl. 1976. 166 s.*
- Bramsen, Bo.* Andreas Holm, en københavnsk sølvsmed 1735–71–1812. Hans livsvilkår, hans samtid og hans virke. Med katalog over 252 af hans arbejder. 1976. 182 [130] s.*
- Mikkelsen, Børge.* 26 år i sømandens kølvand. 1976. 125 s.
Om forfatterens liv og hans arbejde i Søfartsklubben.
- Mølholm Hansen, Ellen.* Pilestrædegården 1845–1876. En skildring af grosserer Frederik Philipsen og hans kone Marie Ibsen, samt deres syv sønner. 1976. 93 s.*
- Nehm, John.* Ståsted søges. Selvbiografisk beretning. 1976. 96 s.
- Rung, Otto.* Fra min klunketid. En hjemlig kavalkade. 1976. 2 bind. (Magna Printserien, nr. 71).
[Bd.] 1. 268 s.
[Bd.] 2. 274 s.

Bydele. Bygninger

Bykort

Vejvisere

- Hartmann, Sys.* 50 palæer og landsteder. 1976. 173 s.*
- Husregister for København.* 1973–
[1. serie: Udvalgte år fra perioden 1770–1807].
[Årg.] 1772. 1976, V, [29] blade.
[Årg.] 1777. 1976. V [57] blade.
[Årg.] 1795 – samt tillæg. 1976. VI, [119] blade. [Årg.] 1798. 1976. VII [93] blade.
Vejledning i benyttelsen. [Ny udg.] [1976]. 10, [28] løsblade.
Tidligere: 1. udg. 1973.
- Kraks kort over København og omegn,* revideret med bistand af kommuner-

- ne i hovedstadsområdet. 1968- .
1968- .
Delvis med engelsk tekst. På omslaget: Map of Copenhagen and environs. - Fortsættelse af: Kraks kort. København og omegnen. 1976 (52. årg.). 1976. 207 s.* & 1 kort.
- Kraks vejviser*. 141. årg. 1910- .
Omslagstitel: Krak. - Fortsættelse af: Vejviser for Kjøbenhavn og Frederiksberg m. m.
1976 (207. årg.), 1: Fagbog. [1976]. XI, 1728 s. Delvis med engelsk, fransk, tysk og spansk tekst.
1976 (207. årg.), 1a: Firmaregistring [1976]. 727 s.
1976 (207. årg.), 2: Navnebog, landsregister. [1976]. 701 s.
1976 (207. årg.), 2 a: Realregistre, bykort. [1976]. 390 s., s. 433-584 (kort).
1976 (207. årg.), 3: Adressebog. [1976]. 1615 s. [59] kort og 1 løst kort.
- Larsen, Ejnar*. Brorsons kirke gennem 75 år. Vort århundredes første kirke i København. 1901-1976. Redigeret [og skrevet] af Ejnar Larsen. 1976. 47 s.*
Omslagstitel: Brorsons kirke 1901-1976. Af indholdet: s. 24-64: Gaderne i Brorsons sogn.
- Linvald, Steffen*. Emdrup, en forsvunden landsby; tegninger af Kai Rich. [Ballerup], [1975]. 46 s.*
- Rossebø, Modolf*. Kong Haakons Kirke. [Fotografier: Modolf Rossebø]. [1967]. 30 s.*
- Samuels Kirke 1925-1975*. [Redaktion: A. Søgaard Jensen]. [1975]. 34 s.*
- Tunebjerg Rasmussen, Troels*. Københavns-egnen. 1. udg. 2. opl. 1976. 36 s.* (Orienteringsfag. Geografi; emnehæfte 2).
- Tidligere: 1. udg. 1975. Hertil findes dias-serie.
- Kunst*
Monumenter. Mindesmærker
Parker
- Erichsen, John*. Fyrste & hest. Rytterstatuen på Amalienborg. Udstillingskatalog. 1976. 83 s.*
Om Jacques-François-Joseph Saly's rytterstatue af Kong Frederik V.
- Hartmann, Godfred*. Kongens Have, en lystvandring gennem 350 år. 3. udg. 1976. 126 s.*
- J.-F.-J. Saly i den københavnske presse*. Uddrag af Berlingske Tidende og Adresseavisen 1754-1774 ved Emma Salling. 1976. 26 blade.
Om Jaques-François-Joseph Saly's rytterstatue af kong Frederik V.
- Bogvæsen. Boghandel*
- Frøland, Aleks*. Huset G. E. C. Gad 1855-1956. 1976. 159 s.*
- Stenstrup Jensen, Villy*. »Huse hvor bøgerne bor«, en bogjægers odysseé med skitseblok og tuschpen. Ledsagetekst af Poul Holst. 1975. 69 s.*
Tegninger af københavnske antikvariater.
- Biblioteker og arkiver*
- Biblioteksvejviser over Storkøbenhavns folkebiblioteker* udgivet af *De Storkøbenhavnske Folkebibliotekers Samarbejdsudvalg* [Årg.] 1973- .
[1973- .]
Fortsættelse af: Biblioteksvejviser for Storkøbenhavn.
- Landsarkivet for Sjælland m.m.* Københavnske politi- og domsmyndigheder. 1975-. bd. (Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland m.m.).
2. Diverse domstolsarkiver. Københavns byting i 1771. . . -1976. 169 s.

*Videnskabelige institutioner
Museer*

- The Carlsberg Laboratory 1876-1976*, edited by H. Holter and K. Max Møller. 1976. 445 s.*
- Glamann, Kristof*. Carlsbergfondet. 1976. 207 s.
- Københavns Bymuseum*. Kurzer Führer. Stadtmuseum Kopenhagens. [Übersetzt von Asbjørn V. Forman]. 1975. 48 s.*
- Originaltitel: Kortfattet vejledning.
- Linvald, Steffen*. Københavns Bymuseum i et kvart sekel 1951-1976. 1976. 99 s.*
- Rosenborg Slot*. Rosenborg. Kurzer Führer durch die chronologische Sammlung der dänischen Könige. [Ny udg.]. 1976. 24 s.
- Udarbejdet af Gudmund Boesen.
- Rosenborg Slot*. Rosenborg. Vejledning gennem de danske kongers kronologiske samling. Nyt opl. 1975. 78 s.
- Redigeret af Gudmund Boesen og Niels Jessen.

Samfundsforhold

Statistik og befolkningsforhold

- Administrative inddelinger i hovedstadsområdet* - 1. januar 1976- [1976-].
1. januar 1975.- [1976]. 99 s. - (Tal fra Københavns statistiske kontor; nr. 8 1975).
- Administrative inddelinger i hovedstadsregionen*. 1. januar 1976-. [1976-].
- Fortsættelse af: Administrative inddelinger i hovedstadsområdet.
1. januar 1976.- [1976]. 99 s. (Tal fra Københavns Statistiske Kontor; nr. 4 1976).

Befolkningen 1. januar. [Årg.] 1972-1972-.

[Årg.] 1976. 1976. 111 s. (Tal fra Københavns statistiske kontor; nr. 2 1976).

Bredsdorff, Axel. En undersøgelse af omkostningerne ved pendling i Stor-københavn. 1975. 23 blade*.

Hovedstadsrådet. Befolkningsprognose 1975. [1976]. 31,57 blade. (Planlægningsrapport; nr. 3).

København. Statistisk Kontor. Huslejestigninger 1960-1970 for lejligheder med uforandret udstyr, København = Rent increase 1960-1970 for dwellings in Copenhagen; Hjemløse mænd i Københavnske herberger 1974 = Men in shelters, Copenhagen 1974. [1976]. 28 s.

(Undersøgelser fra Københavns Statistiske Kontor 1976, nr. 3).

Statistisk årbog for København, Frederiksberg og Gentofte samt hovedstadsregionen udg. af Københavns statistiske kontor = Statistical Yearbook published by The Copenhagen Statistical Office. 55. årg. (1976)- 1976- .

Delvis med engelsk tekst. - Omslagstitel: Københavns statistiske årbog. - Fortsættelse af: Statistisk årbog for København, Frederiksberg og Gentofte samt omegnskommunerne. 1976 (55. årg.). 1976. 406 s.*

Christiania

- Balvig, Flemming*. Politiets virksomhed i Christianiaområdet. En analyse af den orientering om aktuelle forhold vedr. Christiania-området, som blev tilstillet Justitsministeriet d. 2.10.1975 af Københavns Politidirektør ved Flemming Balvig, Henning Koch, Jørn Vestergaard. 1976. IV, 59 blade.
- Christiania, et samfund i storbyen*.

- Form: Per . . . [et al.]; indhold: Christianitterne; redaktion: Anne Suzette. 1975. 128 s.*
- Esmann, Eva.* Der er en regnbue over Christiania, [billedredaktion: Johs. Bruhn og Eva Esmann; foto: Henrik Hansen]. 1976. [103] s.*
- Fristaden Christianias udvikling.* Antologi redigeret af Peter Møllerup og Keld Løvetand. [1976-] – bd.*
1. del: Styling og struktur. [1976]. [32] s.
2. del: Pusheri og stoffer. [1976]. 19 s.
3. del: Mål og midler. [1976]. 19 s.
- Melbye, Iben.* Længe leve Christiania. Fotografier af Gregers Nielsen. Charlottenlund, [1976]. 36 s.*
- Rasmussen, Steen Eiler.* Omkring Christiania; med en fyldig dokumentation 1976. 1976. 111 s. (Gyldendals trænbøger).
- S. 6–42 uændret optryk af afsnittet: Fristaden Christiania i hans: Sig det med blomster. Følgende stykke optrykt efter artikel i Politiken. – S. 55–111: Dokumentation, udvalg og uddrag af artikler ved Steen Eiler Rasmussen.
- Kvindesagen*
- Rødstrømperne i København.* Jordmorpjecen: en håndbog i rødstrømpebevægelsen i København. [Fotos: Barbara Adler – et al.]. [1976]. 103 s.* (Grundhæfte; nr. 4).
- Rødstrømperne i København.* Rødstrømpebevægelsen i København: forår 1970–sommer 1974. Kort historisk gennemgang. [Ny udg.] [1975]. 18 s.*
- Københavns kommune
Samarbejdsnævnet
København. Samarbejdsnævnet. Sekretariatet.*
- Samarbejdsaftalerne med Københavns kommune, Staten, Kommunernes Landsforening, Amtsrådsforeningen i Danmark, Dansk Arbejdsgiverforening. [1975]. 44 s.
- Københavns kommunalkalender* udg. af Københavns statistiske kontor. 1. årg. (1931)– . 1931–1976. (44. årg.). VIII, 328 s.
- Statsrevisoratet.* Beretning om Københavns kommunes betaling for patienter indlagt på Rigshospitalet og Beretning om udviklingen i stiftelsen Sorø Akademis drifts- og formue-regnskab og forskellige bevillingsmæssige spørgsmål i forbindelse hermed. 1976. 9 s.
- Lov og ret
Vægtene*
- Buxbom, Finn.* Den sorte messe. Min rejse gennem retssystemet . . 1976. 237 s.
- Engberg, Jens.* Dansk guldalder eller Oprøret i tugt-, rasp- og forbedringshuset i 1817. 1976. 189 s.* (Rhodos radius).
- Haaest, Erik.* Dobbeltmordet. Århundredets danske kriminalgåde af Erik Haaest. 1976. 166 s.*
- NOAH, Brønshøj.* Myrder Nestle? en retssag om liv og død for tusinder af spædbørn. 2. opl. 1976. 15 s.*
- Sokkelund herreds tingbøger* udgivet af Landbohistorisk Selskab; under tilsyn af Carl Rise Hansen. 1957– . bd. (Ældre danske tingbøger). 1936–37 ved Karen Marie Olsen. 1976. 175 s.
- Vægtergården A.S.* De Forenede Vægt-selskaber D.F.V.S. Vi fylder 75 år og skifter navn: Vægtergården. [1976]. 22 s.*

Militærvæsen

Alsing, Finn. Søværnets Officersskole 275 år. Søværnets officersuddannelse 1951-76. 1976. 136 s.*

*Økonomiske forhold
Assistenshuset*

Thueslev, H. Det kongelige Assistenshus. Københavns Assistenshus og anden pantelånevirkning. 1976. 344 s.*

Arbejdsforhold, Arbejdskonflikter
Andreasen, Dagmar. Fabriksliv. Samtaler med Kika Mølgaard. 4. opl. 1976. 94 s.

De Franskstuderendes Arbejdskampgruppe. Trykkeriet besat. Grafiske arbejdere kæmper i Frankrig og Danmark. Bearbejdet i samarbejde med typografer og VS-Indre By's faglige gruppe. [1976]. 31 s.*

Strejken på B & W [af Ove Andersen . . et al.]. [1976]. 48 s.* (Faglig skoling; hæfte 1).

De uroelige Tømmer Svenne. Kilder til Tømmerstrejken i 1794 ved Bendt Elkjær. 1975. 125 s.

Bolig- og byggeforhold. Sanering
Adler-Nissen, Jan. Boligmiljøundersøgelsen på Vesterbro. [1976]. 83,7 blade.

Engelstoft, Sten. De københavnske brokvarterer. En gennemgang af den aktuelle byfornyelsessituation, specielt med henblik på boligsaneringen. 72 blade* (Rapport; 3; 1975).

København. Statistisk Kontor. Areal og husleje, nybyggeri 1971 og 1975 = Area and rent in newbuildings 1971 and 1975. [1976]. 21. s.* (Undersøgelser fra Københavns Statistiske Kontor; 1976 nr. 4).

København. Statistisk Kontor. Husleje-

stigninger 1960-1970 for lejligheder med uforandret udstyr, København = Rent increase 1960-1970 for dwellings in Copenhagen; Hjemløse mænd i Københavnske herberger 1974 = Men in shelters, Copenhagen 1974. [1976]. 28 s. (Undersøgelser fra Københavns Statistiske Kontor; 1976 nr. 3).

Forsorg. Dansk forsorgsselskab
Johnsen, Jon. Dansk forsorgsselskab i 25 år. 1951-1976. [1976]. 28 s.
København. Statistisk Kontor. Gadefortegnelse med social- og sygesikringsdistrikter 1. april 1976. [1976]. 40 s. (Tal fra Københavns statistiske kontor, nr. 1 1976).

Skoler og skolevæsen
Dentrup, Jytte. Delrapport for forsøget »Ny regning foretaget i Oslo Skolevæsen og Københavns Kommunale Skolevæsen. 1972- . - bd.*
Omslagstitel: »Ny regning«. 1. kl.: Skoleårene 1969-70 og 1970-71. 1972. 56 [32] blade.

2. og 3. klasse: Skoleårene 1970-71 til 1972-73. 1975. 75 s. [64] blade.
Konference om Mulig Rationalisering af Indkøbsfunktionerne i Københavnsområdet. 1976. København. Rapport fra: Konference om mulig rationalisering af indkøbsfunktionerne i Københavnsområdet. [1976]. [70] blade*.
Indkøb af undervisningsmaterialer. Skolebiblioteksvæsen.

København, Magistraten, 1. Afdeling. Skoleplanlægning i København 1975, [udarbejdet af en arbejds- og styringsgruppe nedsat af borgmesteren for Magistratens 1. afdeling]. [1975-]. bd.

- Delrapport 1. [1975]. 208 s.*
 Delrapport 2. [1976]. 295 s.*
 Bilag. [Københavns Kommunes Skoledirektorat], bd.

København. Statistisk Kontor. Gadefortegnelse med skoledistrikter og afstemningsområder. 1976. 90 s. (Tal fra Københavns Statistiske Kontor, nr. 3. 1976).

Niels Steensens Gymnasium 1950-1975. [Redaktion: Hans Bang et al.]. [Billedredaktion: Poul Rude, Birgit Sylvander]. 1975. 85 s.*

Foreninger

Rasmussen, U. G. Træk af Cirkel-Ordenens historie 1943-1973. 1975. 77 s.*

Omslagstitel: C.-O. 1943-29. december - 1973.

Kirkelige forhold. Sekter

Elimforsamlingens jubilæumsskrift. [Redaktion: Birger Lind - et al.]. [1976]. 48 s.*

På omslaget: 1926-17. august-1976.

Teknik

Byteknik

By- og egnplanlægning

Bygningsvæsen

Københavns belysningsvæsen

Bredsdorff, Ella. Den offentlige fysiske planlægnings betydning for Vesterbros byudvikling 1939-1974 og en dispositionsplan for Vesterbro. 1975. 1 bind (flere pagineringer)*

Afgangsupgave, Kunstakademiets Arkitektskole.

Omslagstitel: Vesterbro.

Bülow, Torben v. Byens nærrecreative arealer; [digte af Benny Andersen;

tegninger J. Th. Lundbye]. 1976. 73 s.*

Christianshavns Beboerforening. Planlæggergruppen. Hvidbog om Christianshavn. 1976. 103 s.*

Institut for Center-Planlægning. Københavns City Centers forskningsprojekt. 2 bd. [Førstedels rapport]: Hvad med city? 1976. 109 s.*

Kooperativ Byggeindustri. Christianshavns voldterræn, Baadsmadsstrædes Kaserne. 1975. 17 blade*

Kommentar til: Christianshavn. Dispositionsplan for Christianshavn.

København. Direktoratet for Generalplanlægning. Vestamager. Dispositionsplan for Vestamager. 1973. 20 s. 74 blade*

Ny udg. af: Dispositionsplan for Vestamager. 1972. 74 s.

København (amtskommune). Teknisk Forvaltning. Vejplan 76. 1976. 24 blade, 2 tavler.

Københavns Belysningsvæsen. Amagerværket. 1972. 18 s.*

Metropolis observed 1974. Report on joint summer studio in Copenhagen. Frants Albert, editor. St. Louis, [Arhus]. 1975. 116 s.*

Transportmidler

Københavns sporveje

Københavns Sporveje. 1980-plan. 1971. 4 bd.

[Bd.] A. 21,10 blade*

[Bd.] B. 14,4 blade*

[Bd.] C. 24,9 blade*

[Bd.] D. 18,7 blade*

Havebrug. Træer

Holbergs træ i Fiolstræde. En antologi ved Poul Holst. 1976. 42. s.*

Udgivet i anledning af boghandelens 25 år i Fiolstræde.

*Husvæsen**Husholdningsskoler*

Suhr gennem trekvart århundrede 1901-1976. Redaktion: Hanne Søndergård Madsen og Ina Vogn Pedersen. [1976]. 75 s.*

*Læge- og sundhedsvæsen**Arbejderbeskyttelse. Hospitaler*

B.T.-Klubben. Berlingergruppen. Miljørapport: vort arbejdsmiljø på Berlingske Tidende. [1976]. 77 s.*

F.A.D.L. En pjece om besparelserne på hospitalerne i Københavns kommune. 1976. 28 s.*

Hovedstadsrådet. Badevandsundersøgelser 1975. [1976]. 20 blade* (Planlægningsrapport; nr. 1).

Krohn & Hartvig Rasmussen. Københavns kommunes hospital i Hvidovre. [1976]. 28 s.*

København. Direktoratet for Hospitalsvæsenet. Københavns kommunes Hvidovre hospital. [1976]. 20 s.*
Billeder fra Københavns Kommunes hospital, Bispebjerg og Hvidovre hospitaler.

København. Statistisk Kontor. Dødeligheden i København 1951-1970 = Mortality in Copenhagen 1951-1970. [1976]. 78 s.* (Undersøgelser fra Københavns Statistiske Kontor; 1976 nr. 2).

Med engelsk resumé og tabeller.

Raahauge Jørgensen, Jørgen. Nogle aspekter ved lægemiddelforbruget på Rigshospitalet. 1975. 41, [27] s. [8] blade*

Øverst på titelsiden: Institut for Farmaci, Socialfarmaci.

ANMELDELSER

Københavns Kommune, magistratens 4. afdeling: TRÆK AF BYENS ANSIGT 1938-1978. Redigeret af Helge Hørby. Omslagstejning af Axel Nygaard. 96 sider. Ill. Kr. 75,-.

Det er en dejlig bog.

For undertegnede, der var Politikens kommunalmedarbejder i trediveerne og op til 1946 og derefter som redaktør fulgte udviklingen videre, er bogen måske nok en ekstra oplevelse, – på mange måder også et erindringsværk.

Det er Københavns magistrats 4. afdeling, der har foranlediget udsendelsen, som på sin vis kommer til at danne en elegant afslutning på borgmester *Alfred Wassard's* 16-årige regeringstid. (To fulde magistratsperioder, idet magistratens medlemmer valgtes for otte år ad gangen i modsætning til borgerrepræsentanterne, der har en valgperiode på fire år).

Forøvrigt har netop denne afdeling af bystyret en ganske særegen karakter. Den er et skoleeksempel på, hvordan magistratsformen fungerer.

I løbet af de sidste 40 år har der været fire borgmestre for 4. afdeling, socialdemokraten *Arne Sundbo* fra 1938-46, kommunisten *Johannes Hansen* fra 1946-54, den konservative *Laurits Estrup* fra 1954-62 og sidst *Alfred Wassard*, som også er valgt af de konservative. Med andre ord et bredt politisk vingeang, hvor de radikale tilsyneladende er holdt udenfor; men i de første 24 år var der en radikal rådmand i 4. afdeling, – med andre ord en radikal stedfortræder for borgmesteren. – Det var først den navnkundige stenhuggermester *Valdemar Nielsen* og siden den elegante materialforvalter *Richard Lillie*. – De har måske bag kulisserne også haft deres politiske indflydelse på 4. afdeling.

Men det er nu en historie for sig af mere intern karakter.

Bogen handler om byens ansigt; om de store forskydninger, der har fundet sted igennem 4 årtier, og som samtidig har betydet et helt ændret syn på bypolitik.

I 1976 opfordrede magistratens 4. afd. den tidligere afdelingsingeniør og leder af byplanlaboratoriet *V. Malling* til på grundlag af sine erindringer at skrive om udviklingen fra 1938 til 1978. (Den 1. april 1978 trådte Københavns ny forfatning i kraft, så det er rimeligt at gøre status).

Ingeniør Malling, der havde været knyttet til 4. afd. fra 1928-68, gik med stor glæde i gang og nåede langt frem, inden han døde i 1977. På forhånd lå han inde med et vældigt materiale om byudviklingen, der hele livet havde været hans speciale, og netop derfor er denne bog blevet så værdifuld en historisk dokumentation.

V. Malling var en personlighed, også som skribent, til tider spids i pennen. Hans efterladte materiale er blevet fulgt op af hans tidligere medarbejdere og embedskolleger, der med megen pietet har forment bogens stof til en helhed og tilrettelagt et glimrende billedmateriale.

Man starter i 1938 med et splittet sind i byplanmæssig henseende. »Ned med det gamle, leve funktionalismen!« *Anker Kirkeby* skrev i Politiken en artikelserie med mottoet: »Bryd gaderne igennem!« Og *Poul Henningsen* anlagde efter

engelsk mønster en helt ny linie for byudviklingen, hvor Københavns vækst skulle standes af et grønt bælte og nyt liv vokse op i planetbyer med haveboliger.

I Mallings beskrivelse findes der et vigtigt afsnit med overskriften: »Fra byødelæggelse til bybevaring«. Det fortæller om den kursændring, der indtrådte, da man opdagede, at den gamle by slet ikke kunne tåle at blive berøvet sine arkitekturhistoriske værdier.

Så fulgte der en helt ny kamp, hvor magistraten lagde vægt på at bevare miljøet »inden for voldene«. Mange udmærkede eksempler på dette arbejde er givet i bogen.

Magistratens 4. afdeling har grund til at være stolt af resultatet.

Hakon Stephensen.

Jørgen Ahlefeldt-Laurvig og Anne-Mari Steimle: Fajencen og stengods fra Kastrup. Med en bygningshistorisk indledning af John Erichsen. Gyldendal, København 1977, 290 sider, ill., kr.: 330,-, indb. kr. 380,-.

Efter at Ahlefeldt-Laurvig og Kai Uldall i 1970 havde udsendt deres meget vægtige bog om fajencerne fra Store Kongensgade, var det venteligt, at turen derefter måtte komme til Kastrup. I begge tilfælde har Ahlefeldt-Laurvig efter Uldalls forbillede med stor effekt inddraget arkæologisk materiale, fremskaffet ved systematiske udgravninger efter skår og andet affald på fabrikkernes tomter. For Kastrups vedkommende gør der sig det særlige gældende, at fabriksbygningerne står endnu. Dette ret enestående industriforetagende fra 1700-årene og dets bygherre, Jacob Fortling, er vel beskrevet af John Erichsen og vel illustreret med ældre og nyere billeder. For udgravningerne var der visse vanskeligheder at overvinde, idet der var tilplantede haver på nogle af de indbydende grundstykker; men udbyttet blev ingenlunde ringe endda. Selv om de kun foreligger i skår, fik man Kastrups kendte produktion forøget med kopper og underkopper, vægfliser med flyvende fugle, konsoller og reliefprydede tallerkener. Og med brudstykker af bakkeborde fik man det håndgribelige bevis for, at Kastrup også har fremstillet disse meget krævende og efterstræbte stykker. Selv en kakkelovn kom man på sporet af foruden de mange grovere lertøjsvarer, som Kastrup også producerede. Hele denne omfattende virksomhed, hvor porcelænet skulle være det sidste forfinede, men aldrig opnåede led, er der gjort omhyggeligt rede for, med arkivalisk dokumentation, i Anne-Mari Steimles afsnit. Mere end halvdelen af bogen anvender Ahlefeldt-Laurvig til en omhyggelig gennemgang af ca 300 genstande, store og små, der viser spændvidden i produktionen, kunstnerisk og teknisk. Ud fra opsamlet viden om skærv og glasur bliver en mindre gruppe apotekerkrugger, specielt fremstillet til Svaneapoteker skudt ud, sikkert med rette. De må henføres til en af hovedstadens andre fabrikker. Der foreslås Vesterbro eller Christianshavn. Kunsthistorisk værdifulde er nogle få sider om Kastrup-fajencernes forbilder. De franske fabrikker i Strassbourg, Sceaux og Chantilly nævnes, og det beklages, at man i Kastrup egentlig for sent fik opmærksomheden henledt på, hvad der skete i England. Det blev dette lands mere industrialiserede, billigere og mere populære varer, der sluttelig slog ikke blot Kastrup ud, men samtlige danske fa-

brikker med en enkelt undtagelse, Kellinghusen. Kastrup-fajencerne tåler, når de er bedst, meget vel at stilles ved siden af de franske forbillede. Det gælder ikke mindst de fra Sceaux inspirerede fade og terriner i en meget dristig, næsten pågående naturalisme.

Med denne smukke og smukt trykte bog, der har mere end 300 illustrationer og 6 farvetavler, og som er udsendt med støtte fra såvel Ny Carlsbergfondet som Hielmstjerne-Rosencrone, har Ahlefeldt-Laurvig (med al honneur for de to medforfattere) endnu engang markeret sit særlige talent for den kunstindustrielle arkæologi. Det er ikke hans eneste. Vor viden om Kastrup værk og dets produkter hviler nu på en sikrere grund end før. Klogeligt holder forfatterne sig indenfor rimelige begrænsninger og overlader til fremtidig forskning at efterspore kapacitet og afsætning, om det er muligt, og ligeså at klarlægge de netop strejfede uklare og forskelligt vurderede forbindelseslinier mellem Kastrup og Kellinghusen. Men netop derfor havde en litteraturfortegnelse været på sin plads, og endelig kunne registret være mere omfattende. Disse slutbemærkninger bør dog ikke opfattes som malurtsdråber, snarere som fromme, uopfyldte ønsker.

Sigvard Skov.

Steffen Linvald: By og trafik gennem 700 år, Hernovs Forlag 1977, 106 sider, ill. Kr. 72.50.

Steffen Linvald har udsendt en lille og letlæst københavns-historie fra Absalon til Frederik VII under titlen »By og trafik gennem 700 år«. Her er de store politiske og rigshistoriske begivenheder enten forbigået eller trængt i baggrunden, mens livet, som det formede sig i gader og stræder, er gjort til skildringens egentlige genstand. Det er nok mere i dette nye syn med hovedvægten på en enkelt side af kulturhistorien end i fremlæggelse af nyt stof, at man må søge bogens berettigelse. Vi får da historien om bystyrets kamp for at få gaderne holdt rene og skikkede for den uhindrede trafik af kørende og gående; mens byens indvånere fortsat benyttede gaderne som affaldspladser og ved kælderhalse, bislag, skure og boder til egen bekvemmelighed hindrede og opholdt den legale færdsel. Linvald ved meget at fortælle om støv og snavs, søle og ælte, om magistratens vel udarbejdede, men trængt realisable planer for renovation og brolægning.

Uden at lægge op til en sammenligning kan det nævnes, at Linvald har en berømt forgænger i Hugo Matthiessens bog fra 1924 »Københavnske Gader 1728-95«, som Linvald da også loyalt citerer; men det synes, at det er tiden, der følger efter Matthiessens skildring, der har haft Linvalds største interesse, og som derfor fylder halvdelen af bogen. Her lægger Linvald nok mere vægt på det lurvede og snuskede end på idyllen bag voldene, rammen om det vi sædvanligvis kalder guldalderen. Skellet mellem den gamle og den nye tid sættes ved 1856, da voldene faldt. Sidste kapitel hedder trafik og fremskridt; men fremskridtene var vel endnu ret beskedne, f. eks. er gaslygterne tændt ude i provinsen, før det skete i København, og hvad trafik angår, så vil nok den nyvakte interesse for den tekniske trafikshistorie skuffes noget over, at der kun kan blive to linier til jernbaner og dampskibe, som dog repræsenterede de virkelige trafikale fremskridt. Over disse

indvendinger vil Linvald kunne henvise til titelbladet, der siger, at bogen er »en skildring af København«, og hermed må vi da lade os nøje. Bogen er illustreret med ca 45 billeder med sparsomme billedtekster. Om overraskelser er der ikke tale, Rach & Eegbergs samt P. Klæstrups produktioner er flittigt udnyttet. Det er også her – som staffage – man må søge gengivelser f. eks. af portechaiser og kareter, hvoraf der dog er bevaret stykker, som vel var en selvstændig afbildning værd.

Sigvard Skov.

Bent Zinglensen: Københavns havne. Samlerens Forlag. 1977. 152 s. ill. Kr. 79.50 (indb.) 99.50).

Bent Zinglensen er en hyggelig fortæller. Han får en til at tænke på de vejrbitte gamle søulke, der tilbringer deres otium på en bænk ved havnen og underholder hinanden og hvem der har lyst til at høre med gode historier. Som de er Zinglensen bred, snart drastisk, snart gemytlig, som nu stoffet indbyder til det.

Han ved en masse om københavnske forhold gennem tiderne, for han har været litteraturen igennem, og han gengiver sin viden med let hånd. Nu og da desværre også på en noget letsindig måde, som når han f. eks. lader »de hollandske købmandsskibe« begynde at gå nord om Skagen kort efter år 800. Men da hans intentioner kun er at underholde, at hjælpe folk til at få lidt mere ud af søndagsturen i havnen, bør den slags ikke tages tungere end nødvendigt. Ulkene på havnebænken rammer vel også lidt ved siden af en gang imellem.

Omslagsbilledet er godt, men illustrationerne inden i bogen fortjener knap nok betegnelsen jævne.

Sigurd Jensen.

KB gennem 100 år, v. Poul Prip. Udgivet i anledning af Københavns Boldklubs 100 års jubilæum den 26. april 1976. 223 s., ill.

KB skal efter hvad der oplyses i festskriftet være den ældste fodboldklub på kontinentet. England har et par klubber, der er ældre. Enkelte af de tyske klubber er også ældre, men da de oprindeligt var politiske foreninger og først senere tog sporten op, tæller deres første år ikke med i den forbindelse.

Det er altså et fornemt jubilæum, der er tale om, og det udsendte festskrift lever op til situationen. Det er smukt udstyret, billedstoffet er stort og godt, tekststoffet er omfattende, og bogens slutafsnit med oplysninger om landsholdsspillere, mesterskaber etc. vil have varig interesse som opslagssted. Sproget er til at holde ud, selv om det ikke er ganske upåvirket af sportsjournalisternes specielle formulingsmåde.

Men der er en ting, man savner, sportshistoriens indpasning i den almindelige kultur- og samfundshistorie. Der er tilløb; et af de bedste er redegørelsen for, hvordan »velfærdssamfundets livsmønster« er ved at kvæle cricketspillet her i landet. Men disse tilløb er få og små.

Hvis vi f. eks. kigger på skildringen af klubbens start, får vi at vide, at medlemmerne i den første tid var »ret fattige kontorfolk og studenter«, og at nye medlemmer »skulle balloter« ind efter at de var »proponeret«, og de kunne kun blive optaget, hvis de fik 3/4 af stemmerne. Indskuddet var på en krone og det

månedlige kontingent 50 øre. Disse oplysninger fremtræder nærmest som kuriositeter, men sagen har perspektiv. De første medlemmer var altså »flipproletarer« (som man kaldte den slags mennesker i trediverne, i dag høres udtrykket ikke så ofte). Arbejderne er ikke med. De kontingenter, der for nutidslæseren må synes bagateller, var ikke småpenge og da navnlig ikke for fattige kontorister og studenter. I 1870'erne regnede man med, at en arbejderfamilie på 2 voksne og 3 børn kunne leve for 700.- til 810.- kr. pr. år, altså lidt over eller lidt under 150.- kr. pr. individ. Under sådanne forhold er 6.- kr. årlig i kontingent en udgift, der mærkes. Disse unge kontorister og studenter har altså bragt ofre; til gengæld har de gennem den mildest talt udemokratiske indvalgs måde sørget for, at kun deres venner og venners venner kunne komme ind i klubben.

Sportens historie er ikke blot historien om points, mål og præmier, det er også historien om en samfundsfaktor, en af de store endda. Sporten kommer den almindelige historie ved, og den almindelige historie kommer sportshistorien ved. Det kan det være nyttigt at holde for øje.

Sigurd Jensen.

